

RODALOM TÖRTÉNET

1992

2

ARGUMENTUM KIADÓ

IRODALOMTÖRTÉNET

A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG
FOLYÓIRATA

1992. LXXIII. 2. szám.

Új folyam XXIII. 2. szám

Szerkesztőbizottság:

BÉCSY TAMÁS, FRIED ISTVÁN, IMRE LÁSZLÓ,
JELENITS ISTVÁN, KENYERES ZOLTÁN,
KULCSÁR PÉTER, LENGYEL BALÁZS,
MADOCSAJ LÁSZLÓ, NÉMETH G. BÉLA,
POSZLER GYÖRGY, SZÖRÉNYI LÁSZLÓ,
TARJÁN TAMÁS, WÉBER ANTAL

Főszerkesztő:

NAGY PÉTER

Szerkesztők:

RATZKY RITA és SÁNDOR ISTVÁN

Szerkesztőség:

1052 Bp. Piarista köz 1. III. em. 51/c. T.: 137-7819

Kéziratokat nem őrzünk meg és nem küldünk vissza!

TARTALOM

FRIED ISTVÁN: A szláv irodalmak és a magyar irodalom	179
DEBRECZENI ATTILA: <i>A Marosvásárhelyi gondolatok helye Csokonai életművében</i>	191
MEZEI MÁRTA: Kazinczy erdélyi útirajza és a levél-műfaj	213

A tartalom folytatása a hátsó borítólapon

FRIED ISTVÁN

A SZLÁV IRODALMAK
ÉS A MAGYAR IRODALOM

(A REGIONÁLIS SZINTÉZIS PROBLÉMÁI)

A magyar irodalomtudomány mind historizáló romantikus, mind pedig pozitívista korszakában számon tartotta és hangsúlyozta, hogy a magyar irodalom európai kontextusban alakult; sőt, nem kevés egyoldalúsággal azt tételezte, hogy a magyar irodalomnak egyes korszakai vagy költői iskolái közvetlenül visszakapcsolhatók egy-egy európai irodalomhoz, irodalmi periódushoz, többnyire „nyugati” poétikai iskolához. Amennyire szegényítette ez a fajta szemlélet a magyar irodalom fejlődésének rétegzettségét, annyira az előtérbe állította, hogy egyetlen irodalom sem csupán autochthon, „önelvű” jelenség, hanem a kapcsolatformák sokaságával része egy egyetemes eszmének, amelyet Goethe nyomán, de nem mindig Goethe értelmezését követve, világirodalomnak neveztek (jóllehet sokáig kísértett és nemcsak a magyar irodalomtudományban az a nézet, amely szerint az irodalmak útja a befogadástól, a recepciótól a „nemzeti elv”, az „eredetiség” érvényesüléséig vezet). Ami mármost a magyar és a külföldi irodalmak érintkezéseit illeti, ott az összehasonlító irodalomtudomány hagyományos metodológiai eljárásai szerint értekeztek a kutatók; s a leginkább egyes művek forrásvidékére igyekeztek fényt deríteni, s ebben a forrásvizsgálatban a tematológia és a tárgy történeti kutatás (Stoffgeschichte) éppen úgy helyet kapott, mint az úgynevezett hatásvizsgálat, amely az egyes nemzeti irodalmak különféle jelenségeit egy fejlettebbnek vagy differenciáltabbnak tartott irodalom jelenségeiből közvetlenül származtatta. Ezt a származtatást természetesen a természettudományos vizsgálat módszerei szerint végezte el; oly-

kor morfológiai szempontból történt meg a leegyszerűsített levezetés.

Aligha kell bővebben bizonyítanunk, hogy az a kevés eredmény, amely a magyar irodalom más irodalmakhoz fűződő lényegi kapcsolatainak felderítéséből származott, szétfoszlott, mivel nem az irodalmi folyamat belső (és külső), hanem egy főleg szociológiai ihletésű szemlélete nyomta rá bélyegét a kutatói tevékenységre. Ennek következtében az írói életművek vagy a művek csupán egy rétegére derült fény, a művek komponensei közül egyesek (rendszerint a külső formához tartozók) elemzése lényegesen több helyet és nagyobb jelentőséget kapott az irodalomtudományos gyakorlatban, mint az írói életművek strukturális vizsgálata, illetve az egyes nemzeti irodalmi periódusok szűkebb és tágabb kontextusának kutatása.

Még egy megjegyzés kívánkozik gondolatmenetünknek ehhez a részéhez. Nevezetesen az, hogy az irodalomtudományba viszonylag későn kért és kapott bebocsáttatást a regionális szemlélet; eleinte sokkal inkább a nyelvtudomány által kialakított diszciplínák szerint történt az irodalmak és irodalmi együttesek osztályozása. Nevezetesen: a szlavisztika vagy az indogermanisztika mindenekelőtt nyelvészeti diszciplínaként született meg, a szlavisztika első klasszikusai (a magyar kultúra iránt érdeklődő J. Dobrovský és nyomában J. Kopitar) valójában nyelvészek voltak, a szlavisztika első nagy teljesítményei elsősorban nyelvészeti fogantatásúak. Így az hagyományozódott a már irodalmakkal és történelemmel is foglalkozó közvetlen utókorra, hogy a nyelvrokonság, az egy (ős)nyelvből (az óegyházi szlávból) szétágazó, ám számos közös jellemzőt megőrző különféle nyelvek az összehasonlítás megbízható alapját jelentik, s mert e nyelvek rokonsága kétségtelen, ennek folyománya-képpen a nyelvi műalkotások meghatározott sora is rokonítható, magától értetődően együttlátható (még akkor is, ha az ezeket a nyelveket beszélő népek története kulturális szempontból különféle típusba sorolható).

A magyar irodalomtudományt kevésbé nyugőzte a finn-ugor nyelvrokonság hosszú ideig vitatott teóriája, s ugyancsak kevésbé akadályozta kibontakozásában a török nyelvekkel való bárminő feltételezett rokonság elmélete. S bár a nyelvészet, amely az összehasonlítást (illetve a konfrontációt) előbb érvényesítette a kutatási eljárások során, mint az irodalomtudomány, a magyar tudományosság történetében nem játszott olyan szerepet, mint a szláv népek irodalomtudományáéban, hiszen nem létezett az az egyetemesnek vallott és eleve igaznak tételezett diszciplína, amely kezdete és célja volt a kutatásnak. S ha a szlavisztika (főleg történetének Dobrovskýt és Kopitart követő szakaszában, tehát akkor, amikor a szláv kölcsönösség elmélete megfogalmazódott és népszerűvé vált) olykor kizárólagosságot igényelt is, mindenképpen érdeme, hogy a nyelvtudományból az irodalomtudományba is áttelepítette az „irodalomközi” (interliterary) együttesek tételét, amely a kezdeti szakaszban messze nem irodalmak együttszemléletét, nem irodalmi jelenségek konfrontációját jelentette, hanem csupán egy vitathatatlanul elfogadott tézist, amelyhez évtizedek folyamán gyűjtötték a bizonyító anyagot. Annyi azonban kitesztett, hogy a szlavisztika két szempontból lett a kutatás vezérelve:

- a) Tételeződött, miszerint a szlavisztikai fogantatású összehasonlítás tényezőiként mindenekelőtt vagy elsősorban a szláv kultúrák és irodalmak jöhetnek számításba, így a szlavisztika az összehasonlító irodalomtudományban a szláv népek között valóságosan létező, pusztán bővebb dokumentálást igénylő analógiák, párhuzamok, közös vonások megállapítására hivatott.
- b) Ebből részben következik, illetve ezzel a följebbi tétellel szinte teljesen harmonizál az az előfeltevés, hogy a szláv népek irodalmára, művészetére, néprajzára stb. vonatkozó információk mindenekelőtt és elsősorban a szlavisztikából nyerhetők. A néhány kivétel közé tartozik a nyugati irodalmak és a szláv irodalmak kapcsolatainak

kevésbé elemző, inkább a forráskutatás körébe tartozó vizsgálata.

Nem vitás, hogy a magyar irodalomtudomány pozitivista korszakában kevés olyan kezdeményezésről tudunk, amely a szláv irodalmak és a magyar irodalom között létező érintkezések feltárására irányult volna, jóllehet a nyelv- és a történettudomány, valamint az etnográfia felől érkezhettek volna impulzusok.

Az etnográfia nemcsak azért szolgáltatott (volna) újszerű szempontokat a magyar irodalomtudománynak, mivel a népelet realitásából és kéziratok forrásokból merített, amelyben a népek együttéléséből adódó kulturális szimbiózis tanulságai tetszettek ki, hanem azért is, mert néhány, az adatgyűjtés és -közlés szintjén megrekedő közleménytől eltekintve, olyan diszciplínákat vont be a kutatásba, amelyek a nemzeti kultúra összetettségével és sokrétűségével számoltak. Ilyen módon az 1810-es esztendőktől föllendülő mitológiai vonatkozású elemzések, a szokásformáknak és azok nyelvi megnyilvánulásainak eleve a gazdag érintkezési sajátosságokat tükröző jellege Európában, továbbá a vándormotívumoknak nem csupán származtatással, hanem változataikkal és kombinációikkal együtt történő számbavétele az összehasonlító irodalomtudomány számára is számos lehetőséget kínáltak. Az etnográfia volt az a tudomány Magyarországon, amely elsőnek nem kizárólag hatásokban, közvetlen kontaktusokban gondolkodott, hanem hangsúlyozta Magyarországnak, mint több nép hazájának, néprajzában az inter-etnikus és ezen keresztül az interkulturális jelleget. Így Hunfalvy Pálnak összefoglaló műve¹ korán példát adott arra, hogy miképpen lehet egy soknyelvű és soknemzetiségű állam kultúrájának egy szeletét látni és láttatni, az ő szemében Magyarország etnográfiája nem volt azonos a magyarok etnográfiájával, hanem a Magyarorszá-

¹ Hunfalvy Pál: *Ethnographie von Ungarn*. Budapest 1877.

gon élt-élő, valamennyi nép kutatásra és elemzésre érdemes néprajzát jelentette.

A magyar irodalomtudomány csak jóval később dőbent rá arra, hogy pontatlan és elrajzolt kép kerekedik ki, amennyiben a magyar irodalom fejlődéstörténetét egyfelől a magyar nyelvű irodalom sok százados útjának nyomon kísérésére szűkítik, másfelől a magyar és a nem magyar irodalmak egymáshoz való viszonyát csupán az átadás-befogadás mechanikusan felfogott folyamatára korlátozzák (amelyben a magyar témák ugyan megjelennek a külföldi irodalmakban, de az irodalmat alakító tényezők számottevő része valójában egy külföldi példa hazai asszimilálását példázza). S bár a magyar összehasonlító irodalomtudomány a magyar irodalomtörténettel egy időben formálódik (a XIX. század húszas éveiben kezdődik meg a magyar komparatiztika „elő”-története),² éppen az irodalomközi együttesek problémakörének megvitatása késlekedik: mind az elméleti, mind pedig a gyakorlati kutatás arra szorítkozik, hogy az alábbiakban bemutatott tételeket demonstrálja:

1.

- a) „És miként az idegen világ növényei most már magyar talajban nőnek és benne idomulnak, magyar embernek virágoznak: úgy gyökereznek meg, változnak el és gyümölcsöznek a mi kultúránk érdekében az európai társadalom nagy szellemi impulzusai.”³
- b) „Európa és a magyar irodalom annyit jelent, hogy irodalmunk nyugati értelemben vett irodalom, s igazi értékét és szerves funkcióit ebből a szemszögből is meg kell mérni. De ennek a megmérésnek igazi értelme csak azzal a föltevással lehet, hogy irodalmunk magyar.”⁴

2. Babits Mihály egy korai cikkében „a kész irodalmak kölcsönhatása”-ról értekezik.

² Fried, István: *Anfänge der Ungarischen Komparatistik*. Ungarn Jahrbuch 14, 1986, 29–40.

³ Riedl Frigyes: *A magyar irodalom főirányai*. Bp. 1896, 6.

⁴ Hankiss János: *Európa és a magyar irodalom*. Bp. 1942, 8.

„E kölcsönhatás és összehatás adja meg tulajdonképpen a világirodalom történeti és jelenségbeli egységét, s a magyar irodalom [...] szintén benne élt a hatások és visszahatások e kerengésében. . . ”⁵

Mindebből kitűnik, hogy a (magyar) nemzeti és a világirodalom viszonyát vizsgálva mindenekelőtt a külső és a belső, illetve a közvetlen és a közvetett érintkezések problémája került az előtérbe, ennek következtében a világirodalom olyan tudati tényezőnek minősült, „amely az egymásra ható irodalmakat egységbe foglalja”.⁶ Elsősorban ennek, a XX. századi magyar irodalomtudományra jellemző gondolatnak a jegyében vetődhetett föl a regionális, „irodalomközi” együttesek gondolata. Tudományos formában a komparatisták első európai kongresszusán, 1931-ben, Budapesten, amikor Eckhardt Sándor a „közép-európai” irodalomtörténetírás lehetőségeit körvonalazta, a középpontba állítva a magyar irodalom kultúrákövetítői és -átadó funkcióját, több példát hozva elő az érintkezési kapcsolatok magyar-szláv vonatkozású típusaira.⁷

S bár ennek a „közép-európai” irodalmi együttesnek egyelőre az volt a megkülönböztető sajátossága, hogy tagjai között főleg közvetlen és külső kapcsolatok mutathatók ki, a regionális szemlélet a további, az irodalmi folyamatot szem előtt tartó kutatás számára ösztönzést adott, s a munkát felgyorsítani látszott az, hogy részben a történet-, részben a zenetudomány felől újabb meg újabb bizonyító anyag érkezett. Amikor az 1945 után megújuló magyar komparatistika visszatért a regionális (jó darabig „kelet-európai”-ként minősített) szintézis problémájára, akkor Bartók Bélának összehasonlító népzenei munkásságára hivatkozott:

⁵ Babits Mihály: *Magyar irodalom. (1913.)* In: *Esszék, tanulmányok.* Bp. 1978, I. 415.

⁶ Zolnai Béla: *Világirodalom és nemzeti irodalom.* In: *A világirodalom története I.* Bp. 1944.

⁷ Eckhardt Sándor: *Az összehasonlító irodalomtörténet Közép-Európában.* Minerva 10, 1931, 89–105.

„A magyar zene sajátosságos jegyeit vizsgálva népzeneinket egy nagyobb földrajzi egységbe, a Dunatájba állította (ti. Bartók. – F. I.). Azt nyomozta, hogy egyes szomszédainkkal milyen zenei anyagunk közös, mik a magyar, másfelől a szlovák, rutén, román, szerb, horvát népzene rokon vonásai.”⁸

A földrajzi szempont (szomszédos népek) mellett az elemzés révén feltáruló, jórészt érintkezések során kialakuló strukturális hasonlóságok alapján történhet meg a minden eddiginél megnyugtatóbb, valóban „irodalomközi” együttes meghatározása, egyben számolva azzal, hogy ennek az együttesnek változásai nem pusztán esztétikai mozgások következményei, létrejöttükben és módosulásaikban történelmi tényezők meghatározó szerepet játszhatnak.

Az irodalomtudománnyal párhuzamosan a nyelvtudománynak is ki kellett alakítania a maga álláspontját ebben a kérdésben. A nyelvrokonságra alapított, klasszikusnak mondható (vagy klasszikussá merevedett?) szlavisztika, germanisztika, finn-ugrisztika stb., illetve a tágabb kört felölelő indoeurópai, ural-altaji stb. nyelvészet mellett már korán jelentkezett egy más típusú csoportosítási, sőt rokonítási igény (és ez szintén Jernej Kopitar kezdeményezései közé tartozik), nevezetesen az areális („övezeti”) nyelvészeté, mint amilyen például a Balkán-nyelvészet (a bolgár-román-albán nyelvhasználatra építve).⁹ Ebben az esetben a kutató túllép a nyelvrokonság hagyományos felfogásán, és ugyan az érintkezésekből adódó, a fonetikában, a szintaxisban vagy a hanglejtésben megmutatkozó közöset deríti föl, az okok és következmények azonban egy más típusú együttes létét eredményezik, miközben mindez az „area” (zóna) nyelveinek konvergens jelenségeiben válik szemlélhetővé (függetlenül attól, hogy adott esetben szláv vagy nem szláv nyelvről van szó!).

⁸ Balázs János: *Kelet-Európa és az összehasonlító kutatás*. In: *Magyarország és Kelet-Európa*. Szerk.: Gál István. Bp. 1947, 16.

⁹ Hetzer, Armin: *Der Balkansprachbund als Forschungsproblem*. *Südostforschungen* 48, 1989, 177–194.; Ugyanő: *Mehrsprachigkeit in Südosteuropa*. *Balkan-Archiv Neue Folge* 13, 1988, 143–162.

Ez a diszciplína nyomós érveket szolgáltat a magyar irodalmi Közép- és Kelet-Közép-Európai-kutatásnak, és hozzásegít, hogy a szláv–magyar irodalmi viszonyt új oldalról világhatásként megvilágíthassuk meg. Nyelvészeti hasonlaltal élve: a történeti nyelvészet egyik területe a jövevényszó-kutatás. Ez azonban csupán egyik, aligha tagadhatóan fontos, ám főleg az átvétel tényét bemutató ága a nyelvi érintkezések ennél összetettebb diszciplínájának, önmagában nem adja teljes magyarázatát a nyelvfejlődésnek, a szavak bonyolult (s olykor történeti-művelődéstörténeti elemzést is igénylő) vándorútjának. Emellett nemcsak szavak, hanem szólások, közmondások, nyelvi fordulatok is átkerülhetnek az egyik nyelvből a másikba, ez viszont már nem kizárólag nyelvészeti, hanem pszichológiai, gondolkodás- és mentalitástörténeti probléma is.

Visszatérve az irodalomtudomány területére, az irodalomközi együttesek kutatása sem elégedhet meg a hagyományos komparatiztika módszereivel, a terminológia felújítása egyben jelzése a metodológiai eljárások felújításával kapcsolatos, jogos igényeknek. Ha például azon töprengünk el, hogy miben áll a szláv irodalmak jelentősége a magyar irodalomra nézve, akkor (felhasználva az eddigi kapcsolattörténeti kutatások jelentős mennyiségű anyagát) inkább a kapcsolatok típusait kell regisztrálnunk, és ezen keresztül azt a helyet lehet vagy kell(ene) körvonaloznunk, amelyet a magyar irodalom, valamint a magyar irodalom fejlődésében folyamatosan résztvevő szláv irodalmak foglalnak el egy olyan irodalomközi együttesben, ahová valamennyien besorolhatók.

Valójában két, egymást kiegészítő szempontról van szó. Nem alacsonyabb és magasabb rendű kutatásról, hanem a kutatás egymást követő, illetve egymásból következő fázisairól. A kiindulási pont annak a ténynek megállapítása lehet, hogy Kelet-Közép-Európa irodalmi több nyelvű, soknemzetiségű ország(ok)ban alakultak ki, s a több nyelvű területeken, nemcsak a folklórban, hanem az irodalomban is,

élénken zajlik a „szellemi csereforgalom”;¹⁰ nemcsak szavak, szólások, közmondások vándorolnak, nem pusztán motívumok, szimbólumok, emblémák, hanem joggal szólhatunk az állandó érintkezésnek a kultúra folyamataiban való tudatosulásáról. A szlovák irodalomtudomány találó kifejezésekben írta le ezzel kapcsolatos álláspontját. Ilyen a kettős irodalmiság (biliterárnost’)¹¹ és a kettős otthonosság (dvojdromovost’).¹² Ez azonban nem kizárólag a szlovák–magyar, a cseh–szlovák irodalmakban feltűnő jelenség, hanem például szlovén–német viszonylatokra is alkalmazható (tehát nemcsak a hagyományos értelemben vett nyelvrokonság teszi lehetővé egy költőnek, hogy átlépje anyanyelve határait). Aligha lehet vitás, hogy mindkét jelenség az évszázadokon át, folyamatosan élő-ható kétnyelvűségből nőtt ki. Ezért egyfelől nemcsak az írók, hanem az olvasók egy részének kétnyelvűségéről is beszélhetünk, másfelől viszont azt hangsúlyozhatjuk, hogy nem pusztán a kétnyelvűség lehet jellemzője egy írói életműnek, hanem az író adott esetben elfogadja egy másik irodalom konvencióit, beleilleszkedik annak műfaji rendszerébe. Ez azt jelentheti, hogy egy író ugyan két irodalomban „van otthon”, de szerepe csak az anyanyelvű irodalomban egyértelmű, hiszen leginkább azért alkot más nyelven, mivel az anyanyelvű irodalomból hiányzó típusú művel kísérletezik, vagy azért, mivel a szóban forgó típusú mű anyanyelvi változatához még ezután kell megteremteni a nyelvi feltételeket. Mindez azonban nem csökkenti a szellemi csereforgalom jelentőségét, irodalmak közös vagy rokon fejlődésének esélyeit. Ugyanis a följebb körvonalazott példák nem véletlenszerű, kivételes esetekre utaltak, hanem népek együttéléséből fakadó jelenségek-

¹⁰ Zolnai: i. m.

¹¹ Chmel, Rudolf: *Literatúra v kontaktoch*. Bratislava 1972.

¹² Ďurišin, Dionýz: *Dialógy a reflexy*. Bratislava 1987.; Ugyanó: *Osobitné medziliterárne spoločenstvá*. I. Bratislava 1987.

re, amelyek éppen folyamatszerűségükben, változataikban, alakulásukban elemezhetők.

A kétnyelvű költő abból a szempontból is figyelemre méltó a komparatistika számára, hogy eleven bizonyítéka irodalmak találkozásának, két, különböző nyelvű irodalom műfaji, nyelvi, poétikai eredményei változatainak. Az egyik irodalomból egy adott jelenség átkerülve egy másik irodalomba egészen más funkciót tölthet be, más tónusban szólalhat meg. S bár minden alkalommal a recipiáló irodalom vagy költő válogatása, módosító munkája tetszik lényegesnek (a nemzeti irodalom szempontjából), erleti és áthasonított tényező viszonya másképpen alakulhat a szomszédos vagy az együttélő népek irodalmi esetében. Nem pusztán egy eleve bensőségebb kapcsolat határozza meg irodalmak találkozását, hanem a tágabb kontextus (közös kormányzat, azonos iskolarendszer, az egyik nyelv erőteljesebb érvényesülése a közéletben stb.) azonossága vagy hasonlósága is. Ugyanakkor egy adott irodalmi periódus vagy költő számára a szűkebb kontextus a másik irodalom vagy egy másik költői életmű része is lehet, hiszen az író poétikai rendszere kialakítása kedvéért az anyanyelvi irodalmon kívül eső kontextust is szem előtt tartja. Megkönnyíti számára a hagyományok azonossága (például a közös szellemi eredményként jelentkező latin vagy német nyelvű költészet, amelynek középkori–koraújkorai művelője tudatát nem a XIX. századi értelemben vett nemzeti eszme határozta meg). S ez a közös hagyomány fejleszthet ki olyan tematikai vagy terminológiai anyagot, amely a különféle nemzeti irodalmakban – később – az elkülönülést, az önelvűség tézisét igazolhatja.

A magyar irodalom számára a följebbi értelemben a vele együtt élt-élő szláv népek irodalmi – meghatározott korszakokban – a szűkebb kontextus részei. Nem csupán szlovák, szerb vagy horvát költők írtak magyar nyelvű verseket, magyarok is szláv nyelvűeket, illetve kéziratos daloskönyveinknek csupán egy része egy nyelvű. Ennél még lé-

nyegesebbnek látszik, hogy a már hagyományos komparasz- tika által művelt területek kutatása során is lényeges sze- rephez jutott a magyar és a szláv irodalmak kapcsolatrend- szere. Rendszerszerűségét mi sem bizonyítja jobban, mint az a tény, hogy a személyes érintkezésektől, a fordítások- tól kezdve a tematológiáig, valamint a vele rokon imago- lógiáig szinte minden periódusban át- meg átszövi a ma- gyar irodalmi életet és tudatot a szláv népek népköltésze- tének és irodalmának léte. Ami azonban megkülönbözte- tő sajátossága a kelet-közép-európai régiónak, az a regio- nális tudat, amelynek korai formája a hagyományos nyelv- rokonságra épített irodalmi kölcsönösség, rétegzettebben azonban az „area” közösségének (pozitív vagy negatív) tu- datosulása. Ennek a ténynek csak látszólag mond ellent az, hogy a politikai történet az antagonizmust, az olykor véres testvérharcig fajuló ellentéteket emeli ki, mint né- pek fenyegetettség-tudatából fakadó és a régió megoldat- lan társadalmi és nemzeti-nemzetiségi problémái ellen lá- zadó mozgalmakat. A politikai ellentétek irodalmi kifeje- ződésének eszköztára nemcsak közös forrásból eredzethet- hető, hanem sok tekintetben hasonló. Éppen ezért alig- ha volna helyes, ha a magyar–szlovák, magyar–szerb vagy magyar–horvát irodalmi viszonylatok elemzésében ugyan- úgy járnánk el, mint a magyar–francia vagy szerb–francia érintkezéseket vizsgálva. A szüntelen kölcsönhatás, az iro- dalmi komponensek vándorútja valójában segít létrehoz- ni azt az irodalmi együttest, amely nem a hagyományos nyelvrokonság-elméletére alapozódik, hanem a történelmi- kulturális együttélés évszázadaira. A tematológia vagy az imagológia nem kúriózumok néppszichológiai vizsgálódás- ra igényt tartó története, hanem szoros összefüggésben van az együttélés hétköznapijainak irodalmi lereagálási gesztu- sával. Az irodalmi vita, a publicisztikai ismertetés nemegy- szer szerves része a nemzeti küzdelemnek, de a másik iro- dalom recepciójának is olyan módon, mintha belső vitáról, közvetlen irodalmi érdeket kifejező ismertetésről volna szó.

Ezért más itt a fordítás jelentősége. Hiszen többnyire olyan alkotó és olyan alkotás tolmácsolására kerül sor, akinek- amelynek problémafölvetései, művészi küzdelmei a hazai alkotó gondjaival csengenek egybe, az anyanyelvű olvasó joggal fedez föl rokon világot a fordított műben.

A magyar irodalom mindenképpen úgy jellemezhető, mint regionális tudatú irodalom, s ez értelmezésemben azt jelenti, hogy minden periódusában költőileg is reagált a kontextusát alkotó szláv irodalmakra. Ez a reagálás olykor csupán az epikai történésben nyilvánult meg (szlovák vagy szerb tárgyú alkotás), máskor a közös történelmi sors demonstrálásában. Ám létezik egy ennél összetettebb jelenség is, amely nem azonosítható egy versforma vagy egy szó-lás átvételével, hazai asszimilálásával. S ez nem más, mint a magyar irodalom európai helyének körvonalazása. Nem azonos ez a kevésbé ismert irodalmak görcsös törekvésével a maguk világirodalmi létének és jogosultságának bizonyítására; ez a nemzeti és a világirodalom között létező, irodalomközi együttesnek (nem pusztán mint közbülső tényező-nek, hanem mint a világirodalom folyamatszerűségének sajátosságaival rendelkező realitásnak) elfogadása, vállalása. Alig akad olyan magyar író, akinek életművében ne lenne kimutatható, hogy valamiképpen érdeklődött a szláv irodalmak, népköltészet, témák iránt; s alig van olyan magyar író, aki ne tartotta volna lényegesnek az évszázadok során létezett szláv–magyar érintkezéseket, a szláv elemeket a magyar irodalomban. Az együttélés nem eredményezett teljes körű ismertséget (hiszen irodalmaink szívesebben fordultak a fejlettebbeknek tartott, „nyugati” irodalmakhoz). A mélyrétegekben azonban ott élt a szomszédos irodalom, a népköltészet, az átszívárgás mindig kétirányú volt. Irodalmaink akkor is kölcsönösen táplálták egymást, amikor úgy tetszett, mintha nem vennének egymásról tudomást.

DEBRECZENI ATTILA

A MAROSVÁSÁRHELYI GONDOLATOK HELYE CSOKONAI ÉLETMŰVÉBEN

I. Keletkezéstörténet

1. A vélemények

„E költeménnyel rendesen vagyok” – írta Toldy Ferenc a *Marosvásárhelyi gondolatokhoz* fűzött jegyzete élén,¹ jelezve tanácsstalanságát a keletkezést illetően. S végigtekintvén a vers szakirodalmán, e megjegyzés akár mottóul is szolgálhatna: Toldy dilemmája napjainkig él, egyrészt a keletkezés idejének meghatározásában, másrészt – s nyilván nem kis mértékben ebből kifolyólag – a vers érdemi elemzésétől való tartózkodásban. Így e nagyívű, s elismerten jelentős költemény Csokonai rejtélyes életművének egyik legrejtélyesebb része maradt.

Toldy Ferenc jegyzete a következőképpen összegzi a vers körüli fő problémákat:

„1794-diki dolgozatok közt találtam; a kéz és tinta, s mi több az eszmejárat és alak tökéletesen ez időre mutatnak: nem csekély volt tehát meglepetésem, midőn e darabot, a M. Hírmondó 1801-ki folyamában, az erdélyi társasághoz intézve, találám e hozzátétellel: »midőn az író 1799. maga tagjának meghívni méltóztatott. – Itt csak a töredék közöltetik a publicummal.« Én most is azt hiszem, hogy ez (el nem készült) vers akkor iratott, midőn a magyar nyelvemvelő társaság Marosvásárhelyt összeállt (1793. december 3.); s megtörténnév utóbb Cs. taggá választása, en-

¹ *Csokonai Mihály minden munkái*. Kiadta Schedel [Toldy] Ferenc. Pest 1844, 953.

A művel foglalkozó egyetlen nagyobb, önálló tanulmány, a Cs. Szabó Lászlóé,³ ismertető-ismeretterjesztő célkitűzése folytán nem foglalkozik filológiai kérdésekkel, s átveszi Toldy Ferenc álláspontját. Régebbi szakirodalmunk több jelentős munkája szintén Toldy véleményét osztja, annyiban pontosítva azt, hogy a verset az 1798. augusztus 4-iki keltezésű, Aranka Györgyhöz szóló levél mellékletének mondják.⁴ Harsányi István és Gulyás József fontos kiadása nem foglal állást e kérdésben, Horváth János pedig 1797–98-ból keltezi, igaz, indoklás nélkül.⁵ 1945 utáni Csokonai-kutatóink szintén megosztottak: Jancsó Elemér Toldy, Haraszti, Ferenczi álláspontját követi,⁶ Waldapfel József szintén az Aranka-levél mellékleteként említi, de a megírás időpontjáról nem szól,⁷ Juhász Géza viszont *Az igazság diadalmával* majdnem egyidejűnek (1799) mondja.⁸ Ez az álláspont jutott érvényre Vargha Balázs összes versek kiadásában is, de az újabb népszerű kiadások már az 1794-es versterméshez sorolják,⁹ a kritikai kiadás első kötetében javasoltakat elfogadva. Itt ugyanis az a vélemény jutott szóhoz, amely szerint a vers

³ Cs. Szabó László: *Marosvásárhelyi gondolatok, Egy Csokonai-versről*. In: uő.: *Őrzők*. Bp. 1985, 249–265.

⁴ Haraszti Gyula: *Csokonai Vitéz Mihály*. Bp. 1880, 157; Ferenczi Zoltán: *Csokonai*. Bp. 1907, 92.

⁵ Horváth János: *Csokonai és költőbarátai*. Bp. 1936, 27.

⁶ Jancsó Elemér: *Csokonai Vitéz Mihály*. In: uő.: *A magyar irodalom a felvilágosodás korában*. Bukarest 1967, 185, 277; uő.: *Az erdélyi magyar nyelvű művelő társaság iratai*. Bukarest 1955, 41–42.

⁷ Waldapfel József: *Magyar irodalom a felvilágosodás korában*. Bp. 1963, 291–292.

⁸ Juhász Géza: *Csokonai-tanulmányok*. Bp. 1977, 355.

⁹ *Csokonai Vitéz Mihály összes versei I–II*. Sajtó alá rendezte: Vargha Balázs. Bp. 1956, 1967²; *Csokonai Vitéz Mihály minden munkája*. Kiad. Vargha Balázs. Bp. 1973, 1981².

„olyan merész gondolatokat tartalmaz, hogy csak 1794 körül íródhatott, a költő többi nagy radikális versével együtt”.¹⁰

E következtetés szemléleti háttérét Julow Viktor kismonográfiájában találjuk meg kifejtetten, s itt — természetesen — szintén az 1794-es művek között esik szó a versről;¹¹ hasonlóan erre az évre datálódik Vargha Balázs életrajzi adatsorában is.¹² Szilágyi Ferenc azonban tanulmánykötetében, bár egy helyen még *Az estve* és a *Konstancinápoly* mellett sorolja fel, már 1798-ból valónak tekinti,¹³ s a kritikai kiadás líratorozatának harmadik kötetében is azt írja, hogy e vers nem lehet 1798 előtti. (A szerző szíves közlése.)

Rendkívül ellentmondásos tehát a szakirodalom, mindössze egy ponton látszanak a vélemények teljesen egybeesni, abban, hogy a vers az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társasággal kapcsolatos, annak üdvözlésére készült. A keltezését illetően lényegében két időszakot vesznek számításba: 1794-et, illetve az 1797–99-es éveket, különösen 1798-at. Keletkezéstörténeti vizsgálódásainkban mi is e nyomokon indulunk el: mivel a vers kétséget kizáróan köthető az erdélyi társasághoz, így Csokonai és az erdélyiek kapcsolatát kíséreljük meg rekonstruálni, különös tekintettel a fent nevezett két időszakra.

2. 1794

Csokonainak a *Marosvásárhelyi gondolatok*on kívül még egy verse ismeretes, amely az erdélyi társasághoz fűződik, az [*Aranka Györgyhöz*] című három versszakos töredék. A kritikai kiadás a verset 1793 végéről keltezi, Csokonai és az er-

¹⁰ Csokonai Vitéz Mihály összes művei (a továbbiakban: CsÖM.), *Költemények I.* Sajtó alá rendezte: Szilágyi Ferenc. Bp. 1975, 199.

¹¹ Julow Viktor: *Csokonai Vitéz Mihály*. Bp. 1975, 116–117.

¹² Vargha Balázs: *Csokonai Vitéz Mihály*. Bp. 1974, 360–361.

¹³ Szilágyi Ferenc: *Csokonai művei nyomában*. Bp. 1981, 612, 20.

délyiek kapcsolatfelvételeként könyvelve el.¹⁴ Az bizonyosnak látszik, hogy még 1795 nyara előtt készen volt e vers-törödék, mert kéziratának lapját a költő utóbb felhasználta *A' Tántz* című Metastasio-kantáta prózai nyersfordításának elkészítéséhez, ami pedig rajta van az Első Katalóguson.¹⁵ Viszont 1794 nyara előtt nemigen keletkezhetett az Arankához írott vers, mert maguk az erdélyiek csak 1794 tavaszától kezdve léptek ki szűkebb hazájuk határain túlra a szervezésben. A társaság eszméje már az 1791-es országgyűlésen megszületett, s 1791-ben már nyomtatott tervezetek is jelentek meg Arankától ez ügyben, valamint folyt az engedélyeztetési eljárás párhuzamosan. A politikai helyzet változása miatt azonban ez nem vezetett eredményre, ezért Arankáék taktikai lépésre kényszerültek: próbatársaság formájában indultak a gyakorlati munkának, mert ehhez nem kellett királyi jóváhagyás. Így első ülésüket csak 1793. december 3-án tartották, s csak ezután kezdhettek foglalkozni szélesebb körű tagszervezéssel.¹⁶ 1794 tavaszán ezres nagyságrendben küldtek szét csatlakozásra hívó levelet Magyarországon is, ennek eredményeként a nyártól kezdődően igen sok lelkes választ kaptak.¹⁷ Maga Kazinczy is, aki pedig nem teljesen értett egyet a társaság tervezett szer-

¹⁴ *CsÖM., Költemények II.* Sajtó alá rendezte: Szilágyi Ferenc. Bp. 1988, 729; e kapcsolatról lásd még áttekintésünket: *Csokonai és az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság*. Erdélyi Tükör, 1989. május.

¹⁵ Vö. MTA Kézirattára, K 674, 46b–47a; *CsÖM., Költemények I.* 212; *CsÖM., Szépprózai művek*. Sajtó alá rendezte: Debreczeni Attila. Bp. 1990, 234.

¹⁶ A társaságra nézve lásd Jakab Elek és Perényi József folyóiratbeli közléseit, gazdag dokumentumanyaggal (Figyelő 1884, XVI., illetve ItK 1918), valamint újabban Jancsó Elemér és Enyedi Sándor bevezetővel ellátott forráskiadásait (*Az erdélyi ...*, illetve *Aranka György erdélyi társaságai*. Bp. 1988).

¹⁷ A levelet és a szétküldésre vonatkozó adatokat lásd Jancsó: i. m. 121–129., 153., 171.; Enyedi: i. m. 28–29. A válaszok részletezésére nézve ld. Perényi: i. m. 32–52.

vezeti rendjével, továbbított ilyen leveleket.¹⁸ Nincs rá bizonyíték, de elképzelhető, hogy Csokonai is kapott felkérő levelet, történhetett ez éppen Kazinczy, de akár Földi János vagy Nagy Sámuel útján is.¹⁹ Annyi azonban bizonyos, hogy Aranka, 1794. június 17-én kelt egyik levelében már említi Csokonait.²⁰ S nemsokkal ezután, augusztus elején Aranka maga is járt Debrecenben!²¹ Nagyon valószínű tehát, hogy Csokonai 1794 nyarán került kapcsolatba az erdélyi társasággal Aranka személyén keresztül, elsősorban a felhívó levél, továbbá esetleg még egy személyes találkozás útján. E kapcsolatfelvételre reflektálhatott [*Aranka Györghöz*] című három versszakos töredéke.

Felvetődik persze rögtön a gondolat, hogy nem lehet-e ezzel a kapcsolatfelvétellel összefüggésbe hozni magát a *Marosvásárhelyi gondolatok*at is. E feltételezés ellen szól azonban az a tény, hogy 1802-ig e vers nem szerepel Csokonai címjegyzékein, márpedig aligha valószínű, hogy egy ilyen jelentőségű művet nem regisztrált. Persze felvethető, hogy a vers töredék, s ezért nem került a listákra. E vélekedésnek azonban ellentmond, hogy Csokonai nem egy jelentős alkotása úgymond „töredék”, például a *Tempefői, A' Tsókok*, s mégis szerepelnek lajstromain haláláig. Ráadásul a *Marosvásárhelyi gondolatok* meg is jelent, méghozzá ma ismert „töredékesen egész” formájában, olyan versek társaságában, mint *Az ember, a poézis első tárgya, Még egyszer Lillához*, s abból a célból, hogy kiadni tervezett gyűjteményes kötetéhez kedvet csináljon a közönségnek. Ha tehát nem szerepel e vers az 1795 tavaszán készült Első Katalóguson, akkor nemigen tekinthetjük az 1794-es év termékének.

¹⁸ Vö. *KazLev. II*, 357., 369., 384.

¹⁹ Vö. Perényi: i. m. 40; Jancsó Elemér, *Aranka György kiadatlan levelezéséből*. Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények 1970, 195.

²⁰ Rohonyi Zoltán: *Aranka György levelezésének irodalmi vonatkozásai*. Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények 1967, 301.

²¹ Vö. Enyedi: i. m. 30.

Kivéve persze, ha nem más cím alatt került fel ide. Van ugyanis egy megfontolásra érdemes adat e tekintetben. Az Első Katalógus CIV. tételeként a Teleki Sámuelhez írott költemény következik, amely a kritikai kiadás megállapítása szerint lappang.²² Teleki Sámuel, az erdélyi kancellár és bihari főispán volt az erdélyi társaság egyik legfőbb patrónusa. A hozzá írott mű már szerepelt az 1794-ben, a Magyar Merkuriusban publikált jegyzéken, majd az Első Katalógus után az 1796-os Első Számvetésen és az 1801-es Vázlatos kiadási terven. Későbbi címjegyzékeiről azonban hiányzik, ellenben a *Marosvásárhelyi gondolatok* épp ekkortól kerül lajstromaira (Új Katalógus, 1802; Kései címjegyzék, 1804). Mindezek alapján felvethető, s Szilágyi Ferenc korábban már fel is vetette,²³ hogy nem egyazon műről van-e szó. Ha azonban jobban szemügyre vesszük Csokonai utalásait, inkább kételyeink erősödnek. A Magyar Merkuriusban ez olvasható:

„Gr. Teleki Sámuel Úr ő Ex.ja és Gr. Károly József Úr ő Nagysága Instelltáziójokra [!] Magasztaló Versek.”²⁴

Ez az installáció Károlyi esetében a nevezetes nagykarolyi ünnepség volt, minek előtte a debreceni kollégiumban is megfordult a fiatal gróf, s Csokonai itt latin és magyar versekkel köszöntötte. Teleki esetében talán a Várad-Olasziban 1794. június 5–6-án lezajlott megyei tisztújító gyűlésről lehet szó.²⁵ A *Marosvásárhelyi gondolatok* ma ismert szövege azonban nem hasonlít egy hagyományos alkalmi költeményre, amilyen a Károlyira írt vers is, továbbá az Első Katalóguson mindkettő egyaránt *Éposz* megnevezéssel

²² CsÖM., *Költemények I.* 186. A költő címjegyzékeit lásd ugyanebben a kötetben.

²³ Vö. Szilágyi Ferenc: *Csokonai ismeretlen könyvajánlása Teleki Sámuelhoz*. Magyar Könyvszemle, 1982, 159.

²⁴ CsÖM., *Költemények I.* 207.

²⁵ Vö. Keresztési József: *Krónika Magyarország polgári és egyházi közéletéből a XVIII. század végén*. Pest 1868, 375.

áll; minderre már Szilágyi Ferenc is utalt.²⁶ Ráadásul az Első Számvetés terjedelmi megjelölése a Károlyi-vers 1 ívéhez képest ezt 3 ívnyinek mondja, ez sem illik a *Marosvásárhelyi gondolatokra*. (Még ha töredékesnek vesszük, akkor sem, hiszen a 3 ívnek a ma ismert szöveg csak mintegy a harmada, negyede körül lehet, s ez semmi esetre sem eposzi.) Végül is, bár teljesen nem lehet kizárni e lehetőséget, nem valószínű, hogy egyazon műről van szó, s ennek következtében a *Marosvásárhelyi gondolatok* 1794-es keltezése ez irányból sem látszik megerősíthetőnek.

3. 1797–99

A szakirodalom áttekintése során láthattuk, hogy mindazok, akik a 90-es évek második feléből kelteznek a verset, főleg 1798-at nevezik meg, nyilvánvalóan az 1798. augusztus 4-i, Arankához szóló levéllel hozva kapcsolatba azt. Ennek azonban ellentmondani látszik a Magyar Hírmondó jegyzése, amely szerint Csokonai a verset 1799-ben, a tagok sorába történt beválasztása alkalmával írta. Arankához szóló levele írásakor nem lett volna még tag? Hiszen a kapcsolatfelvétel már 1794-ben megtörtént! Hogy Csokonai már akkor is a tagok közé számított-e, nem tudjuk, az viszont bizonyos, hogy 1797 tavaszától kezdve igen. Aranka ekkori tagnévsorain ugyanis már szerepel Csokonai neve: „Csokonay Mihály poéta munkáit küldi. NB. Válaszolni”; „Csokonay Komáromban v. másutt”.²⁷ S az utalások is helytállóak: Csokonai ekkortájt gyakran megfordult Komáromban, mondhatni ez volt legfőbb tartózkodási helye; a válaszra vonatkozó megjegyzés pedig Csokonai egy elveszett levelével kapcsolatos valószínűleg. Perényi József ugyanis Aranka egy kéziratot levéllajstroma alapján említi Csokonai 1797. április 8-

²⁶ Vö. Szilágyi F.: *Csokonai ismeretlen ...*, i. m. 159.

²⁷ Jancsó E.: *Az erdélyi ...*, i. m. 347., 351. A tagnévsorok datálatlanok, de a bejegyzések mellé írt dátumok és az egyéb utalások mind a nevezett időszakra vonatkoznak.

i levelét, amelyben a költő „ígéri a Diétai Múzsza megküldését és felajánlja munkásságát”.²⁸ Egyébként fennmaradt a Diétai Magyar Múzsza egy olyan példánya, amelyet a költő saját kezüleg dedikált Teleki Sámuelnek; ez is a társasággal való korabeli kapcsolatkeresésre utal.²⁹

Nyilvánvalóan téves tehát a Magyar Hírmondó jegyzése; talán ez is Márton Józseftől származhatott, miként a szeptember 29-i szám jelentése a név nélkül megjelent versek szerzőjének megnevezésével. További kérdés, hogy elfogadjuk-e a vers és az 1798-as Aranka-levél összekapcsolását. Azt előre kell bocsátanunk, hogy nem tudjuk, elküldte-e Csokonai e versét az erdélyieknek, s ha igen, ebben a levélben történt-e ez. Az sem dönthető el jelenlegi tudásunk alapján, hogy létezett-e egyáltalán a versnek egy teljesebb, elküldött változata,³⁰ aminek a ránk maradt szöveg lenne a töredéke. (Persze, ha feltételezzük, hogy van ilyen, akkor válaszolnunk kell arra a kérdésre is, hogy miért a töredéket publikálta mégis.) Az viszont nyilvánvaló, hogy a *Marosvásárhelyi gondolatok* és az Arankához szóló levél teljes hangulati ellentétben áll egymással, erre az ellentétre Ferenczi Zoltántól Jancsó Elemérig mindenki felhívta a figyelmet, aki valamilyen módon összekötötte a vers és a levél sorsát: jórészt innen származik a gondolat, hogy nem egy időben keletkeztek. Viszont az nem érthető, tehetjük hozzá mindehhez, hogy erre az ambivalenciára vajon miért nem utalt volna Csokonai, egyáltalán hogyan tartotta volna a kettőt összegegyeztethetőnek.

²⁸ Perényi J.: i. m. 50.

²⁹ Szilágyi F.: i. m. 159.

³⁰ A versnek két változatát ismerjük: a kéziratot és a nyomtatásban megjelent szöveget. Alapvető eltérés nincs a kettő között, de a hírlapbeli közlés jó néhány stilisztikai javítást, s 11 jegyzettel többet tartalmaz a kézirathoz képest, igaz, egy sorkihagyásos sajtóhibát is. Mindezek alapján, akárcsak már Toldy Ferenc is (Toldy: i. m. 954.), a Magyar Hírmondóban megjelent változatot fogadjuk el véglegesnek. Dolgozatunkban a továbbiakban ezt idézzük.

Nem tudjuk tehát elképzelni a vers és a levél közötti szoros, genetikus kapcsolatot, annyira más helyzet és lelkiállapot szülötteinek tűnnek. Sokkal inkább egyezhet a *Marosvásárhelyi gondolatok* bizakodó alaphangja az 1797 tavaszi kapcsolatfelvétel hangulatával. Ez az időszak egyébként a társaság második felvirágzásának a kora, ami éppen 1798 nyaráig, Arankának a vezetésből való kiválásáig tart.³¹ Az 1794-es fellendülés, számbeli gyarapodás hamar megtört. Az 1795-ös esztendő politika körülményei nem tették lehetővé az aktív működést, csak 1796 tavaszán újult fel tevékenységük:

„Amiért ezeken a múlt szélvészés időkön leginkább búsultam, a volt, hogy még az ártatlan igyekezeteket is szinte egészen felfordítá; leginkább a levelezéseket bátorságossá nem tette, sőt kétség s gyanú alá vetette. A Magyar Társaság is hallgatott; csak a minap kezdvén megelevenedni”

– írta Aranka 1796. március 22-i levelében.³² S ez az újrakezdés rögtön jelentős eredménnyel járt: a nyár elején megjelent *A Magyar Nyelvművelő Társaság munkáinak első darabja* című kiadvány, amely jelentékeny visszhangot kiváltva ismét az erdélyiekre terelte a figyelmet: ezt kihasználva igyekeztek az 1796-os országgyűlésen is a társaság taglétszámának növelését elérni.³³ 1797-ben, amikor Csokonai bekapcsolódni szándékozik a munkába, még nagyok a tervek, lázas a munka, Csokonai közeledésére van fogadókészség. A költő is bizakodó, különösen a Lilla-szerelem érzelmi hulláma teszi szubjektíve reményteljessé a jövőt. 1798 azonban meghozza a kijózanodást. Kapcsolata fennmarad az erdélyiekkel, de reálisabb alapokra helyeződik. Aranka mindvégig jószándékú figyelemmel, s a tehetség iránti tisztelettel viszonyul Csokonaihoz. 1798-ban így ír róla Fekete János grófnak:

³¹ Vö. Enyedi S.: i. m. 33–37.

³² Idézi Enyedi S.: i. m. 32.

³³ Vö. Jancsó E.: *Az erdélyi ...*, i. m. 179., 213–215.

„De ha nagysád egy szép és elmés éneket látni akar, nézze meg Csokonait. A lantra oly érdemes versszerzőt nem igen tartok.”³⁴

Segíteni is próbált; ha művei kiadásában nem is, de terjesztésükben részt vállalt. Erről szól ebből az időszakból fennmaradt egyetlen levele, további két levélről pedig tudunk, de ezek elvesztek.³⁵

Végül is, ha Csokonai és az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság viszonyában keressük azt az időszakot, amelyhez a *Marosvásárhelyi gondolatok* ellentmondás nélkül köthető, akkor 1794-en kívül az 1797 tavasza és 1798 nyara közötti, tehát a Csokonai két Arankához szóló levele által határolt időszak nevezhető meg. Filológiai érveink összessége alapján azonban inkább 1797–98 fordulójára kell helyeznünk a vers keletkezési idejét.

II. A vers és az életmű³⁶

1. A mű belső viszonyai

A *Marosvásárhelyi gondolatok* a felvilágosodás korában oly népszerű bölcselő, elmélkedő költészet szerves része tartalmában, formájában egyaránt. Csokonai nagy filozofikus

³⁴ Idézi Rohonyi Z.: i. m. 301.

³⁵ Aranka levelét Csokonaihoz (1803. október 27.) lásd *Csokonai emlékek*. Kiad. Vargha Balázs. Bp. 1960, 149.; az elveszett levelek: Aranka Csokonaihoz (1801. február 16.) vö. Csokonai levele Festetics Györgyhöz 1801. március 19-én; valamint Csokonai Arankához (1805. január legeleje) vö. *Csokonai emlékek*, 174.

³⁶ Az itt következő fejtegetések tulajdonképpen vázlatnak tekintendők. A vers — jellegénél fogva — nem értelmezhető pontosan a világkép egészének, fő fejlődési tendenciáinak mellőzésével, viszont ezek még csak megközelítően kielégítő tárgyalása is az itteni terjedelem többszörösét igényelné. E helyzetben azt a (kényszer)megoldást választottuk, hogy nem mondunk le az általunk legfontosabbnak vélt világképi vonatkozások jelzéséről, de csak vázlatosra csupasztva, bizonyítások és részletes jegyzetek nélkül érintjük ezeket, s utalunk az e kérdéseket elemző dolgozatainkra: *Csokonai, a „bölcs poeta”*, *Studia Litteraria XXIX* (1991), 7–19, valamint *Csokonai fordulata a „nationalis poezis” irányába*. ItK 1991, 138–160.

versei is túlnyomórészt az e műfajhoz tartozónak vélt páros rímű tizenkettősökben íródtak egészen haláláig. Alapvetően érvényesül ezekben a költő klasszicista poétikai iskolázottsága, amely e műveket retorikus karakterűvé teszi: kérdések és felkiáltások, ellentétek és párhuzamok, érvek és példák meghatározott rendjéből áll elő a diszkurzív versmenet. A *Marosvásárhelyi gondolatok* szintén e „bölcselelő formában” készült, de nem egy ponton lényeges eltérést mutat az 1794-es nagy gondolati költészettől. Míg az akkori versek, lévén egyébként is toldalékosak, egy-egy leíró és elmélkedő részből állnak, követve ezzel is a Bessenyei megújította nemesi költészeti hagyományt, a *Marosvásárhelyi gondolatokból* teljesen hiányzik a leíró rész. Továbbá, míg a toldalékos versek központi részévé az utólag írott elmélkedés vált, addig költeményünknel ez az elmélkedés nem látszik ilyen kitüntetett szerepűnek, sőt, mintha a zárlat felhívó-buzdító szózata képezné a vers alapeszméjét, küldetését. Ezzel tűnik összhangban lenni az a sajátosság is, hogy míg a '94-es költemények jobbára egyívű gondolatmenetekből állnak, a *Marosvásárhelyi gondolatok* esetében inkább több gondolatfutam összillesztéséről beszélhetünk, amelyek — önjelentésükön túl — versen belüli fő funkciójukban megalapozzák a zárlat felhívását a magyar nemzethez.

A gondolatfutamok e funkciója azonban csak a vers végére derül ki, így összekapcsolódásukat aktuálisan más is kell hogy biztosítsa. Kézenfekvő lenne a vers alkalmi jellegének tulajdonítani ezt az integráló szerepet, de ez az alkalmiság a jelen esetben csak elhanyagolható szerephez jut, s csak a felütésben. Sokkal inkább gondolhatunk a „lélek felemelkedésének” motívumára: a kilátópont-fikcióra, amely ez esetben „Vásárhely kies halma”. Ez az úgynevezett világszemle szimbolikus helye, a költemény e helyzet leírásával kezdődik (első 16 sor), s minden gondolatfutam innen indul és ide tér vissza. Ezen átkötő részek további sajátossága a szentenciák általánosságába való térés, továbbá a megszólító felkiáltások, amelyekhez két esetben a Múzsáktól való segítségké-

rés toposza járul. E világszemle mint alapszituáció és szervezőelem nem Csokonai leleménye: szokásához híven most is „hozott anyagból” dolgozik, de esetében, mint annyiszor, az átvett motívum önálló, eredeti költészetté nemesül. Szauder József mutatott rá e világszemle-toposz kettős eredetére:

„a régi magyarság barokkos, hiperbolás-allegorikus képstílusából átszármazott építőelem [...] összeolvadt a felvilágosodás filozofikus irodalmától annyira kedvelt kritikái, történetfilozófiai világszemlékkel.”³⁷

A felvilágosodás kori magyar irodalomban Orczytól kezdve Ányoson, Bessenyein, Batsányin, Csokonain át Berzsenyiig követhető e motívum útja:

„Bessenyei a változás szükségességének egyetemes, történetfilozófiai vízióját festette meg e költői világszemle-képpel, azon belül akarván átéreztetni és megértetni a magyar sors változásának szomorúságát és szükség-szerűségét. Batsányi már, még annyira Bessenyeiből indulván is ki, *hazafias politikai* célzattal tölti [meg] a történelmi változás e parancsának fölismerését”.³⁸

Csokonai *A holmi* Bessenyeijének és a *Serkentő* válasz Batsányijának egyaránt örököse a *Marosvásárhelyi gondolatokban*: egyesíti Bessenyei bölcselő érzékenységét Batsányi aktualizáló politikai konkrétságával.

A világszemle-toposz tehát a mű strukturáját is meghatározza a hozzá való visszatérések ritmusával. Leszámítva a helyzetet leíró bevezetést (16 sor) és a felhívó-buzdító zárlatot (30 sor), három filozofikus meditáció indul innen s tér ide vissza. Az első időbeli metszetet készíti az emberiség sorsáról (32 sor), míg a harmadik térbelit (48 sor), a középben elhelyezkedő második ezekkel szemben az elvont emberi természetet vizsgálja (22 sor). A történelem az állandó változások kérlelhetetlen folyamataként jelenik meg, s ebben fenyegető lehetőség a nemzet pusztulása is. Ugyanilyen fenyegetés fogalmazódik meg a másik áttekintésben, amely a föld népei

³⁷ Szauder József: *Bessenyei és a fiatal Batsányi*: In: uő.: *Az estve és Az álom*. Bp. 1970, 129.

³⁸ I. m. 127–128.

között helyezi el a magyarságot („Itt van a’ legvégső oltára Pallásnak”). Mindkét áttekintés azért vetíti elénk a pusztulás fenyegető árnyát, hogy tettere hívjon fel. Ez a tett legáltalánosabban a felvilágosodás alapszimbólumaiban fogalmazódik meg: a „vakság”, „durvaság” elleni harcról van szó az „észnek fényével”. Ez az elvont általánosság azonban a vers végére konkrét jelentéstartalmakat idéz fel. Az elvont embert vizsgáló középső meditáció ugyanis az emberi nem térbeli és időbeli változatosságát, változandóságát főként az ész és a szív kiműveletlenségével hozza kapcsolatba.

„Tsak a’ tudatlan fő, tsak a’ zablátlan szív, / A’ mi téged, Ember, magad’ kárára hív. / A’ hol a’ szív feslett, a’ fő meg agyatlan: / Ott az emberi sors megsírathatatlan. – ”

Ebből pedig az is következik, hogy a „Gyarló Tudatlanság” és a „Zablátlan indulat” önsorsrontó ereje ellen az ember eszének, szenvedélyeinek pallérozásával és fékentartásával lehet hadakozni. De nem véletlen e felvilágosult szimbólika „harcos” jellege sem: ez az általánosság konkretizálásának másik vetülete. A magyar nemzeti (nemesi) értékrendben, eszményvilágban az ősi harci erényeknek kitüntetett szerepük volt.³⁹ Csokonai nevezetes két sora a vers végén („Vitéz lángotokat jobbra fordítsátok, / ’S a’ békesség’ édes hasznát munkáljátok.”), s tulajdonképpen az egész zárlat ennek a hagyományos értékrendnek a megváltoztatására tesz javaslatot, az elvontan értelmezett emberi természet mindkét oldalának csinosítása, és így egyben a nemzet felemelése érdekében.

2. A vershelyzet

De vajon illeszkedhet-e egy ilyen típusú gondolatmenet, s a benne rejlő optimizmus, buzdítás Csokonai 1795 utáni pályájába, nem mégis az 1794-es nagy felvilágosult költemények világához tartozik inkább; ismételhjük meg a

³⁹ Vö. Bíró Ferenc: *Nemzet, nyelv, irodalom*: ItK 1984, 572.

jól ismert kérdést.⁴⁰ Véleményünk szerint illeszkedhet, sőt, igazán csak oda illeszkedhet! Csokonai 1795 előtti műveiben nyoma sincs a *Marosvásárhelyi gondolatokban* tapasztalható buzdításnak. Optimizmusról is csak áttételesen beszélhetünk, közvetlenül éppen nem ez jut szóhoz, hanem a (kulturális) közállapotok kíméletlen kritikája, valamint saját eszményeinek kihívó hirdetése. (Pesszimista helyzetértékelése mögött azért felfedezhető az optimista perspektíva, igaz, szinte csak érzésként, semmint megértett tudatossággal.) 1795 után, az 1796–98-as időszakban a fejlődés lehetőségének hangsúlyozásával az optimizmus közvetlenül is megnyilatkozik. Ekkor ugyanis a közállapotok kritikájában és az eszményállításban impliciten benne rejlő radikális felszólítást a változásra felváltja az átalakulásra való buzdítás hangja, amely ugyan magában foglalja e korábbi elemeket is, de már a meggyőzést helyezi előtérbe. A módszer változása összefügg a költő szemléletében bekövetkezett átalakulással. 1795 előtt, különösen a *Tempefőiben*, a kultúrkritika a hagyományos nemesi értékrend ellen irányult, ezzel szegte szembe modern, polgárosult eszményeit. 1796–98-ban nem a két értékrend kizáró szembesítését helyezi előtérbe, hanem a hagyományos nemesi eszményvilág civilizálásának a gondolatát, az átnövesztést. E váltás természetesen a megváltozott helyzetre adott válaszként értelmezhető. Be kellett látnia az új helyzetben, hogy fiatalos, doktrinér magabiztossága nélkülöz minden alapot, az általa háttérként és vonatkoztatási pontként tekintett literátor értelmiségi réteg szétesett, s különben nem volt olyan meghatározó valóban korábban sem, mint azt hitte. Így a jozefin évtized örökösének tekintett felvilágosult nemesi réteghez fordul, amely az 1795 utáni minden represszió és megtorpanás ellenére is valóban a haladás folytonosságát képviselte. E közege támaszkodva próbálja irodalmi törekvéseit megvalósítani. Kezdetben ez összefonódik egzisztenciateremtési kí-

⁴⁰ Lásd 10. jegyzetünket.

sérleteivel. 1796–98-ban úgy reméli, hogy a nemesi világkép, az értékrend civilizálása és az ezt szolgáló egyeztető-buzdító hangnem és módszer alkalmas megalapozni irodalmi szerepvállalását, amelyhez megélhetését is kötni szándékozott. Az irodalmi gyakorlatban, a költői ízlésirányban azonban ez sem jelent valóságos változást: lényegében korábbi költészetét folytatná, s szeretné kiadatni. Kísérlete kudarcának a fő oka mégsem elsősorban ez, hanem inkább az az illúzió, hogy – ha új alapokra (lásd a felvilágosult nemesség) helyezve is –, de folytatható az irodalmi élet modernizálásának megkezdett folyamata, s így ebbe illesztett közéleti-irodalmi szerepvállalására egzisztencia építhető. 1798 nyara a sorozatos magán- és közéleti sikertelenségek következtében meghozza a kijózanodást, s folytatódik gondolkodásának, életprogramjának megkezdődött átalakulása. Az egzisztenciateremtés kísérletei végleg elválnak irodalmi törekvéseitől, még ha alkalmi, ötletszerű próbálkozásai ezután is vannak. Irodalmi programjában, ízlésirányában pedig további változás érlelődik, ezzel remélve a hagyományos világkép civilizálásának gondolatához az eddigieknél pontosabban igazítani költői gyakorlatát.

A *Marosvásárhelyi gondolatok* e többrétegű folyamat kivételes pontján keletkezett. 1797 végének, 1798 elejének rövid pár hónapja különleges időszak volt a költő életében, pályáján. Személyesen a Lilla-szerelem beteljesedése előtt, az egzisztenciális révbejutás kapujában érezhette magát. Új távlatokat látott megnyílni az októberben megkötött campoformiói békével is, amelynek üdvözlésére *A békekötésre* című versét írta, ahol is a jozefin évtized örökségének tekintett modern értékrend megvalósulásának a lehetőségét köszöntötte a béke elérkeztében, akárcsak a *Marosvásárhelyi gondolatok*ban („a' békesség édes haszna”).⁴¹ Az irodalmi élet újra fellendülésének reményében, előmozdításá-

⁴¹ Vö. *Az 1741-diki diéta* című vers II. Józsefről szóló részét. Az 1796–97-es évek alkalmi versei egyébként szintén a költő átalakulóban lévő szem-

nak a szándékával fogalmazta meg programos gondolatait az úgynevezett Orczy–Koháry-levélben, 1797. november 8-án. Ez az írás a *Marosvásárhelyi gondolatokkal* teljesen egybehangzó elképzeléseket fejt ki a hagyományos világkép átnövesztését illetően, a „nemzeti character” fogalmának elvont meghatározásában, a fenyegető nemzethalál-vízióban, amely hangsúlyos gondolattá éppen itt válik, 1795 előtt pedig egyetlen egyszer sem fordul elő munkáiban. S közös bennük a felszólító-buzdító hangnem és szándék, amely a változtatás lehetőségét remélni akaró (és akkor még tudó) embert feltételez. S Csokonai részt is akart venni a változásban, műveit tervezte kiadni, támogatást kért ehhez éppúgy, mint ötletszerű folyóirat indítási gondolatához, amikor is a Péczeli-féle Mindenés Gyűjtemény folytatását vetette fel. Mindez együttesen képezi azt a vershelyzetet, amelyből a *Marosvásárhelyi gondolatok* központi gondolatát jelentő buzdító-felhívó verszárlat fakad, s amelyből ez így részleteiben, összefüggéseiben is érthetővé válik.

3. A világkép fejlődési tendenciáinak metszéspontjában

A verszárlatot más vonatkozásban a filozofikus meditációk emelik tágasabb összefüggésrendszerbe. Az első és a harmadik elmélkedés gyakorlatilag a befejezést alapozza meg a nemzethalál-vízióval, illetve a magyarság határhelyzetének képével, de e funkció filozofikus gondolatmenetekbe ágyazódik. A nemzet pusztulásának lehetősége a mulandóság hatalma alá vetett világfolyamatba illeszkedik, míg a határhelyzet-gondolatban, vagyis a pallérozódás képességének és a „vadság”-ba süllyedés fenyegetésénck kettősségében a fejlődés lehetőségére (és szükségességére) vonatkozó hit igenlését fedezhetjük fel. De hogyan illeszkedhet egybe a mulandóság történetfilozófiája a fejlődés hitével? Mert

léletéhez, törekvéseihez köthetők, csakhogy – s ez a béke elérkeztevel látszik igazán – nem jelentették a költői kibontakozás reális útját.

bár egyeztetésükre számtalan kísérlet volt már a gondolkodás története során, alapvető ellentétük feloldása nem sikerült, az egyik mindig maga alá gyűrte a másikat. A *Marosvásárhelyi gondolatok*ban azonban nincs ellentét közöttük, mert lényegi kapcsolat sincs. Külön-külön vonatkoztatási rendszer részeként léteznek, egymással való szembesítésük elmarad. Hogy miért, arra nézve a Csokonai világképének átalakulását jellemző főbb tendenciákban remélünk választ találni.

A *Marosvásárhelyi gondolatok* meditációi még a hagyományos fogalomkészletből építkeznek, így igen nagy hasonlóságot mutatnak bizonyos konvencionális gondolati megoldásokkal: az örök körforgás és a tökéletesedés nagyműtű, de a XVIII. században is népszerű eszméivel. A fogalomhasználat e közössége persze nem véletlen, hiszen az új eszmei irányok a korábbiakból nőttek ki, azok transzformációjával, más összefüggésbe helyezésével. Az állandó változásban megragadott világfolyamat az örök körforgás világtendenciájából alakult ki, összhangban Csokonai korabeli evolucionista tájékozódásával, s a mulandóság világerőként való értelmezésével. A tökéletesedés-gondolat pedig a fejlődés lehetőségének eszméjére váltódik át, részben épp azért, hogy a szemlélet statikus jellege megszűnik, dinamikusává válik, másrészt viszont azért, mert kizáró alternatívákban szemléli a jövőt, összefüggésben a hazai polgárosulás problémáival. De e mozzanat már rávilágít arra a mindkét eszmét alapvetően motiváló új viszonyítási pontra, amelyet a nemzeti szempont érvényesítése jelent. Az örök körforgás és a tökéletesedés az univerzális és általános emberiségfelfogás kategóriái, a nemzeti egyediség szemlélete ezek karakterét gyökeresen megváltoztatja (minden hasonlóság ellenére is): dinamikusává, időbelivé és alternatívává téve őket – s végül soron megteremtve összekapcsolódásuk lehetőségét is. S minthogy a mulandóság, a folytonos átalakulás világa épp így tehető értelmessé, a fejlődés célképzetének bevezetésével, e lehetőség csábítása igen nagy. Csokonai korabeli gon-

dolkodásában, így a *Marosvásárhelyi gondolatok*ban is, e történetteleológiának azonban csak a lehetősége sejlett fel, a két gondolati irány nem kapcsolódott össze, pusztán egymás iránti természetes vonzásuk érzékelhető a háttérben.

A fejlődésbe vetett hit nem általános jellegzetessége Csokonai gondolkodásának. De 1795 előtt, nagy felvilágosult verseiben, bármennyire is furcsának tűnik, még a tökéletesedés gondolata sem látszik megjelenni. E korszakában a költő ugyanis sohasem az ész eljövendő birodalmára hivatkozik, ha bírálja saját korát, hanem mindig az emberiség egyszervolt aranykorára, amely a természet rendjének tökéletes megvalósulásaként tűnik így fel. Ez az aranykori rend fajzott el, amikor az ennek „köztörvényét” jelentő, világerőként felfogott „szeretet” háttérbe szorult, s a „kevély”, a „fösvény”, a „bujá” és a „szent” elvont erkölcsi kategóriáiban megragadott társadalmi rossz lett úrrá a világon. Innen nézve az emberiség sorsa romlásként értelmeződik, ami inkább a rousseau-i civilizációkritikával rokonítja Csokonai szemléletét (minden különbözőségük ellenére is), semmint a természetjogi moralitás észvallásával. A háttérben persze munkál a bizakodás, ami nyilvánvaló összefüggésben van a tökéletesedés-gondolattal, a korabeli magyar irodalomnak is egyik fontos eszméjével. Amikor azonban, 1797–98 körül ez az eszme az előtérbe lép, már nem is nagyon hasonlít eredeti önmagára: sokkal inkább a fejlődés lehetőségeként merül fel a szemlélet egészének dinamikus és időbeli jellege, valamint a nemzethalál vagy a haladás alternatívája, mint nemzeti sorsválasztás kérdésfeltevése folytán. A *Marosvásárhelyi gondolatok* után azonban nem kap komoly teret a költő világképében a fejlődés lehetőségének gondolata, de a tökéletesedéshit sem. Legfeljebb versépítő elemként, más összefüggésrendszer részeként jelenik meg, mint a *Halotti versek*ben, vagy az eljövendő kor óhajlásába rejtve, mint azt már egyébként a *Konstancinápoly* végén is láttuk, vagyis nem képezi a világkép filozofikus alapmeghatározását.

A mulandóság és az örök körforgás gondolata annál erősebben jelen van Csokonai gondolkodásában mindvégig. 1795 előtt, ez elsősorban egy természetelvű világmagyarázat alapjaként tűnik fel, döntően metafizikus közelítésben, elegendő itt talán csak a legjellemzőbb *Az Álom* és *A szeretet* című művekre utalnunk a sok közül. E szemlélete, levelei tanúsága szerint, 1796-ig változatlanul fennmaradt, s ezután sem érvénytelenedett, hanem egy új rendszerbe integrálódott (lásd példaként *Az álom* beépítését a *Halotti versek*be). Eme új rendszer kialakulása előtt azonban, éppen 1797–98 körül, felvetődik egy más, nem metafizikus irányú továbblépés lehetősége is: az örök változás térbeli és időbeli dimenziókban is feltűnik, s evolúcionista karaktert kap. Az emberiség, s azon belül az egyes nemzetek külön-külön történeteként testet öltött körforgás-kép a *Marosvásárhelyi gondolatok*ban (s később a *Virág Benedek úrhoz* című versben is) ugyanarra a gondolkodási irányra utal, mint az *Újlesztendai gondolatok* még általánosabb látomása: a lények láncolatának megkezdődött temporalizálódási tendenciájára.⁴² E folyamat azonban nem teljesedik ki. Korai naturalizmusa⁴³ deista rendszerbe fejlődik át, az elmúlás gondolata pedig a világ- és emberiségméretek helyett az egyéni lét szintjén foglalkoztatja majd meghatározóan, klasszikus remekek sorát ihletve (*A Magánosság*hoz, *A Hafíz sírhalma*, *A pillangóhoz*, *A reményhez*).

A fejlődéshit és a mulandóság-gondolat e sajátos, az életmű más korszakaitól eltérő megjelenési formája 1797–98-ban a nemzeti szempont alapvető meghatározásán túl azal az emberképpel van összefüggésben, amelyik a *Marosvásárhelyi gondolatok* másodikként következő meditációjában részletes kifejtést nyer. Csokonai 1795 előtti gondolko-

⁴² E fogalom Arthur Lovejoy műve nyomán vált közkeletűvé (*The Great Chain of Being*. Cambridge 1942), vö. Szauder József: i. m. 225.

⁴³ A naturalizmus a XVIII. századi természetelvű világmagyarázatok elnevezéseként használatos; vö. Jean Ehrard: *L'idée de nature en France dans la première moitié de XVIIIe siècle*. Paris 1963.

dásában az emberről szóló filozófiának önállóan nem sok hely jutott. Az ember mint a természet része létezett, annak törvényei voltak rá nézve irányadóak, a költő gondolkodásának homlokterében így e törvények álltak, a világ berendezkedéséről, szisztémájáról vallott újszerű nézetei. Költészetének a mítikus aranykori eposzterv igézetében fogant idilli világa persze olyan boldogságfilozófiát képviselt, amelynek háttérében világosan érzékelhetők „szelíd érzékenységen” épült monista emberképének körvonalai. 1796 után azonban e monista emberképet duális váltja fel, nyilván nem kis mértékben Pope *Essay on Man*jének termékenyítő hatására,⁴⁴ de elsősorban mégis azért, mert széttörött korábbi világgépének egysége, minthogy nem adott választ a körülmények változásával előtérbe került, immár másként felvetődő kérdésekre, elsődlegesen a társadalmi rossz problémájára. Az ész és a szív kettőssége által meghatározott emberkép, amely haláláig mostmár állandó lesz, s még a „szelíd érzékenység” boldogságfilozófiáját is integrálni tudja, jelentősen módosítja a természeti ember karakterének értelmezését is. Míg korábban az eredendő jóság jellemezte az „egyűgűség” állapotát, ezután ehhez már a vadság képzete társul, emberképének dualizmusából kifolyólag. Idéztük már az ember eredendő, természetéből adódó problémájának versbeli interpretációját („Tsak a’ tudatlan fő, tsak a’ zablátlan szív, / A’ mi téged, Ember, magad’ kárára hív”). Ebből az is következik, hogy ahol a „termés-elme nints más-sal megtóldva”, ott a lakosok „emberek, — de vadak”, vagy finomabban: „még szerentsétlen félig-emberek”. Ez az emberkép alapozza meg a *Marosvásárhelyi gondolatok* filozófiai meditációit éppúgy, mint az Orczy–Koháry-levél okfejtését.

⁴⁴ Pope művének termékenyítő hatásáról lásd részletesen dolgozatunkat, *Pope Essay on Man-je Csokonai világgépszintézisében*, It 1990. 279–303.

„Hányszor mutatta meg az emberek' szíve / Hogy ő a' jóltévő Mennye-
iek' míve: / De miatta hányszor kellett e' Világnak / Piattzává lenni minden
gonoszságnak”

– írja az emberiség állandó változásainak végső okaként. De a „Gyarló tudatlanság” és a „Zablátlan indulat” ostorozásában ott munkál az a hit is, hogy van olyan „bóldogabb táj”, „Hol már a' népeket az Ész felnevelé”. A fejlődés lehetősége és a mulandóság hatalma alá vetett világfolyamat azonban ennél közelebbi összefüggésbe nem kerül a versben, filozófiai következményeik szembesítéséről nem is beszélve. Ennek az az oka, hogy eltérő gondolati irányokból érkeztek ide, külön-külön formálódtak a világnép változásakor, s még nem dőlt el, melyik alapján szerveződik újjá a világnép egysége. A *Marosvásárhelyi gondolatok* különleges összefogó pillanata után azonban útjaik ismét szétvál-
nak, együttformálódásuk így a továbbiakban sem történik meg, elveszítve az összecsiszolódás lehetőségét. Pedig a *Marosvásárhelyi gondolatok*, s e korszak néhány más művének gondolati anyaga ígéretes fejlődési utat rejtett magában: a világnép herderi irányba való alakulásáért. Herder ugyanis összekapcsolta a nemzetek örökös felemelkedésének és elmúlásának, az állandó változásnak a gondolatát az emberiségméretű haladás igenlésével, a „humanitás” kiteljesedésében való hittel. S tette ezt a duális emberképre alapozot-
tan, az ember okozta társadalmi rossz e folyamatba való integrálásával. S nem hagyhatjuk figyelmen kívül azokat a további jellegzetességeket sem, amelyekkel Csokonai gondolkodása szintén strukturálisan hasonló: a herderi irány naturalista jellegű metafizikából bontakozott ki, s nagy hatást gyakorolt rá a rousseau-i civilizációkritika is. E gondolatelemek azonban Csokonai esetében, hangsúlyozzuk még egyszer, nem álltak össze egységgé, s így csak ígérték a herderi típusú, történetfilozófiai fejlődés lehetőségét. 1798 nyarára belátta irodalmi programjának és személyes törekvéseinek irrealitását, s lényegében felhagyott velük. Így azonban az ezekkel együtt formálódó, filozofikus távlatú világnépi egy-

ség kialakulása is félbemaradt. Gondolkodása új irányt vett: a személyes létproblémák, a befeléfordulás védekező alapállása az erkölcs kérdéseit, s a filozófiailag igazolt modus vivendi keresését helyezték előtérbe, az ember metafizikai vizsgálataként interpretálva ezt. Eme „antropológiai fordulat”⁴⁵ költői nyitánya *Az ember, a poézis első tárgya*, programos bejelentése a Széchenyi Ferenchez szóló 1802. szeptember 16-i levél, összegzése pedig a *Halotti versek*. Csokonai világképe tehát a herderi történetfilozófiai irányultság helyett a kanti antropologikus szemlélet erkölcsközpontúsága felé fejlődött, nem követve így filozófiailag irodalmi programjának a „nationális poézis” körében mozgó, herderi jellegű kezdeményezéseit (ami persze nem értékítélet, hiszen mindkét irány korszerű volt).

A *Marosvásárhelyi gondolatok* az átalakuló világkép egy állapotának a lenyomata. Kompozíciója a filozofikus meditációk különféle, egységgé össze még nem állt elemeit a zárlatra vonatkoztatja, nem pedig egymásra, elfedve ezzel jórészt a tényleges világképi koherencia hiányát, s egy különleges történelmi pillanat teremtette vershelyzetre aktualizálja a műegészt. A *Marosvásárhelyi gondolatok* összegző igényű, de nem összefoglaló és rendszerteremtő. Összegző, mert az 1795 előtti egynemű világkép megkezdődött átalakulási folyamatában kísérletet tesz az új felismerések integrálására valamiféle koherencia teremtése mellett. De mégsem összefoglaló és rendszerteremtő, mert az új világképi egység nem jön létre, csak némileg heterogén és részben széttartó gondolati elemek együtteséről beszélhetünk. Paradox módon azonban ez magasrendű művészi kompozícióval társul: magasrendűsége éppen abban áll, hogy adekvát formája a többnyire különmemű világképi elemek egyesítési kísérletének.

⁴⁵ E fogalomra, s a jelenségre nézve lásd Tengelyi László: *Kant*. Bp. 1988, 46.

MEZEI MÁRTA

KAZINCZY ERDÉLYI ÚTIRAJZA ÉS A LEVÉL-MŰFAJ

A XVIII. században a társadalmi és a kulturális élet, az életforma új, polgári irányba haladó fejlődése, szerveződése idején egyre fontosabbá válik az állandó, a folytonos közlésformák, kapcsolatok kiépítése – e funkciók szolgálatában válik a levél, a levelezés egyre jelentősebbé egész Európában.¹ A levelezés köznapi feltételei ekkor alakulnak ki végérvényesen: a posta mindenki számára hozzáférhető, kiépített hálózattá válik;² ekkor próbálják tisztázni a levélműfaj sajátosságait. A levelezés megnövekedett jelentőségéről tanúskodnak a terjedelmes írói levelezések, s az is, hogy levél és irodalom e korszakban kölcsönösen hat egymásra. Kazinczy literátori pályája világosan mutatja e jelenségeket. Az irodalmi élet egyik központjává váló levelezése fontos szerepet játszik a korabeli nyilvánosság, az irodalmi élet, a kapcsolatok kialakításában. Kazinczy levelei a kor igényei, műfaji előírásai szerint még nagy mértékben formáltak; ő és levelezői – különösen a XIX. század elejétől – irodalmi vonásokat, erényeket is hangoztatnak: a költői levél emelkedettségét, a tudatosan megteremtett oldottságot, a művé-

¹ Steinhausen, Georg: *Geschichte des deutschen Briefes*. Berlin 1889. 245–246., 303–307., 340.; Habermas, Jürgen: *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*. (Fordította: Endreffy Zoltán) Bp. 1971. 76–78., 247–248.; Oellez, Norbert: *Der Brief als Mittel privater und öffentlicher Kommunikation in Deutschland im 18. Jahrhundert*. In: *Brief und Briefwechsel in Mittel- und Osteneuropa im 18. und 19. Jahrhundert*. Essen 1989. 9–27. – A levél funkcióiról bővebben írtam egy, a Kazinczy levelezést elemző dolgozatban. (Kézirat.)

² Hennyey Vilmos: *A magyar posta története*. Bp. 1926. 113–138.

szi, epikai ábrázolás láttató, rendezett sajátságait próbálják megteremteni leveleikben. A levél is hat az irodalomra: Kazinczy kedvvel műveli az ekkor népszerű költői episztolát; ír, illetve átültet egy szentimentális levél-regényt, a *Bácsmegyeynek össze-szedett leveleit*. Mindkét műfajban természetesen a művészi kifejezés, ábrázolás igénye alá rendeli a levél-formát, még akkor is, ha — mint a *Bácsmegyey* előszavában, a Jelentésben írja — a levél-adta „kedves negligét”,³ az oldottságot, a közvetlen megnyilatkozást meghatározó vonássá szeretné tenni.

Más a helyzet az *Erdélyi levelek*ben. Kazinczy pályája kezdetétől ír kisebb útirajzokat; az *Erdélyi leveleket* azonban kiemelkedően fontos művének tartotta, évtizedekig dolgozott rajta. Levelezésében pontosan beszámol terveiről, a műfaj kialakításáról, s benne a levél-forma szerepéről. Az útirajzban a levél-forma igen hasznosnak, termékenynek ígérkezett: a gyorsan váltakozó helyszínek, események, az egyéni élmény közvetlen átadására e forma különösen alkalmasnak látszott. Az erdélyi útirajz műfaja azonban Kazinczy számára problematikus volt. A levél-formát is változó megfontolások alapján vállalta, de ragaszkodott hozzá — jelzi ezt a cím; a mindvégig megtartott és lazán alkalmazott levél-keret; s legfőképpen az ábrázolás és közlés azon sajátságai, amelyek valóban szerencsés keretet adtak, adhatk volna az útirajznak. A korabeli leírások a levél rendeltetéséből kiindulva főként retorikai elvek szerint vizsgálták a levél-műfaj fő tényezőit;⁴ ennek alapján kísérlelhető meg a műfaj és kategóriái leírása: A levél az alkalmi közlés műfaja, amelyet alapvetően meghatároz a levél-helyzet, továbbá

³ *Bácsmegyeynek össze-szedett levelei*. 1789. In: *Érzelmes históriák*. Magyar Hírmondó. Bp. 1982. 361.

⁴ „Die Gattung der Briefe ist nichts anders, als die oratorische Gattung” — olvassuk egy poétikai leírás elején: Ramler, Karl Wilhelm-Batteux, Charles: *Einleitung in die schönen Wissenschaften*. Leipzig 1802.⁵ III. 312. A levél-műfaj korabeli retorikai, poétikai, leveles-könyvekbe foglalt szakirodalmát ismerteti említett dolgozatom.

a levél funkciója, tárgya, a levélíró és a címzett. A napi aktualitáshoz kötöttség, az alkalmi jelleg e korban sajátosan vegyül a formáltság igényével; ennek meghatározottságai mérhetőek a levél-helyzetben: a kialakult levélírói konvenciókban, s mindazon tényezőkből (életforma, posta viszonyok stb.), amelyek a levélírára közvetlenül hatottak. A funkció a leírások szerint a közlés közvetlen célszerűségét jelenti, azt a szerepet és hatást, amelyet a levél teljesít; változatait az arisztotelészi retorika hármas rendszere szerint mint bemutató, tanácskozó vagy ítélkező sajtáságokat írják le. A tárgy sokfélesége, színessége a levél szerkezetét, közlésmódját, stílusát alakítja; az alany ekkor formált alany – megnyilatkozása lehetőségeit több szempont (a közlés funkciója, a vállalt szerep stb.) határozza meg. A címzettnek különösen fontos szerepe van a levél-leírásokban: az alanyi megnyilatkozást, a közlésmódot, a levél felépítését, stílusát formálja. Tanulságosnak ígérkezik e kategóriák alkalmazása az *Erdélyi levelekre* is; a változatosan, de mindvégig tudatosan vállalt levél-forma, a megtartott vagy éppen háttérbe szorított levél-sajtáságok révén jól kivehetőek az egész mű erényei és fogyatékoságai.

Kazinczy 1816 nyarán tesz utazást Erdélyben; már innen küldött leveleiben jelzi a mű megírásának szándékát; legelőször 1816. július 16-án Dessewffynek:

„Útamat írni fogom 's kiadom. Gyönyörű tapasztalásaim voltak; s mint-hogy mi Magyar Országi Magyarok Bécs miatt csak Nyugot felé szeretünk járni, 's Erdélyt nem tekintjük-meg még ha Párist nézzük-is: útazásom, ha nyomtatásban jelenend meg, nem lesz sem gyönyör sem haszon nélkül.”

(KazLev. XIV. 244; hasonlóan számol be terveiről Wes-selényinek és Kisnek: XIV. 246, 258.) Az úti élményeiről írott első beszámolók a levelek közvetlenségében még őrzik a személyes élmény eleveenségét, frissességét; ekkor úgy tűnik, hogy Kazinczy ezt az egyéni színezetű, érzelmi felhangokkal kísért megismerést akarja átadni egy színes, Erdélyt megkedveltető útirajzban. A „gyönyör” és a „haszon”

együttesét megőrző formát csak pár hónap múlva leli meg: októberben, már otthonról írja Dessewffynek, hogy a művet „Levelekben írom meg s hozzád.” (XIV. 344) Tervéről Berzsenyinek is ír, aki okkal lelkesedik a forma megválasztásán: „Előre látom, mely szépek lesznek Erdélyi leveleid. El találtad fachodat” — írja 1817-ben (XV. 113). Berzsenyi nyilván Kazinczy levélírói erényeinek megőrzésére gondolt: közlései sokat dicsért „elevenségeire”, a személyek, a tárgyak, események élénk, láttató bemutatására, a jellemző vonásokat megragadó készségre, s személyisége formált, szugesztív megnyilatkozására.

1817. február 8-án azt írja Teleki Sámuelnek, hogy azért választotta a levél-formát, „hogy olly apróságokat is hordhassak-fel, mellyeken egyik vagy másik Olvasó felakadhatott volna”. (XXII. 330) Február 22-én már részletesen elemzi a választott levél-forma sajátosságait: „Barátaimmal töltött óráim csillogó ecsettel s meleg ecsettel lesznek festve”, s kiemeli a részletezés fontosságát:

„nem szégyellem a' *détailt*, melly felől mások azt hiszik, hogy az Író azokban a' maga megalacsonyítása nélkül nem ereszkedhetik”

— írja, s nyilván a levelezése szellemében elképzelt magán-élmények, kisebb események, a tárgyi világ gazdagsága részletezésére gondolt. Kazinczy azonban már ekkor sem elégszik meg e levél-formának megfelelő sajátosságokkal. A fenti, Kisnek írott levélben, jelzi nagyszabású törekvéseit:

„belé szövöm a' Munkába Religiói, Philosophiai, Aesthetikai, Philologiai, sőt a Politikai gondolkozásomat is, úgy legalább, hogy a' kinek a' halálára füle van, érthesse.” (XV. 71–72)

A nagyszabású terv már műfaji dilemmát rejt: a jelzett, nagyarányú ismeretközlés ugyanis már több, mint a levél-formában lehetséges gazdag részletezés; s kérdés, hogy vajon a széles körű, tudományos igényű bemutatás mellett megmaradhat-e az élményi „csillogás”, a személyes „melegség”? Mindenesetre nagyon igényes útirajzot szeretne írni, s a műfaj pontosabb tisztázása előtt már ekkor is észlelhető,

hogy a levél-formát megtartja ugyan, de e programnak rendeli alá. Kazinczy a mű Előbeszédében két munkát emleget mintaként: Teleki Domokosét és Batthyány Vincéjét,⁵ bár mint írja, mindkettőnek csak kis része szól Erdélyről. Teleki nem levél-formában írt inkább ők egy-egy útszakasz eseményeit, egy-egy helység nevezetességeit örökíti meg harmadik személyű leírásokban. Kazinczy a levél közlésmódjától eltérve szintén a harmadik személyű, epikai bemutatást választja; csak néha, egy-egy kiszólásban, néhány mondatban ír a második személyhez címzett közvetlenséggel. Így a szubjektivitás, a jelzett egyéni színezet nem a levelek spontaneitása szerint nyilatkozik meg, hanem elsősorban úgy, mint a „festést”, az epikus ábrázolást átszínező sajátosság, mint a látásban, láttatásban megjelenő öröm, csodálat, szomorúság.

Így leginkább a művészi epika programja irányítja az alkotót, s ez azt is jelenti, hogy az élmények, a történések nem a levelek alkalmiságában, napi aktualitásai szerint jelennek meg, hanem a részleteiben és egészében rendezett útirajz felépítése szerint. Összetartozó eseménysort ír le lineáris rendben, amelyben az egyes események az utazási folyamat részei, s mint ilyenek, a teljes mű céljának, jelentésének hordozói, utalnak egymásra, kapcsolatuk van egymással. Az úton elszenvedett viszontagságok például nem pusztán élmények, hanem alkalmak, lehetőségek arra, hogy a szerző képet adjon Erdély útviszonyairól, fogadóiról, vendéglátási szokásairól; útközben már jelzi a következő állomáshoz fűződő várakozásait, elképzeléseit, érzelmeit, az utazás második felében pedig emlékeket a megtett útról, eseményeiről. Az egyes levelek kerek útszakaszokat foglalnak össze: egy-egy házban, vidéken történeteket, illetve a kocsizást egy helység felé, a megérkezést, az ott-tartózkodást majd a búcsút. A

⁵ *Egynehány hazai utazások leírása*. . . Kiadatott G. T. D. [Gróf Teleki Domokos] által. Bécs 1796.; *Gróf Batthyáni Vincze' Utazása*. . . Magyarra fordítottat egy Hazafi által. Pest 1818. — a német eredeti 1811-ben jelent meg Pesten.

„détail” e kerek epikai egységek keretén belül jellemző – lényegében másként, mint az aktualitáshoz alkalmisághoz kapcsolódó levelekben, ahol a részletek a sokféle, az alkalmi közlés változatos megformálásában kerülnek együvé oldottabb, laza szerkezetben. Az útirajz eseményekhez kötődő leveleiben Kazinczynak lehetősége volt arra, hogy megőrizze a választott forma alkalmiságából következő sajátságokat, de míg a *Bácsmegyeyben* a szentimentális regény műfaji követelményei, itt a nagyratörő program igénye szerint tér el a szabadabb, a személyesebb közlésformától egy többoldalúan formált alkotás irányába.

Tudatos, írói alakítás jellemző az egyes fejezetekbe foglalt levelek *levél-helyzetére*. A közlést itt nem a levélírás érvényes konvenciói irányítják, amelyre e korszakban az alakítottság és a spontaneitás sajátos keveréke jellemző. E levelek írója az utazó, aki változatos, színes élmények középontjában áll; új meg új környezetben szembesül különféle eseményekkel, emberekkel, így a levelek mindig változó színhelyeken mindig más viszonylatok sokféleségét közvetíthetik. E sokféleség azonban csak külsődleges jellemzője a levél-helyzetnek. Egneműsíti Kazinczy utazói attitűdje, amely a mű egészében lényegében változatlan: tudatosan alakított, egyöntetűen ismeretszerző, ismeretközlő magatartás, amelyben az egyéni, az alkalmi élmények is jelentőségükkel együtt érdekesek. A napi eseményeket fontos és érdekes adalékokkal, reflexiókkal kerekíti egész történeté: így mutatja be például egy-egy hely, épület múltját, történelmi nevezetességeit. A levél-helyzet a változatos színhelyek, események során így lényegében egyforma: a tudatos befogadó, az igényes informátor, az alkotó levél-helyzete ez, aki benyomásai „gyönyöre” mellett azok ismeretterjesztő „hasznát” keresi minden alkalommal. Eseményessége mellett statikus állapot, ugyanaz az út végén, mint elején, sem az egyes viszontagságok, sem az örömteli pillanatok nem alakítják át lényegesen. Nem hoznak változatosságot az emberi kapcsolatok sem. Kazinczy útja során találkozik például

furcsa, barátságatlan emberekkel, de ők sem teremtenek új, sajátos helyzeteket, csupán megörökítendő, tudni érdemes jelenségek lesznek, hozzá tartoznak az érdekes és hasznos információkhoz. A leggyakoribbak a műben a szívélyes fogadtatások, vendéglátások: a házigazdák itt mind kiválóak, műveltek, kedvesek. Kazinczy velük a társasági élet, a társalgások egymáshoz igen hasonló eseményeit, örömeit éli meg, s ezzel megint csak ismétlődő levél-helyzetet teremt.

Az egyes levelek *funkciója* egyértelműen a kedveltető, a tudós kiegészítésekkel formált bemutatás, a levelezés sokoldalú véleménycserejére, tanácskozására, az ott oly fontos megmérettetésre, az ítéltreítésre itt nem kerül sor. A mű egészében azonban Kazinczy számára a bemutató funkció, a bemutatás formáltsága nagyon is problematikus. Első híradásaiból a megismerést, az utazási kedvet serkentő, az élmény színeit visszaadó útirajz terve rajzolódott ki, s ezt az epikus ábrázolás módszere szerint valósította volna meg. Egy évvel későbbi híradásai szerint már széles körű, nagyszabású ismeretközlést akart adni, s ekkor észleli, hogy tudásában „felette sok a hézag” (XIV. 418), állandóan nyugtalanítja, hogy „hijános, hibás”, amit ír (XV. 258, XVI. 98, 103). Kazinczy ekkortól kezdve tudakozódik adatokért, illetve ellenőrizteti írását erdélyi barátaival, ismerőseivel. A legszigorúbb bíráló a mindig is kritikus Döbrentei, aki nemcsak adatokat pótol és javít. Döbrentei nagyon is jól látja, hogy a mű egyre inkább a tudós útirajz, a tudományos igényű bemutatás irányába formálódik, s e szellemben teszi meg észrevételeit. „Arra kérlek, bővítsd leveleidet historiai, statisztikai jegyzetekkel” — írja 1817-ben, s felsorolja, ismerteti az ehhez ajánlott könyveket (XV. 238). A tudós, az objektív bemutatás igényét hangsúlyozva kifogásolja, hogy Kazinczy mindenkit állandóan, egyeseket túlzóan, alaptalanul dicsér (XV. 271, XVI. 192). Kazinczy először tiltakozik a műfajt érintő javaslat ellen:

„Az én Erdélyi leveleim nem politikai, Statisztikai, etc. levelek, hanem sentimentalís, humoristicus előadásai azoknak, a' miket Erdélyben láttam”

– írja (XV. 253), nyilván egy Sterne-féle útirajz ideáljának jegyében. Sterne-t különben a 10. levélben⁶ is emlegeti, egy tréfás intésben hivatkozik rá. Kazinczy Döbrenteivel vitázva most művészi szándékait hangsúlyozza a művész öntudatával és programjával. Azt írja ekkor, hogy számára legfontosabb az írói önkifejezés; ennek jegyében szinte megtagadja első terveit. A művet, mint most vallja, nem azért írja, „hogy mások is kedvet kapjanak látni azt a népet melly ott lakik, mint azon poetai szükség (Bedürfniss) miatt, melly nem engedé hogy örömitet elhallgassam”. A kifogásolt dicséreteket is e szándék alapján magyarázza:

„Tudtam én, hogy sokaknak nem lesz kedves, hogy én egyet vagy más tisztelettel ’s hálával említek. De azért nekem nem lehet másként szólanom, mint szólék. Der Künstler mahlt nicht nach der Natur, sondern verschönernd.“ (XV. 253)

Dicséretei tehát, mint öntudatosan hirdeti, nem egyéni elfogultságból fakadnak, hanem a „megszépítés” vállalt írói programjából, amely kijelölte számára a bemutatás köreit is: „Igen is, mert a’ kit nem dicsérhetek, azokat elő nem hozom” (XV. 294).

A bíráló észrevételek azonban hatnak rá. Elsősorban azért, mert nagyratörő elképzeléseiben fontos volt számára, hogy útirajzának „mélységet” adjon. S míg örömmel nyugtázza ennek elismerését (XV. 294), belátja, hogy a sok, egyoldalúan dicsérő részlet felszínességre mutat. A hetedik átdolgozás kapcsán írja Kis Jánosnak, hogy engedett barátai kérésének:

„Kitörletik velem felőlök tett festéseimet, az irigység fogaitól rettegven. Így munkám tónusa gravisabb lesz, de sokat elveszt naivetéjéből s interesszántságából.” (XVI. 274)

Kazinczy már nem a művészi bemutatás igényeire hivatkozik itt, hanem az érintettek személyi érzékenységre, s fő-

⁶ *Erdélyi levelek*. Írta: Kazinczy Ferenc. Kiadja: Abafi Lajos. Bp. 1880. Mindmáig ez a mű legteljesebb kiadása, ennek lapszámaira hivatkozom.

ként a mű tudományos súlyára. Az átdolgozás iránya ekkor (1819-ben) mindenesetre eldőlt. Ettől kezdve a tudós útirajz igénye szerint főként az ismeretek pontos s lehetőleg teljes összefogására, bemutatására törekszik. Egy-egy szép vidék, épület leírásában nem csak a látvány örömét írja le, hanem megörökíti a hozzá tartozó történelmi tényeket, nevezetességeket is; vendéglátói kiváló tulajdonságait a család történetének „fényével” emeli meg; a festmények leírását a portré-alany élete, a festő pályájának rajza egészíti ki. A munka kezdetén hirdetett részletezés ekkor már tudós részletezést, dokumentálást jelent, s elsősorban a színvonalas megismertetést szolgálja. Sokféle tudnivalót, múltat és jelent fog össze e kikerekített részletekben. A dokumentáció sokasága, tudós rendezettsége kilép az élményt, jelentéget megelevenítő művészi, epikus bemutatás kereteiből; s eltér a levelek napi aktualitást, alkalmi és egyedi helyzetet megvilágító adatközléseitől.

Módszere leginkább a *Pályám emlékezetére* hasonlít. A két mű kapcsolatáról tanúskodik az is, hogy van olyan epizód, amelyet mindkét műben megtalálunk. Egy 1803-ban történt váradi társasági élményét megörökíti az útirajz 7. levelében — itt mint régi, de Vay Miklós személye miatt jelentős emléket; A *Pályám emlékezte* IV. könyv Második szak 20. fejezetében mint az időrendbe illeszkedő eseményt írja le. S míg a pályarajzban a történet, miként a többi, dokumentált esemény a művelődéstörténeti összefoglalásba, az egységes korpébe rendeződik, s személyes élményei át-színezik, a folyamatba kapcsolják az epizódot, addig az útirajzba a részlet (sok más részlettel együtt) lazán, s voltaképpen főlösképpen illeszkedik. Az adatok sokasága, a tudós részletek elhomályosítják az egyéni látás színességét, sokaságuk megterheli, halványvá teszi az eredendő élményt. Kazinczy sajnos épp e kedvezőtlen tulajdonságot erősíti folytonos korrekcióival. Végül még Döbrentei óhaját is teljesíti: megírja a „hisztóriai és statisztikai” kiegészítést; igaz, nem a műben, hanem az 1825-ben készült Bevezetésben, ahol ada-

tokkal, táblázatokkal dokumentálva mutatja be Erdély társadalmi tagozódását, adóviszonyait, uralkodóit. E tudós dokumentációk a javítások során egyre jobban elidegenítik a művet a választott levél-formától. Levelezésében is gyakran írt fontos ismeretekről, de ott a teljesség igénye nélkül, megmaradva az alkalmi érdek, az alkalmi közlés kereteiben.

Az *Erdélyi levelek* sokféle tárgyat mutat be, ám a változatosság, miként a levél-helyzetben itt is csak külsődleges. Az utazó levél-helyzetében ugyanis ismétlődnek a tárgyak is: vidékeket, helységeket, épületeket, szokásokat, vendéglátásokat, családtörténeteket és műtárgyakat mutat be újra meg újra; az ismétlődésben a tárgyi sokféleség szinte rendszerre, s minden egyedi újdonságai mellett monotonná válik. Kazinczy első terveiből kitűnt, hogy a levél-formát főként a benne lehetséges részletezések kedvéért választotta; ám az útirajzban a változatos tárgyi világ, a részletek éppen nem a levelek alkalmisága, aktualitáshoz kötődő sokfélesége szerint kerülnek az egyes fejezetekbe, az egyes levelekbe, hanem a mű funkciója: a tudós útirajz céljai szerint. Ez azt jelenti, hogy a tárgyak nem önmagukért válnak érdekessé, jelentőssé, hanem azokkal az ismeretekkel, amelyekkel a tájékozott útirajzíró kikerekíti bemutatásukat. A bemutatások sokszor hosszadalmas, adatokkal, nevekkal zsúfolt értekezéssé kerekednek; ilyen például a 19. levél: itt felsorolja és szembeesíti a történetírók adalékait Hunyadi János vitatott származásáról; vagy a 24. levél, amelyben elgyönyörködik Wesselényi ménésében, de hosszadalmasan felsorolja mellé a lovak „genealogiáját”.⁷ A tárgyak bemutatásában a tudományos teljesség igénye oly mértékig erős, hogy ha nem jut el egy jelentősnek tartott helyre, akkor könyvek alapján írja le azt; ilyen például a 17. és 18. levélben a Demsus nevű helység bemutatása, tanúsítva, hogy nem az élmény, nem a sokféle, színességével, részletességével megörökítendő tár-

⁷ Wesselényi lovainak dicséretéről Batthyáni útirajzában is olvasható a 8. levélben: i. m.: 57–62.; a tudós apparátust azonban ő állította össze.

gyak fontosak, hanem elsősorban az ismeretek. A tudós körítésnek Kazinczy elképzelése szerint az lenne a szerepe, hogy „mélységet” adjon a tárgyaknak, ám valójában elszűrítik azokat, az évszámok, nevek, történések sorakoztatása fárasztóvá, nemegyszer unalmassá teszik a művet.

A megformált tárgyak akkor válnak hatásossá egy-egy részletben, amikor a bemutatásban Kazinczy a művész tollával, sűrítő erejével, láttató erővel, a leveleiben dicsért „elvenséggel” ír. Módszere többféle. Néha a látvány örömetől elragadtatva tud szép leírást adni, mint a 2. levélben, ahol a Magyarországot és Erdélyt elválasztó Meszes csúcsáról gyönyörködik el a csodálatos panorámában. Másutt egy-egy személy jól megragadott tulajdonságával jeleníti meg az embert, az együttlét szellemét, hangulatát: ilyen találkozása a depressziós Puky Lászlóval a 9. levélben; társalgása a kiváló memóriájú Buczy Emillel a 26. levélben. Van, ahol a tárgyat a hozzá fűződő személyes kapcsolat eleveníti meg: a gyermekkori szüretre gondol az 1. levélben; az 5. levélben az ifjú Wesselényi nevelőjére, Pataky Mózesre emlékezik meghatottan, s ilyenkor a felidézett hangulat átszínezi a tárgyak bemutatását. Helyenként reflexióinak, eszmefuttatásainak is van személyes mélysége, színezete, ezek valóban „gravissá” teszik a tárgyakat: a 15. levélben például a Csereyek szívességén érzett öröm a gondviselés vigasztaló, szép ajándékaira emlékezteti; a 13. levélben az oláh leányvásárhoz fűz „borzadó” megjegyzéseket. Csak sajnálni lehet, hogy Kazinczy nem a művészi ábrázolás programját választotta; a szándékból csak szép részletek maradtak, amelyek elhomályosulnak a tudós apparátus árnyékában.

Kazinczy leveleiben mestere az anekdoták leírásának; ott helyenként publicisztikába illő, frappáns, kerek történeteket formált belőlük. Nem mond le ilyenféléről útirajzában sem, végül is ezek is beletartoznak a kedvvel vállalt részletezésekbe. Kazinczy tudatában van e képességének, műve előszavában öntudattal hivatkozik a részletek, az „apróságok” bemutatásának fontosságára, jelentőségére. A 7. levél ele-

jén aztán ki is fejti, hogy a történetíró „szép kitérései” menthetők, sőt, voltaképpen értéknek, azaz „szép véteknek” tartja munkájában:

„a szép vétek jobb mint a nem szép nem vétek; merném azt, mert tudom, hogy valaki ezt olvasni fogja, ezt kiáltja: bár leveleim sok ily vétkekkel kevélykedhetnének”. (111–112)

Kazinczy evvel az öntudattal szövi át anekdotákkal, „episodionokkal” munkáját, s nyomatékuul még egyszer ismétli óhaját: „Bár az Erdélyi leveleket több ily episodionok deformálnák” (113). Kazinczy tud anekdotát kerekíteni humánumot sértő vétekből: mélységes rosszállással írja le, hogy a gőgös nemesúr miként hagyta oda szép táncosnőjét, amikor megtudta, hogy az csak polgárlány; a történet valóban többet mond, mint egy emelkedett oktatás a rangkórságról, vagy netalán egy száraz leírás Erdély társadalmi viszonyairól, társasági szokásairól.

Levelezéséből is kitűnik, hogy Kazinczy rossz emberismerő, de a jelenségek szintjén jó megfigyelő: itt mindig biztos kézzel tudja kiválasztani a legjellemzőbb vonást. Így figurázza ki a 11. levélben Aranka György „gyengéjét”, a rossz versek faragását szép asszonyok számára; kis történetekkel mutatja be a 25. levélben az idősb Weselényi indulatos, fékezhetetlen természetét. Anekdotázó erejébe vetett önbizalma aztán időnként el is ragadja tollát. Egészében jellemző erre a 7. levél. Az elején megerősítve magát a „szép vétekről” írottakkal, epizódok sorát fűzi össze, túlságosan lazán, túlságos bőségben. Egy részük nem is az utazáshoz, hanem régebbi élményeihez kapcsolódik, forrása pusztán az, hogy a társaságban jelen lévő Telekit beszélteti Vay Miklósról; majd azt írja, hogy „kísértetbe jövök egy más magyart ismertetni meg” (119), s Palásthy Mártonról, majd utána a tudós Eichornról ír történeteket. Az anekdoták, az egyes emberekre jellemző részletek beszövése megint csak a *Pályám emlékezetére* utal. De míg ott a személyes sors, az életút fona-

lán egységbe rendeződtek a kisebb történetek, itt megmaradnak különálló részletnek, túlságosan burjánzó „episodionoknak”. Másfelől viszont az anekdoták, a részletekben színesen bemutatott tárgyak őrzik leginkább a levélformához, a Kazinczy levelezéséhez hasonló sajátságokat. Ám míg a tudós útirajzban a részletek „szép vétkek”, de mégiscsak vétkek, addig a levelek lazább szerkezetébe kapcsolódva természetesen illeszkednek a levél-műfaj keretébe.

A tudatosan alakított útirajz funkciói szerint formált a helyzetkép, a tárgy; következményszerű, hogy e műfaji keretben csak a tudós, az ismeretközléshez formált *alany* jelenhet meg. E formáltság azonban itt nagyon is helyénvaló, sokkal inkább, mint levelezésében, vagy akár a *Bács-megyeyben*. A levelek alkalmiságából, aktualitásából, egyéni, pillanatnyi érintettségéből ugyanis következhetett egy oldottabb, spontánabb én-bemutatás — ezt azonban Kazinczy az élethivatását megalapozó eszményeihez, vezéri szerepéhez alakította. Szentimentális regényében az elfogódott, a mindenben alkotó érzelmesség megnyilatkozása a napi események közepett lehetett volna csapongó, végleteiben formátlan — ezt viszont az erős műfaji kötöttség, a sorspéldázat bemutatását szolgáló művészi ábrázolás akadályozta meg. A tudós útirajz választott műfajában azonban a külső világra, az ismeretek átadására irányul az alkotó figyelme, a személyiség csak mint e bemutatás közvetítője érdekes. Szükségtelen, hogy az alany közvetlenül jelenjék meg, sokoldalú tulajdonságai sem érdekesek itt, hanem csak azok, amelyek az eseményeket, de főként az ismereteket felfogják és közvetítik.

Kazinczy elsősorban az utazó nyitottságához, a tudós bemutatáshoz kapcsolódó vonásokat láttat alanyából. Fogékony, lelkes az ismeretek, a jelenségek befogadásában, minden érdeklí, legfőképpen az emberek. Kíváncsi mindenkire, legyen az főúri vendéglátója, tudós professzor vagy az útjába kerülő egyszerű ember. A kapcsolatteremtő, ba-

rátkozó készségével kialakított jó légkörről, kellemes társasági eseményekről majd minden levélben ír. Tudatában lévén e tulajdonságának némi dicsekvéssel arról is beszámol a 7. levélben, hogy a jelenlévők miként nyugtázták társalgási ügyességét. A 11. levélben közvetlenül is hangsúlyozza, hogy az útirajzot művelt, tájékozott ember írja. A Bruckenthal-galériában időzve nemcsak a képekről ír, hanem arról is, hogy ő miként érzett rá a tárlatvezető tévedéseire, miként ismert fel alkotókat a festményről, s hogy szakértelme miként váltotta ki barátai „álmélkodását”. Kazinczy egyébként, miként levelezésében, itt sem leplezi öntudatát: jelentős személyiségének súlyát az egész utazás utókornak szóló jelentőségében is kiemeli:

„Igen is, leszen egy idő, hogy ez a szép gyep enyémnek fog nevezetni; hogy ügyem barátjai ide jövőn, keresni fogják nyomaimat”

– írja a 22. levélben (269).

A tudós szemlélethez tudós objektivitás, higgadt ítélkezés illik, s bár Kazinczy képes erre, időnként elárulja elfogultságait. Oknyomozó igénnyel, történeti magyarázatokkal világítja meg az oláhok „vadságát”, szegénységét, műveletlenségét a 14. levélben, de nem tudja megtagadni személyes ellenérzéseit sem, amikor a 16. levélben táncukról ír, lebecsülően méregetve a „délceg” magyar tánchoz. Leplezetlen ellenszenvvel mutatja be a fősvény, barátságatlan szászokat, „medvefaj” – írja róluk becsmérően a 10. levélben, amiért persze sértődések estek, s Kazinczynak magyarázkodnia kellett, legalább levelezésében (XVI. 340, 371, XXII. 375). Szerencsésebb, amikor pozitív elfogultságait árulja el: meghatódását egy-egy történelmi nevezetességű helyen; így illeti meg a vártnál is jobban a Hunyadiak emléke Vajdahunyadon (17. levél). Elragadtatott dicséreteket ír az ifjú Weselényiről a 24. levélben; s bár az érintett Döbrentei által küldött tiltakozását (XV. 271) megfogadja, a korrekció után is megmarad a bemutatás személyes lelkesültsége. Elárulja a szép nők iránti elfogultságait; akár főúri háziasszonyairól

van szó több levélben, akár az úton látott szép oláh lányról (23. levél). Az utazó, a levélíró alany vonásai, az öntudattal, dicsekvően előadottak éppúgy, mint az elárult elfogultságok minden egyes esetben az utazás mozzanataihoz kapcsolódnak, az eseményekhez fűződő reagálásokban, véleményekben, érzésekben és hangulatokban jelennek meg, az epikus ábrázolás adottságai szerint.

A közvetlen dicsekvéssel kilép ugyan az epikus bemutatásból, de ez csak az említett kevés helyen fordul elő. Útirajzára az jellemző inkább, hogy az alanyi bemutatást jó arányérzékkel illeszti az eseményekhez: csak azt írja le és csak olyan részletességgel vagy tömörséggel, ahogyan az a mű funkciójának megfelel. Kazinczy szívesen dicsekedett levelezésében jószívűségével, s ezt itt sem mulasztja el megörökíteni. A 16. levélben leírja, hogy miként adott pénzt újra meg újra a makacsul kéregető asszonynak, mígnem rádőbbsent, hogy kenyeret koldult az éhező. Kazinczy itt nem a saját jótettét hangsúlyozza, hanem a szegénységen érzett megrendülését, szálnalmát, mint az utazáshoz kapcsolódó élményt. Kazinczy magával vitte útjára kedvenc leányát, Eugenie-Zsenit; a kislány kíváncsisága, csodálkozásai, naiv öröme fel-fel tűnik több levélben — de csak annyira —, hogy a saját élményének érzelmi súlyát, mélységét, erejét növelje: így például amikor Zseni rácsodálkozik a tájra vagy éppen kettejük elfogódott érzelmeiről ír a búcsúzásakor az 1., 2., 21. levelekben. Fegyelmezett epikusként, szerencsés arányban jeleníti meg alanyának szubjektív élményeit, ezek helyenként az elfogultságig fokozódva is maradéktalanul illeszkednek a műbe. A Wesselényiéknél, Cserey Farkasnál, Gyulayéknál töltött napok önfeledt óráit, a társalgásokat, az együttlétek eseményeit átszínezi a spontán öröm, a tudatosan élt, a megvallott boldogság (4., 5., 9., 13., 25. levelek), az alany az egyes eseményekbe vetítve jeleníti meg érzelmi állapotát. Gyakran az érzékeny búcsúokban, ahol mintegy érzelmei summázatát, a pillanatban már emlékké váló élmé-

nyeket, háláját és meghatottságát képes összefogni: ilyen a Gyulayéktól vett búcsú a 14., 21. és 22. levelekben.

Kazinczyt a Gyulay-ház hölgyeihez bonyolult érzelmek fűzik. Gyulayné ifjúkori szerelme volt; egyik lányát, Lottit levelezésében vette körül rajongó érzésekkel. Kazinczy ezt a különösen telített légkört éppúgy be tudja mutatni, mint újonnan ébredt hódolatát a másik Gyulai-lány, Fanny iránt (21. levél). Tőlük elköszönve felfokozott érzelmi állapotban ír elfogult vallomást a szív örömeinek felsőbbrendűségéről, ám nyomban „helyreigazítja” azt:

„Örvendek Fehérváron gyűjtött ismeretimnek. De ha azon tudós lomot tekintem, mellyel a bibliotheka gazdagított, érdemlé-e az, hogy érzésem, a mikkel Gyógyról eljövék, helyt adjanak ennek? azok most új erővel esének rám, s hálátlansággal vádlám magamat, elhűléssel; míg a szent-imrei téren, Fehérvárnál és Gádtó között hatalmasan foglala el egy dicső tett emléke, s kiragadta egymással ellenkező érzésem közül.” (269)

Jól láthatók itt az élmény és az alkotói szándék ellentétei, fokozatai. Kazinczy előbb érzései mellett kategorikusan „tudós lomnak” bélyegzi szerzett ismereteit. Az önkorrekció azonban nem késik: az utazó, az útirajz-író feladata mégiscsak a „dicső tett” megörökítése a dicső helyeken; önvád következik, s „ellenkező érzései közül” evvel már vissza is tér az írása rendeltetéséhez illő, higgadt bemutatáshoz. Pályája harmadik korszakában Kazinczy az érzelmi értékek problémáiról elmélkedve azt fejtegette levelezésében, hogy intenzitásuk, erejük mellett szükség van az értelem ellenőrző, egyensúlyt teremtő szerepére (XVIII. 203, 218, XX. 375). Az ellenőrzés itt a tudós utazóé, az informátori szerepet vállaló alkotóé, aki elragadtatását revideálva most valóban a műfajba illő leírásba fog, s Kemény Simon önfeláldozásának története következik. A szubjektív kitérő azonban, itt és másutt, megnyerő részletekkel teszi üdítővé a több helyütt sivár ismeretközlést. Az érzelmes, az elfogódott magatartás alkalomszerű a műben is, levelezésében is; intenzitása, arányai rendezettek az útirajz tudós és művészi, epikus ábrázolási szándékai szerint.

Az útirajzhoz utólag keresett levél-formában talán a megnevezett *címzett* szerepe a leghalványabb, noha Dessewffy személyéből, kapcsolatukból nem okvetlen következnek ez. Dessewffy különben 1818-ban maga is kiad egy levélformájú útirajzot, a *Bártfai leveleket*,⁸ róla élénken leveleztek ekkortájt, s a levél és az irodalmi levél különbségéről cseréltek eszmét (XVI. 141, 410, 416). Dessewffy személye nagyon jelentős Kazinczy számára; nem Erdélyben lakó barátai közül ekkor valóban ő az, akihez a legintenzívebb, legbensőségesebb barátság fűzi. Címzett-szerepe az *Erdélyi levelekben* mégis alig vehető észre. A tudós bemutatásban, a művészi ábrázolásban, a harmadik személyű közlésben a címzettnek nincs alakító szerepe, formális jelenléte is alig észlelhető. Az egyes fejezetek, azaz a levelek éléről elmarad a megszólítás, a 26 levélből mindössze nyolcban szól barátjához közvetlenül, s ekkor sem a szabályos forma szerint. Nem ír ugyanis megszólítást, hanem a levelek első mondatába szövi be a formulát: „Kifáradtam örömeimben kedves barátom, és ha volna tündér, aki meghallgassa könyörgésemet . . . ” — írja a 9. levélben, s hasonlóan a 7. és a 12. levél elején. Néha csak az első mondatba beszótt második személyhez intézett néhány szó jelzi, hogy másnak, határozott személynek szól mondanivalója: „Ne kívánd hogy mondjam el, mint válék meg . . . ”, „Engedd festenem Zsibót . . . ” — írja a 14. és 25. levél kezdetén. Dessewffy is hasonlóan jár el útirajzában. A megszólítást ő is az első mondatba szövi be: „Szeretném felszámítani kedves barátomnak . . . ” (6. levél), „Észre vehette édes barátom . . . ” (12. levél); néha pedig ez is elmarad. A befejezés azonban minden esetben a levél sémáját követi: „Maradok változatlan szívességgel . . . ” (1. levél), vagy többnyire csak a „Maradok . . . ” + dátum (2., 3., 4. stb. levelek). A személyes közlésmód mind Dessewffy-

⁸ *Bártfai Levelek*. Írta Döbrentei Gáborhoz Erdélybe gróf De'sőfi József. 1817-ben. Sárospatak 1818. Dessewffy művében is sok a „détail”: kedvvel ír le ő is társasági eseményeket, a különböző társadalmi rétegekhez tartozó emberek szokását, viselkedését.

nél, mind Kazinczynál csak egy-egy bekezdésben, mondatban marad meg, s így el is halványul a mű egészére jellemző harmadik személyű, tárgyyszerű közlésekben. A néhány sorban fel-fel tűnő „kedves barátom” egyébként mindkét műben arc nélküli, bárki lehetne, akár fiktív személy is. Talán Kazinczy érezhette, hogy barátja alig van itt jelen – a 12. és a 16. levelekbe mindenesetre besző egy-egy részletet Dessewffy jelleméről, példászerű életéről, tiszteletet, „csudálást” kiváltó országgyűlési szerepléséről. A 12. levélbe illesztett dicséret esetleg magyarázza, mintegy megérteti, hogy Kazinczy e szeretett és kiváló barátjának ír utazásáról. A 16. levélben már inkább a választott műfaji sajátságok szerint jár el: a Telekivel folytatott társalgásban idézik és dicsérik Dessewffy-t – ezt mint társasági eseményt mutatja be, de itt az epikus ábrázolás módszerével.

A mű megírásáról szóló első híradásban is egyértelmű volt, hogy valódi címzettje az olvasó közönség, „gyönyörű tapasztalásait” nekik akarja átadni. Kazinczy pályája harmadik szakaszában a publikum igénye, ellenőrző, formáló szerepe megnövekedett jelentőséggel bír, problémáit sokoldalúan taglalta levelezésében. Felfokozott jelentőség tudattal veszi számba útirajza címzettjeinek köreit is. „Magyarország nem ismeri Erdélyt” – írja az 1824-ben összeállított változat Előbeszédében; itt is, levelezésében részletesebben kifejti, hogy nem csak a magyarországi közönségre számít. 1825-ben Ponori Thewrewk Józsefhez írott levelében háromféle publikum igényét sorolja fel:

„1) megfelelek-e a magyarországi olvasók várakozásának, kik előbeszédem ígérete után ezen levelekből reménylik ismerhetni Erdélyt? 2) mit lehet azoknak fordításokban a külföld és a németül olvasó magyar? 3) mit mond rá Erdély? 4) mi háramlik ezen munkából reám?” (XIX. 312)

A mű létrejöttében kivehetően a magyarországi közönség szerepe, feltételezett és felébredtendő érdeklődése a legerősebb. 1816-ban Dessewffynek írva, majd az Előbeszédben is azt fejtegeti, hogy inkább nyugat felé utazunk,

s nem ismerjük, nem értékeljük, ami hozzánk tartozóan érdekes és értékes. Az utazási kedvet először a „hasznost és gyönyörködtetőt” adó leírással akarja felkelteni, de mint láttuk, később már tudós útirajzot tervez pontos és teljes ismeretközléssel. Kazinczy nem alaptalanul számít a levele második pontjában jelzett nem magyar publikummal. Mailáth János 1821-ben felveti a mű fordításának tervét (XVII. 329, 392), s Kazinczy nagy felelősségtudattal jelzi ennek feladatait. A fordításról, mint írja, „gondoskodni magam fogok”, s valóban szükséges átdolgozást jelez a mű Előbeszédében: „idegeneknek holmit bővebben kell elmondanom, holmit éppen nem, mert itt sok van, ami csak minket érdekel.” E publikumnak ily módon megint csak úgy akar megfelelni, hogy művében a tudnivalók körét szűkíti, illetve bővíti. Azaz a külföldi közönségnek egy másként súlypontozott, de lényegében szintén tudós útirajzzal akar megfelelni, éppúgy, mint hazai publikumának. Levelezése tanulsága szerint Mailáth fordít ugyan a műből (XVII. 282, 370, 392–393, 413, 425–426), de a teljes átültetésre, az ismereteket átrendező javításra nem került sor.

Teljesítette viszont a harmadik pontban jelzett címzettek, az erdélyiek igényeit; a mű alakulásában, hosszú korrigálási folyamatában az ő szerepük a legnagyobb. Tudakozódó, ellenőrzést, kiegészítést kérő leveleire sokféle válasz érkezik. A leghasznosabb eligazításokat régi barátjától, Cserey Farkastól kapja: ő valóban csak kiegészítő, helyesbítő adalékokat küld, téves megállapításokat javít például a történeti, családtörténeti, közigazgatási részekben (XVI. 31–32, 76, 84–85, 100–101 stb.). Sok helyreigazítást kap a kritikus Döbrenteitől, de ezek különbözőek. Láttuk a műfajt érintő véleményét; támadja Kazinczy részrehajló ítéleteit, ellentmondó magatartását („széplelkűnek” nevezte azt, aki Kazinczy elveivel éles ellentétben címekért esengett: XV. 270); szemére hányja hiúságát: „Bárcsak büszkébb volnál, hogy mindent, a’ kik Neked szépet mondott, ne dicséred.” (XV. 271) Bölöni Farkas Sándor sértőnek találja a róla írottakat (XVI.

220); Teleki László és József pedig a családjukról, a még élő személyekről közöltekben intenek óvatosságra:

„az olly kényes dolog, hogy itt még a legnagyobb vigyázattal is, alig lehet kívánságoknak eleget tenni.” (XVII. 81, XVI. 478)

Ezek az észrevételek már a szemléletmód, az eredeti élmény, a talán nem mindenben helytálló, de a Kazinczyra jellemző vélemény, ítélet átformálására hatnak. Amikor Kazinczy megfogadva az intéseket javít, voltaképpen műve személyességéről mond le, s feladja a művészi ábrázolás, a hirdetett „megszépítés” programját is. Lényegében másféle közönséghez alkalmazkodik itt, mint a *Bácsmegyey* esetében. Ott egy tipizálhatóan egységes arculatú, fiktív közönségre⁹ számított, az ifjú és érzelmes publikum elképzelt, sőt, tudott igénye volt jelen a mű formálásában. Az útirajz erdélyi közönsége viszont konkrét, egyszemélyű publikumként hat, s miként a levelezés első korszakában, a levelek címzettjei befogadói, de közvetlen ellenőrzői, véleményükkel formálói is a műnek. Kazinczy voltaképpen kétféle közönségnek akar megfelelni itt: ismeretközlő, a részletekben megőrzött művészi és egyéni vonásokkal az érdeklődő, absztrakt publikumnak, s ugyanakkor, az egyéni igények kiszolgálásával, a mű megformálásába való bevonásukkal a konkrét, egyszemélyű közönségnek. A Pónori Thewrewnek címzett levél negyedik pontját, a „mi háramlik ezen munkából réám” kérdését pedig úgy lehet értenünk, hogy e nagyon is összetett, nagyon is heterogén közönség igényeinek teljesítésében méri alkotása értékeit. Túl nagy terhet, túlságosan sokféle, ellentmondó kötelezettséget vállalt, amelyből csak heterogén, egyetlen mű formálódhatott.

Az *Erdélyi levelek* valódi címzettje azonban mindenképpen a publikum, ebbe olvadnak bele az egyszemélyű, a konkrét közönség igényei is, amelyek a munka jellegére, az

⁹ A konkrét, a fiktív, az absztrakt közönségről: Link, Hannelore: *Rezeptionsforschung. Eine Einführung in Methoden und Probleme*. Stuttgart-Berlin-Köln-Mainz 1976. 41–43.

ábrázolás irányára hatnak – lényegében másként, mint a levelezés egyéni címzettjei. Kazinczy úti élményeiről először levelezésében számolt be; így esetenként jól látható a kétféle címzethez szóló írások különbsége. Kazinczynak nagy élménye volt az erdélyiek szívessége, vendéglátásuk melegsége, a soha nem formális jószívűség, segítőkészség. Levelében ezt keresetlen szavakkal, frappánsan, a jellemzőt érzékeltető konkrétsággal írja le. Vida Lászlónak 1817 májusában baráti közvetlenséggel ír élményéről:

„Hospitalísak, ’s hospitalítások nem abban áll, hogy az embert majd megölik a ’ sok étellel, kávéval és rozsolissal, hanem hogy a’ Vendégnek helyét sem lelik ’s érette mindent tesznek a’ mi tőlük kitelik. Gróf Bethlen Imre Küküllői Fő Ispán nem elégede meg azzal, hogy engem harmadnapig láta magánál, hanem azon felül Enyedre bekisére, és ott 24 óráig cselédimmal, lovaimmal traktált. Ki teszi azt nálunk Erdélyivel? (XV. 214–215)

Ugyanezen napon a főrangú Prónay Sándornak címzett levelében tömörebben, egy mondatban summázza lelkesedését, elismerését: „És az az ő vendéglátások, melly nem abban áll, hogy az idegent étkeikkel, kávéjokkal, ’s rozsolisokkal majd megölik!” (XV. 217) A címzettek érdeklődésére számítva élményeit, véleményét itt röviden, a jellemző történésekre koncentrálni írja le. Az útirajzban más irányt ad a vendéglátás bemutatásának. Itt nemcsak a szívéllyesség megnyilvánulásait regisztrálja, hanem arra törekszik, hogy az esetek felsorolásában, a bemutatás emelkedettségében általános érvényűvé váljanak:

„Engem itt sem a Herr Tanzmeister, sem a Madame Etiquette tanítványai nem kínzának el; a helyett itt az a szerencse ére, hogy nagyok, kicsinyek felvidult arccal jöttek felém, midőn nálok magamat fölvezettetém, vagy, a mit még örömebb teszek, a hol a rend nem tiltja, magam nevezem meg magamat; s egy indulatos megölelés, egy meleg kézszorítás, ellenére a táncmesteri leckéknek azt mondotta nekem, hogy régen ismerjük egymást, hogy keblünkben egy láng ég.” (88)

A könyvben megformált úti esemény helyenként történetté, művelődéstörténeti összefoglalássá kerekedik, s kétségtelenül gazdag ismereteket ad – de másfélét, mint a le-

vél alkalmi, első benyomásokat őrző híradásai. Még utazásából írja meg Dessewffynek találkozását a leoninus Gyöngyössi Jánossal:

„A leoninus Gyöngyössit láttam. Épen olyan, mint a' rézbe metszett képe, csak hogy most nem vala fején a' paróka, 's Tiszteletes Uramnak én fellette nagy tökit (herniáját)¹⁰ is szerencsés valék láthatni, mellyet a' réz nem mutat.” (XIV. 245)

A mű 5. levelében mást rögzít, másként részletez: itt arról ír, hogy arcképe nem mutatja lényge szeretetreméltóságát, majd összefoglalást, kis értekezést állít össze a leoninusokról, hazai történetéről, kedvezőtlen fogadtatásáról és a saját véleményéről. Dessewffynek, mint baráti címzettnek teljes oldottsággal, leplezetlenséggel megírhatta első benyomását, csak az élményről akart beszámolni, a levél kizárólagos célja ez volt. Útirajzában azonban már a publikumhoz szól: itt már ismereteket szeretne adni a költőről, jellemvonásáról, munkássága, iránya jelentőségéről, értékeléséről, olyan módszerrel és olyan szélességben, hogy ha Kazinczy megírta volna a *Pályám emlékezetében* az 1810-es évek történetét, bizvást áttemelhette volna oda e részletet.

A publikum helyébe lépő konkrét közönség alakító szerepéről, kedvező és kedvezőtlen hatásáról Kazinczy levelezésében is, a műben is ír. A 25. levélben társasági események között, mint beszédtemát sző be egy eszmefuttatást arról, hogy milyen nehéz útirajzot írni, hogy

„hányszor kellett megkapni tollamat, vagy kitörlni, amit már írtam, s nemcsak a rostát rettegven, hanem magokat és azokat, akik felől magasztalólag bár, szólani akarék”. (308)

A sokféle, egyedi közönség sokféle reagálását panaszolja: a megbántott szerénységet, a rosszindulattól való félelmet, a rá háramló hálátlanság vétkét. Elmélkedését ugyan találékonyan illeszti a műbe (mint egy zsbóji összejövetel

¹⁰ Sérvet jelent. A Párizs–Pápai szótárban: „Hernia, ae, f. = Tököség; Tökös, meg-szakadt, Ramicosus, Hernicosus, Enterocelius, a, um; der einen Bruch hat.” 370.

beszédtémáját), megjelenítése azonban korántsem a levélforma aktuális gondokat közvetítő adottságai szerint történik. Hiszen amit leír, az nem a zsidói tartózkodás idejének gondolja, hanem jóval későbbi, hosszú esztendőök alkotói kínlódása, tapasztalata. Élménnyé formálása így kevésbé hiteles, inkább kilépés az események folyamatából, az író kiszólása a műből.

Kazinczy azonban vállalta a közönség-címzett igényeiből rá háramló alkotói terheket. Időnként kedvetlenül látja ugyan, hogy a sokszorosán, sokféleképp alakított munka kisíklott keze közül: „nicht mehr für *meine Arbeit*” – írja 1820-ban csüggedten Rumynak (XVII. 282); de aztán újult erővel ismét korrigál, ismét jobbnak tartja a javított változatot: „nem képezed, mennyivel jobb most” – írja a hatodik átdolgozás után 1822-ben Döbrenteinek (XVIII. 61); 1824-ben pedig olyan javításon dolgozik, amelyben, mint írja

„kiszabadítám magam a’ mások parancsa alól, ’s nem úgy adom, a’ hogy ők akarák, hanem a’ mint magam” (XXIII. 350)

– ám e kedvező javítás már nem sikerült. Csorbítatlan öntudattal ír viszont arról, hogy műve nemcsak mai olvasói előtt áll meg dicsőséggel, hanem mint hiszi, századokra érvényes, előre és visszamenően mintaszerű könyvet alkotott:

„Gondoljátok meg, melly kincs lesz ez két három század múlva Erdélynek, és mit adnánk érte, ha illy leveleket az elmúlt századok mindenikéből bírnánk”

– írja Gyulay Lajosnak (XVIII. 113). A tudós igényesség nevében teljesítette a javítások kötelezettségeit éveken át; ennek érdekében adta fel a lényéből, alkotói karakteréből spontánul következő sajátságokat: átformálta egyéni véleményeit, benyomásait; az élmények eleven láttatása helyett értekezéseket írt; a jellemző, a lényeges vonásokat jól kiemelő bemutatásokat adalékok sokaságával terhelte meg – azaz háttérbe szorította epikai és levélírói erőit.

A levél-forma feladása főként negatív vonásokkal utal vissza Kazinczy levélírói erőire. Levelei helyzetképében

aktualitást és életformát tudott bemutatni; míg itt az utazás formált levél-helyzete ismétlődik egyhangúan. Levelezése az aktuális feladatok szolgálatában teljesítette változatosan a bemutatás, a tanácskozás és az ítélkezés funkcióit; itt a töprengések során kialakított alkotói program jegyében egységesen formált, bemutató funkciót valósít meg. Levelei sokszínű, a műfajt is árnyaló tárgyi világát itt egyenműsíti, csak a részletek, az anekdoták mutatják megjelenítő készségét s a levélíró „eleven festéseit”. Levél-alanyában a meglévő, a választott, az akart tulajdonságok, a formált-ság és a spontaneitás változatos összképe rajzolódik ki; itt néhány érzelmes részleten kívül, az ismeretközléshez, a tudós utazóhoz illő vonásokat örökíti meg. A levelezésben a címzett a tárgyat, a közlésmódot, a stílust árnyalja: míg itt a nagyon is heterogén közönség igénye főként az ismeretek megbízhatóságára hat, s elszürkíti a művet. Az *Erdélyi levelek* mint változó és változatos igénnyel formált, tudós útirajz így végül kevesebbet mondott, kevesebbet adott korának és a „századoknak”, mint korszakos jelentőségű, gazdag, színes levelezése.

FORUM

A SZÍNEK VALLOMÁSA

(KÍSÉRLET A LÜSCHER-TESTZ IRODALMI
ALKALMAZÁSÁRA)

I.

Napjainkban, amikor az irodalmi érdeklődés homlokterében a mű befogadásának kérdései állnak, van-e vajon értelme az alkotói személyiség vizsgálatával vesződnünk? Ha a vizsgálat nem öncélú, bizonyára van. Igen ám, de milyen eszközöket használhat a vizsgálódó, ha az alkotó már nem él?

Nos, úgy tűnik, hogy az igen objektívnek ismert személyiségvizsgálati módszer, a Lüscher-teszt, bizonyos elkerülhetetlen módosításokkal — a többi közt — a lezárt költői életművekre is alkalmazható.

A Lüscher-teszt a pillanatnyi pszichikai és fiziológiai állapot hátterében rajzolja ki a személyiség állandó szerkezeti vonásait. Ennek érdekében a vizsgálat alanyának hét tábla színeit kell preferenciális rendbe állítania. De kielégítő képet nyújthat a személyiségről az ún. kis teszt, azaz a második tábla nyolc színének — a sötétkéknek, a kékeszöldnek, a vörösnek, a sárgának, a lilának, a barnának, a feketének és a középészürkének — a preferenciális elrendezése is.

A tábla eredeti színeit — és csakis azokat — önmagukban, képzettársítások nélkül kell választani, s a tesztet rövid szünet után meg szokás ismételni. Az egyes színeket arab számokkal jelöljük. Ily módon két számsort kapunk, amelyeknek az értelmezésére — a színválasztás törvényszerűségeiből kiindulva — a pszichológus vállalkozhat.

Költői életművek vizsgálata esetén a teszt alkalmazásának eredeti feltételeihez képest több eltéréssel is számolnunk kell.

- a) Ha a költői szövegben egy színnev előfordul, nem tudhatjuk pontosan, milyen színárnyalatra gondolt a költő.
- b) Ha költői szövegben ugyanaz a színnev többször is előfordul, nem lehetünk biztosak, hogy minden esetben ugyanazt a színárnyalatot jelöli-e.
- c) Egy-egy szín önmagában való választása vagy elutasítása a költői szövegekben meglehetősen ritka.
- d) Egy költő életművében nemcsak nyolc, hanem ennél több vagy kevesebb szín, illetve színárnyalat neve is előfordulhat.
- e) A költő színpreferenciáira csak áttételesen, az egyes színnevek előfordulásának a gyakoriságából következtethetünk.
- f) A színnevek előfordulásának a gyakoriságát nem egy-egy pillanatnak, hanem rövidebb-hosszabb pályaszakaszoknak, illetve az életmű egészének a vonatkozásában állapíthatjuk meg.
- g) Egy-egy pályaszakaszra vagy az életmű egészére nézve nem két, hanem csak egy értelmezendő számsort állíthatunk fel.

Az eltérésekből (és más hibalehetőségekből) adódó kockázatokat vállalva, próbáljuk meg a tesztet Juhász Gyula költői életművére alkalmazni.

Vizsgálódásunk alapjául Juhász Gyula összes művei kritikai kiadásának verseket tartalmazó első három kötetét választhatjuk, egészen pontosan az 1898 és 1934 között írt költemények szövegét — az utánpótlások, rögtönzések, töredékek, énekkari szövegek és műfordítások nélkül.

Csak nyolc színnek a megnevezéseit vesszük figyelembe, mégpedig úgy, hogy a második Lüscher-tábla színei közül a *sötétkéket* a *kékkel*, a *kékeszöldet* a *zölddel*, a *középszürkét* a *szürkével*, a *vöröst* pedig — a költői szóhasználathoz igazodva — a *pirossal* azonosítjuk, illetve helyettesítjük.

Gyakorlatilag a következő színmegnevezésekről adhatunk számot (az összefoglaló színnevek számkódját az egyes tételek után zárójelben tüntetjük fel):

- kék, kéklő, kékellő (melléknév); kék, kékség (főnév); kéklik (ige) = *kék* (1)
- zöld, zöldelő, zöldellő (melléknév); zöld (főnév); zöldel, zöldell (ige) = *zöld* (2)
- piros, pirosló (melléknév); piros (főnév); piroslik (ige) = *piros* (3)
- sárga, sárgáló (melléknév); sárga, sárgaság (főnév) = *sárga* (4)
- lila (melléknév és főnév) = *lila* (5)
- barna (melléknév); barna, barnaság (főnév) = *barna* (6)
- fekete, feketéllő (melléknév); fekete (főnév); feketéllik (ige) = *fekete* (7)
- szürke, szürkéllő (melléknév); szürke, szürkesség (főnév); szürkéll (ige) = *szürke* (0)

A fenti színmegnevezések a következő évenkénti gyakorisággal fordulnak elő Juhász Gyula költeményeiben:

98 99 03 04 05 06 07 08 09 10 11 12 13 14 15 16

(1) kék	1		2	5	2	10	8	7	6	7	8	1	6	5
(2) zöld	1			4	2	2	3	3		1	1	1	1	
(3) piros	1			7	3	2	9	8	7	2	3	7	1	3
(4) sárga		1	1	1			2	5	5		1	1	1	
(5) lila							2			1				1
(6) barna				2	1	4	5	5	2	7		2	1	3
(7) fekete		1		1	4	8	8	3	5	7	5	6	2	6
(0) szürke		1	1	12	5	11	10	10	12	5	5	3	4	2
Évenként														
összesen	3	2	2	3	24	25	30	48	39	46	21	24	27	13

17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	33	34	1898–1934
																között összesen
	6	5	4	3		3	5	7	2		3					106
	4	6			1	3	3	5	2	2	1			1		47
	2	11	4		2	1	1	3		1	1	3		1		86
1					2		1	4								26
	2	1	1				2				3					13
	1	2	1	1	1		7	1	2	2	2					54
1	5	8	5	1	2	6	7	10	3		3	3	1		3	117
	3	5	5	1		2	5	4	2	3	1	1	1	1		118
2	23	38	20	6	8	15	31	34	11	8	14	7	2	1	5	

Az előfordulások száma 1908-ban a legnagyobb (48), 1933-ban a legkisebb (1), az előfordulások évi átlaga pedig mindössze 17,7. Természetes tehát, hogy vizsgálódásunk szempontjából csak viszonylag hosszabb szakaszokat határolhatunk el az életmű egészében.

Az időben visszafelé araszolva, a szakaszokat úgy különítjük el egymástól, hogy a nyolc színnév közül legalább hét mindegyik szakaszban szerepeljen, és pedig anélkül, hogy a színmegnevezések gyakorisága az egyes szakaszokon belül megegyezne.

Az életmű egészét ily módon a következő öt szakaszra bonthatjuk: 1898–1907., 1908–1914., 1915–1920., 1921–1924. és 1925–1934. Az összefüggő láncból kiszakítva külön szakasznak tekinthetnők az 1907–1910, valamint az 1919–1920 közötti éveket is, de csak az utóbbi rövid szakaszt találtuk jellemzőnek.

A kijelölt 5 + 1 szakaszban, valamint az életmű egészében a nyolc színnév gyakorisági sorrendje az alábbi (a színneveket természetesen a már ismert számokkal jelöljük):

1898–1907.: 0 7 3 6 1 2 4 5
 1908–1914.: 0 1 3 7 6 4 2 5
 1915–1918.: 7 1 3 0 2 6 5 4
 1919–1920.: 3 7 0 1 2 6 5 4
 1921–1924.: 7 1 6 0 2 3 4 5
 1925–1934.: 7 0 1 2 3 6 4 5
 1898–1934.: 0 7 1 3 6 2 4 5

A fenti számsorokat a pszichológus a következőképpen értelmezi:

1898–1907. Magas igény szintű személy önérvényesítő törekvésének kudarcát követő védekező beállítódás. A csalódások következtében mások iránti bizalma érezhetően megrendült, és jelentkezik újabb célkitűzéseihez kapcsolódó szorongó magatartása is. Kompenzáló mechanizmusként visszavonultság, zárkózottság, a sors elleni lázadozás jelentkezik. Egyelőre még aktív, küzd az elismerésért, de ellenállóképessége jelentős mértékben csökkent, és ez hozzájárul alkalmatlansági tudata körvonalazódásához. Alaphangulata borús, depressziós; beállítódása pesszimista.

1908–1914. Az előbbihez képest kiegyensúlyozottabb periódusra utaló konfiguráció. A színekhez való viszonyulás továbbra is csalódott, gyanakvó emberre utal, bár valamennyi életszakasz közül ebben tűnik reménytelensége a legkevésbé intenzívnek. A jövő továbbra is szorongás forrása, ugyanakkor azonban előtérbe kerül a nyugalom, a harmónia, a kölcsönös megértés, a valahova tartozás iránti igény. Önérvényesítése érdekében továbbra is az előbbi szakaszra jellemző intenzitással küzd, aktivitásszintje nem csökken, bár érzi, hogy fáradozása nem hozza meg elvárt gyümölcsét.

1915–1920. A gyöttrő reménytelenség ellen maximális autonómiára, önállóságra törekvéssel próbál védekezni; bár továbbra is igényli a megértő, harmonikus kapcsolatot, azt szeretné, ha békében hagynák. Elkeseredetten harcol, hogy semmi se állja útját saját céljai megvalósításában, és küzdelmében némileg megerősödött ellenállóképessége segíti. Bár úgy ítéli meg, hogy helyzete rosszabbodására kell számítani, most nem fél attól, hogy képtelen lesz, akár hosszabb időn át szembefordulni a nehézségekkel és akadályokkal.

1919–1920. Az 1915–1920-as periódus végén felajzottsága maximális intenzitású. Teljes erővel próbál érvényesülni, megszabadulni mindattól, amiről úgy érzi, hogy elnyomja, korlátozza kibontakozását. „Lázadását” azonban kétségbeesett vergődéssé változtatja az a tény, hogy képtelen akár minimális reményt fűzni önérvényesítését célzó küzdelme kimeneteléhez, eredményességéhez. Ezek alapján érthető a következő periódusban jelentkező regresszió, az 1921–1924-es szakasz által képviselt mélypont.

1921–1924. A kilátástalan küzdelem és a reménytelenség által kiváltott testi és lelki kimerültség konfigurációja. Érzi, hogy a körülmények ellene vannak, hogy képtelen lesz céljait, vágyait megvalósítani, és a kudarc gondolata elviselhetetlennek tűnik. Alaphangulatára feltételezhetően idegesség, ingerlékenység jellemző. Előtérbe kerül a testi pihenés és kényelem iránti igénye; valószínű, hogy szervi betegség is fokozott mértékben győtri ebben a periódusban.

1925–1934. A színekhez való viszonyulás elszigetelődésre, magába zárkózásra, fásultságra, bizalmatlanságra utal. A megértés, együttérzés iránti igény továbbra is kimutatható, bár tompultabb formában. Kimerült, nyugalomra és pihenésre van szüksége; a zavaró tényezőkre ingerült reakcióval válaszol. Elvárja, hogy békében hagyják, hogy zavartalanul haladhasson saját útján, a külső befolyásokkal szemben makacs ellenállást tanúsít.

1898–1934. Két alapvető konfliktus követhető nyomon a költő különböző életszakaszai során, és ezek jelentkeznek az összefoglaló sorban is: az egyik az önérvényesítés igénye és az ezért folytatott küzdelem, illetve az ehhez kapcsolódó reménytelenség közötti feszültség, a másik pedig a szeretet, a megértés és az együttérzés utáni sóvárgás és a harmonikus kapcsolat kialakítását gátló bizalmatlanság, gyanakvás közötti ellentmondás. E konfliktusok feloldásának képtelensége állandó kudarcok forrása; ennek következményeképpen a ború, a depresszió, a kétségbeesés és a reménytelenség alaphangulatának állandóivá válnak. A külvilághoz való viszonyulásában általában a zárkózottság, elszigetelődés, befeléfordulás uralkodik. Az évek során többször tesz kísérletet a kitörésre, de sem belső energiataralékai, sem külső segítség nem teszik lehetővé számára, hogy próbálkozásait siker koronázza. Ennek alapján az is érthető, hogy lelki egyensúlyának zavara életének különböző szakaszaiban gyakorlatilag azonos szint körül mozog. Erőfeszítései csak a helytálláshoz elégségesek, helyzete alapvető megváltoztatásához azonban nem.

A szakaszolás és az értelmezés érvényességének megítéléséhez támpontul csupán néhány tényt idéznénk. Mindekelőtt azt, hogy Juhász Gyula egész élete folyamán kedélyének időről időre visszatérő, cselekvésgátló nyomottságával viaskodott. Erős depressziója 1907-ben volt először, abban az évben, amikor első verseskönyve napvilágot látott. Öngyilkosságot 1914-ben kísérelt meg első ízben, második verseskönyve megjelenésének az évében. Indokolt tehát az 1907-es és az 1914-es évet szakasz-, illetve korszakhatárnak tekintenünk. S ahogyan a költő nagyváradi éveinek (1908–1911.) a vetése a következő néhány esztendőben ért

be, ugyanúgy a háborúval kezdődő pályaszakasz sem zárult le Juhász Gyulának a forradalmak idején kifejtett élénk tevékenységével, hanem az ellenforradalom kezdetén írt költeményeivel teljessé vált ki. Aligha véletlen tehát, hogy az 1919–1920-as rövid időszakot külön is jellemezhetjük.

A húszas évek első felének terméséből a költő még a mellőzöttség körülményei között is tartásos kötetet állított össze. 1925 után azonban mind gyakrabban bénította alkotóképességét örökletes tényezőkre és külső hatásokra visszavezethető depresszió.

Juhász Gyula állapotának egyik mélypontját – a közeli hozzátartozó elbeszélése nyomán – a költő volt kezelőorvosa, Miskolczy Dezső a következőképpen írja le (lásd *Juhász Gyula betegsége és halála* című körtörténeti tanulmányát a marosvásárhelyi Igaz Szó 1964/2. számában):

„[. . .] pár napig elég rendesen viselkedett, de nemsokára megint visszazökkent a régi kerékvágásba. »Összeférhetetlen« lett; akármit csináltak, semmi sem volt jó, minden figyelmességet visszautasított, vagy gorombán válaszolt.

Sokszor órák hosszat elüldögélt egy helyben, a házbellekkel szóba sem állott; a köszönésüket nem fogadta, ha a szobájába mentek.

Olykor görcsös fájdalomról, főleg görcsös fejfájásról panaszkodott, hypochondriás panaszait hangoztatta. Odahaza semmit sem dolgozott.”

A személyiségkép, amely a Juhász Gyula költészetére alkalmazott színteszt segítségével kerekedik ki, végső soron a költő alkotásainak az árnyaltabb megközelítést szolgálja. Egyetlen életmű vizsgálata, persze, nem igazolhatja, legfeljebb valószínűsítheti a módszer használhatóságát. Éppen ezért szükséges a vizsgálódásokat más költői életművekre is kiterjesztenünk.

II.

A második költői életmű, amelyre a színtesztet alkalmazni próbáljuk, a József Attiláé.

Alapul a költő összes versei Stoll Béla gondozta újabb kritikai kiadásának (Bp. 1984) két kötetét választottuk.

Munkánk során eltekintettünk a verscímekekben, valamint a következő versváltozatokban szereplő színnevektől: *A legutolsó harcos II* (1924), *A pap mosolyog* (1926), *Medáliák I* (1927), *Borostyánkőbe én be nem fagyok. . .* (1928), *Kínos, szögletes mulásom* (1928), *Meggy a kórón* (1928), *Tüzek éneke II* (1928), *Ősz* (1934), *Őt szegény szól* (1934).

József Attila színei közül is csak a második Lüscher-tábla nyolc színének a megnevezéseire terjedt ki a figyelmünk, a korábban már jelzett azonosítások, illetve helyettesítések eszközlésével.

Gyakorlatilag a következő színmegnevezéseket vehettük számba (az összefoglaló színnevek számkódját itt is az egyes tételek utáni zárójelben tüntetjük fel):

- kék, kékellő, kéklik = *kék* (1)
- zöld, zöldel = *zöld* (2)
- piros, pirosló, pirosság, piroslik = *piros* (3)
- *sárga* (4)
- *lila* (5)
- *barna* (6)
- fekete, feketéllik = *fekete* (7)
- szürke, szürkesség = *szürke* (0)

A költői életmű szakaszolását ezúttal is úgy oldottuk meg, hogy a nyolc színnév közül legalább hét mindegyik szakaszban szerepeljen, itt is anélkül, hogy a színmegnevezések gyakorisága az egyes szakaszokon belül megegyezne.

József Attila életművében csak két, viszonylag hosszabb szakaszt sikerült elhatárolnunk. A nyolc színnév gyakorisági sorrendje a két szakaszban, illetve az életmű egészében az alábbi:

1921–1929.: 3 6 7 1 2 0 4 5

1930–1937.: 4 1 2 3 7 0 6 5

1921–1937.: 3 1 7 2 6 4 0 5

Közbevetőleg meg kell jegyeznünk, hogy fogalmazásunk többese szövegünknek valójában csak a végleges változatára érvényes. Amikor ugyanis a Juhász Gyula-teszt elké-

szült, egyesek úgy vélték, hogy az értelmezés minden további nélkül a Juhász-szakirodalomra támaszkodhatott. Ezért az újabb teszt esetében az irodalmár választotta ki a tesztelendő költői életművet, s a pszichológussal – a vizsgálódások első menetében – sem a költő nevét, sem a szakaszok időbeli határát nem közölte, csupán a fenti három számsort nyújtotta át neki – értelmezés céljából.

Íme, az értelmezés:

Első választás: Pillanatnyi helyzetével elégedetlen, a gyökértelenség és a biztonság hiányának érzésével küzdő személy érzelmi reakciója. Vágyai nem teljesültek, és úgy ítéli meg, hogy tekintélye is jelentős csorbát szenvedett. Érzi, hogy szüksége van a mások megértésére, rokonszenvére és elismerésére, hogy csak ezáltal érezhetné magát biztonságban, de ugyanakkor attól is fél, hogy túlzottan bizakodó természetét könnyen kihasználhatnák és ellene fordíthatnák, ami önbecsülését és presztízsét még jobban csökkentené. Ez ellen úgy védekezik, hogy kapcsolatait szigorúan ellenőrzés alatt tartja, és elutasít minden külső befolyást vagy kompromisszumot célzó javaslatot, bár igyekszik elkerülni a konfliktusokat is környezetével. Pesszimizmusa megakadályozza abban, hogy helyzete javulásában reménykedjék. Szeretné energikus, aktív hozzáállással megoldani problémáit, igényli azt, hogy fokozott életerőről tegyen tanúbizonyságot. A siker, az eredményesség és az önmegvalósítás problémája erőteljesen foglalkoztatja. Közben a megoldatlan és megoldhatatlannak vélt problémákkal való szembesülés kimeríti, és a kimerültség talaján kifejlődik a fizikai kényelem, a pihenés és felépülés iránti fokozott igény.

Második választás: Két lényeges változással szolgál az előzőhöz képest. Először is módosul a személy attitűdje a jövővel, a változással szemben. A korábbi szorongás és pesszimizista hozzáállás helyét átveszi a változás fokozott igénylése. Szüksége van körülményei megváltoztatására, megoldásokon töri a fejét, és már képes arra is, hogy spontánabban és reményteljesebben viszonyuljon vágyai kielégítéséhez. Má-

sodszor a fizikai kényelem szükségletének helyét átveszi a lelki harmónia, az érzelmi beteljesülés által létrehozott belső nyugalom iránti igény. Bár társas kapcsolatai továbbra is problematikusak maradnak, és még mindig képtelen megfelelő kapcsolatokat kialakítani, érzelmileg jelentős mértékben kiegyensúlyozottabb, és jobban boldogul a felmerülő akadályok leküzdésével is.

Összesítve: A személy nagy energiabefektetéssel küzd a belső harmónia és az érzelmi beteljesülés megvalósításáért, bár vállalkozása sikeres kimenetelét illetően kétségei vannak. Úgy érzi, hogy interperszonális problémái és vágyai be nem teljesülése által kiváltott csalódása nehezen elviselhető helyzetet teremtenek számára, és ez a tény hajlíthatatlan, minden külső befolyást elutasító attitűdöt vált ki belőle. Hajlama, hogy szigorúan ellenőrizze és fegyelmezze magát, és ezáltal előzze meg tekintélye csorbulását, ambivalens reakciókat eredményez.

A vizsgálódások második menetében a pszichológus már a költő kilétének és a színmegnevezések évenkénti gyakoriságának az ismeretében végezte el a költői színhasználat dinamikájának az elemzését.

Íme, az évenkénti előfordulásoknak a táblázata:

	1	2	3	4	5	6	7	0	Ö.
1921.		1	2						3
1922.	7	7	6	1	1	7	3	5	37
1923.	1	10	1	2	1	4			19
1924.	2	2	1	1	2	6			14
1925.	2	1	6		1	4	1		15
1926.	5	2	3	1			1		12
1927.	1						1	1	3
1928.	4	3	4	3	9	7			30
1929.			2	1					3
1930.	1		2						3
1931.	1	1	1	1					3
1932.	3	1	4	2	1	1	1		12
1933.	5	2	3		3				13
1934.	2	2	3	1	3	1			11

1935.	1		1	1	3
1936.		3	1	2	1
1937.	2	5	4	1	1
Össz:	35	28	42	26	2
	25	29	17	201	

És íme, a táblázat pszichológiai kommentárja:

1921. A mindössze három színmegnevezés szegényes, sivár érzelmi élet sugall, hacsak a színek előfordulásának ilyen kis száma nem a pályája kezdetén álló költő alacsony produktivitásával magyarázható. A három színmegnevezés egyébként a periódusra jellemző vörös (a megfelelő helyettesítéssel: piros) – barna preferenciát tükrözi, azaz a biztonság és érvényesülés iránti igény kifejezője.

1922. A leggazdagabb és legváltozatosabb, legteljesebb érzelmi világú év valamennyi közül. Még mindig előtérben áll a pihentető és problémamentes védettség igénylése (esetleg testi megbetegedés, kimerültség eredményeképpen). Erőteljes vágy az elképzelt eszményi célok teljesülésére és az elismerésre. Az önmagában való és esetleg önmagának sem bevallott kételkedés fokozott érzékenységet szül.

1923. Még mindig gazdag, bár ettől kezdve az 1927-ben bekövetkező első mélypontig majdnem fokozatosan csökkenő tendenciát mutató érzelmi élet. A mindent uraló sikerszükséglet mellett csak a felörlő és összemorzsoló hatásoktól való elszigetelődés igénylése nyilvánul meg jelentős mértékben. Kielégítetlen szükséglete a megértő, harmonikus kapcsolat iránt továbbra is deprimálja, fenntartva gyökértelensége érzését és a biztonság iránti fokozott igényét.

1924. A felmerült és leküzdhetetlennek tűnő akadályok következtében dacos, hajlíthatatlan és befolyásolhatatlan attitűdöt alakít ki. Megint feltámad a kitűzött eszményi célok teljesítése iránti vágy, valamint az elismerés igénye, ám a belső kételkedés most a sikertelenség, a kudarc anticipálásáig fajul.

1925. Sikerszükséglete most is előtérbe kerül, miközben továbbra is elzárkózik a külső befolyások elől. Oldott, nyugodt kapcsolat iránti vágya továbbra is kielégítetlen marad.

1926. Tovább hangsúlyozódik igénye a szeretetteljes intim kapcsolat iránt. Úgy érzi, hogy nem szeretik és nem méltányolják kellőképpen, hogy akadályozzák célja elérésében. Félelmében, hogy lemaradhat vágyai beteljesüléséről, igyekszik teljes erőbevetéssel részt venni mindenben, ami körülötte zajlik, aminek következtében fennáll a veszély, hogy képtelenné válik helyzete nyugodt, objektív mérlegelésére.

1927. Sekélyes, szegényes érzelmi élet. Érzi, hogy vágyai megvalósításában kudarcot vallott, hogy igazságtalanul mellőzték. Lázadozik pillanatnyi

helyzete ellen, miközben — ha erőteljesen tompított formában is — még él benne a vágy, hogy elégedettségre leljen egy harmonikus kapcsolatban.

1928. Emocionális szempontból a második leggazdagabb év. Előtérben egyrészt az idealisztikus, illuzórikus célok kitűzése, másrészt az önutálat, a hátat fordítás az életnek. A megértő kapcsolat iránti igény még mindig aktuális. Kísérletet tesz a felmerülő nehézségek leküzdésére, bár érzi, hogy problémái alaposan túlterhelik.

1929. Az első az egymást követő három, érzelmi sivárság jellemezte évből. Előtérben a változás iránti szükséglet, a megoldás keresése a biztonság megeremtésére. Hangsúlyozott szorongás.

1930. A második szakaszt két, színmegnevezésben egyformán szegény év vezet be, arra engedvén következtetni, hogy folytatódik az 1929-es évre jellemző érzelmi elsekélyesedés, eltompulás. Az előző évhez hasonlóan a sárga iránti preferencia dominál, jelezvén, hogy a személyt továbbra is helyzete megoldásának problémája foglalkoztatja legerőteljesebben, hogy a költő igényli a változást. Emellett csak a megértő kapcsolat iránti vágy bír szubjektív jelentőséggel, ez szabván irányt az elvárt változásnak.

1931. A megoldás keresése még mindig előtérben, bár kevésbé manifeszt formában. Emellett ismét felbukkan a biztonságérzet és a testi pihe-nés igénylése, valamint az önérvényesítés és az elismerés felé törekvés.

1932. Megint érzelmileg gazdagabb év, melyből a sikerszükséglet emelkedik ki. Annak a vágynak a kifejeződése, hogy meghódítsa, elnyerje azt, akivel az áhított kapcsolatot létrehozhatja. A probléma megoldásának, a változtatásnak az igénylése most már állandósult, és a periódus valamennyi évében kimutatható. (A sárga egyébként az egyetlen szín, amely a második szakasz valamennyi évében előfordul.)

1933. Ismét egy érzelmeiben gazdagabb év, amelyre azonban ennek ellenére az emocionális skála leszűkülése jellemző (a színmegnevezések viszonylag magasabb száma úgy alakul ki, hogy négy szín a nyolcból egyáltalán nem jelenik meg). Teljesen előtérbe kerül a valakihez tartozás iránti vágy, a kölcsönös vonzalmon és egyetértésen alapuló kapcsolat által biztosított lelki nyugalom igénylése. Reméli, hogy az önsanyargatásig menő meredek elhatározásokkal kikényszerítheti a kínzó és túlterhelő feszültségek megoldását. A felmerülő akadályok (csalódás vagy betegség) miatt kínosan érzi magát, és úgy érzi, hogy egészen a vitális kimerültségig veszélyeztetve van.

1934. Kiutat keres nyomasztó helyzetéből, és ez irányú próbálkozásai során illuzórikus elvárásokba kapaszkodik. Úgy érzi, hogy olyan hatásoknak van kitéve, amelyek felőrlik energiáját, hogy akadályozzák vágyai teljesítésében. Erőteljes a szükséglete a felhalmozott feszültségek oldása és a bensőséges kapcsolat általi kielégülés iránt. Érzi, hogy ellenállóképessége nagymértékben kimerült, és ezt a bizonytalanság által életre hívott szorongásként éli át.

1935. Ismét szegényes, sekélyes érzelmi világ. Kényszeresen vágyakozik a teljes harmóniára. Kedélyvilága szentimentális, egocentrikus és a valóságtól idegen elemeket tartalmaz. Bár tompított érzelmi hozzáállással, de változásra vágyik, védettségre van szüksége a kimerültség állapotában.

1936. Nélkülözi az elismerést és a megértést. Helyzete elkeseríti, de ugyanakkor képtelennek érzi magát arra, hogy önerőből változtasson rajta. Még az is nehezére esik, hogy a feltétlenül szükséges követeléseknek eleget tegyen.

1937. A második periódus érzelmiekben leggazdagabb esztendeje 1933 mellett, és látszólag a legkiegyensúlyozottabb évek egyike. Célul tűzi ki a felmerült akadályok leküzdését, a mások elismerésének kivívását, remélve, hogy ezáltal létrehozhatja az áhított eszményi, harmonikus kapcsolatot, és leküzdheti védtelenségi érzését. Továbbra is érzi az akadályoztatottsága által kiváltott feszültséget, de megpróbál ellenállóképessége fokozásával felülkerekedni rajta.

A József Attila-tesztből kibontakozó személyiségkép nemcsak a költői életmű vonatkozásában, hanem önmagában véve is fokozott figyelmet érdemel.

Nem azért, mert a költő ismert vallomásait igazolja, mint például a *Szabad ötletek jegyzéke két ülésben* című napló (József Attila, *Összes művei*. IV. Bp. 1967. 28.) alábbi részletét:

„Az a szerencsétlen,
aki ezeket írta mér-
hetetlenül áhitozik sze-
retetre, hogy a szeretet
vissza tartsa őt oly
dolgok elkövetésétől,
melyeket fél megtenni.”

És azért sem, mert a mások közvetítette megnyilatkozások hitelét növeli, mint például a Flóra könyvében (Illyés Gyuláné: *József Attila utolsó hónapjairól*. Bp. 1987. 99–100.) olvasható alábbi mondatokét:

„[. . .] Elviselhetetlenül gyöttri, megalázza, hogy mások tartják el őt. Kegyelemből él. Alamizsnán élt szinte egész életében. A munkáját viszont nem fizették meg. Ő dolgozni szeretne, s azért kapni a pénzt. Rettenetesen fáj az is neki, hogy régi barátaitól – a Nyugat körétől, a népi íróktól – úgy elszakadt: szíve szerint hozzájuk tartozik. Azt érzi, hogy a Babits-

csal való viselkedése miatt ezt is jóvátehetetlenül elrontotta. Nem bízhat eléggé pártfogói és barátai segítségében, szeretetében sem, idézte a *Tudod, hogy nincs bocsánat*. . . soraiból: »hittél a könnyű szóknak, fizetett pártfogóknak«. . . És kárhoztatta az analízist, a rosszul sikerült Gyömri Edittel. A mostani sem volt jó hatással rá, márcsak azáltal sem, hogy Bak daliás, magabiztos férfi. Kicsinek, csúnyának, betegnek érzi magát mellette. — Szerelemben sem sikerült az élete. Elsorolta nőismerőseit — mint néhányat már más alkalommal is —, beszélt szerelmeiről, élettársáról, ki, hogyan, mivel gyötörte meg. Csalódott a K. P.-ban is, ahol szövetségeseket, barátokat remélt. . . eszméi megvalósítását várta. . . És az ország, a nép, minden reménytelen, múltban, jelenben: nem hisz a jövőben sem.”

A fokozott figyelmet azért érdemli meg a József Attila-személyiségkép, mert olyan kérdésekre sugall választ, amelyek eddig megválaszolatlanok.

E kérdések mibenlétét Bókay Antal, Jádi Ferenc és Stark András könyve (*„Köztetek lettem én bolond. . . ”* Bp. 1982. 163.) a következőképpen jelzi:

„Orvosi szempontból [. . .] bonyolult személyes és szociális folyamatok között játszódtott le költőnk életének utolsó két éve. Többféle és nagyon gyakran egymásnak ellentmondó visszaemlékezések szólnak erről a korról, általában azonban a felszínen maradnak, s az igazán fontos információk jelentős része még hiányzik [...].”

Ám sokkal lényeglátatóbbnak tűnik a kérdéskör összefoglalása Flóra már idézett könyvében (154):

„A József Attiláról szóló irodalom rendkívül gazdag és változatos. Tudományos alapozású, kritikai kiadások, orvosi (pszichiátriai, pszichológiai, pszichoanalitikai) szakkönyvek, a rokonok, barátok, ismerősök megfigyeléseit tartalmazó, olykor szinte szépirodalmi képességgel megírt kötetek sorozata jelent meg. Ezek és a forrásmunkának tekinthető megemlékezések, méltatások, tanulmányok, vitacikkek egyre több adatot halmoznak föl, egyre jobban megvilágítják József Attila alakját.

De a József Attila-rejtély fennáll, különösen betegségének pontosabb diagnózisa és öngyilkosságának közvetlen oka még mindig »talány«.

Remélni szeretnők, hogy a talányok megfejtéséhez a fenti személyiségkép is közelebb visz egy lépéssel.

MÓZES HUBA –
VARGHA JENŐ LÁSZLÓ

SZABÓ LŐRINC ÉS SZEREPE
A MAGYAR AVANTGÁRD SORSÁBAN
(KÉRDÉSEK, PROBLÉMÁK)

Miért nincs magyar avantgárd? Legalábbis olyan átütő értelemben, mint a francia, olasz, cseh, lengyel, román vagy orosz irodalomban. Időnként meg-megújuló kérdés, gyakori vitatéma. Pedig nálunk is volt támadókedvű, jó felkészültségű, hangosan jelentkező folyóirat a tízes évek közepétől és volt jelentékeny költői egyéniség az élén, aki irodalmi szemlélyiségként is meghatározó jelentőségű volt: Kassák. És az sem igaz, hogy nem volt befogadó közege; ellenkezőjét Ferenczi László Kassák-monográfiája bizonyítja: várták, vitatták, támogatták; az avantgárd fellépése, a Nyugatban vitapartnerre provokált Babits kihívása pszichológiailag is remekül megszerkesztett csillagállás alatt zajlott.

Háború, forradalmak, ellenforradalom, Trianon, diaszpóra? Külsődleges okok. Hiszen a prevasfüggönyös vesztégyár ellenére Kassák meghatározó erejű műve, a *Mágylyák énekelnek* Bécsből hazajut Magyarországra, a fiatal Szabó Lőrinc – utólagos bevallása szerint – még mértékén felül is dicséri (dicsérheti!); éppen politikai ellenzéki gesztusként.

És az itthonmaradottak, az avantgárd hazai népszerűsítői is találnak fogódzókat. Például Hevesi Iván írja éppen a Nyugatban elemzését Babits *Vakok a hídon* című verséről: a nem avantgárd költő művében klasszikus avantgárd alkotást méltatva.

Tehát más okokat kell keresni.

És most hadd hivatkozzam a véletlen-személyes mozzanatokra. Talán meghatározóbbak a történelmi alakulásnál.

A háborút közvetlen követő időben az új nemzedék két legmarkánsabb képviselője indulása pillanatában hangsúlyosan szembefordul az avantgárddal. Az egyik műveletlenségből, a másik műveltsége okán: Erdélyi József és Szabó

Lőrinc. És mindkettő visszhangos sikerrel; tehetsége jogán és egyben kultúrpolitikai okokból.

A műveletlen Erdélyit az a művelt Szabó Dezső kürtöli költővé, aki pár éve éppen az avantgárdot indította itt-hon, Berzsenyi-esszéjével és a Kassák mozgalmát üdvözlő előszavával. Csakhogy azóta ez a Szabó Dezső a forradalmi kaland ellenzője lesz és a nemzeti gondolat szellemi vezéralakja. Erdélyiben az avantgárd népiességet éppúgy üdvözölheti jó érzékkel mint a nép-nemzeti irányzat modernebb hangvételű felújítóját. Ne felejtjük: Erdélyi legmagasabb szintjén részese lehetett Bartók *Cantata profanaja* szövegének, mindkettőjük népi román kolinda-feldolgozása egymásra rimel művészi törekvésben, poetikai igényben. És ugyanezt az Erdélyi-verset Babits is felveszi utóbb az újabb nemzedéket reprezentáló *Uj Anthológia* című gyűjteményébe, az *Előszó*ban külön idézve *A szarvasokká vált fiúkról* szóló verset: „visszaérkeztek a szabadságba és tisztaságba ebből a rab és romlott világból”. És ezzel mintha már a másik költő, Szabó Lőrinc legérettebb korszaka szólalna meg, Stirneren edződött versének, *Az Egy álmai* címűnek költői helyzete és kifejezései egybecsengnek a Babits-fogalmazta Erdélyi-jellemzéssel.

Szabó Lőrinc Babits tanítványa, nemcsak az emberé, hanem a még személyesen nem ismert távoli mesteré már diákkorától. Megjárja (a szó mindkét értelmében) Szabó Dezső titkárságát is, nem tudnak összehangolódni. Talán éppen ő (és Komjáthy és Sárközi György, a Babits-tanítványok) ellenében „futtatja” Szabó Dezső Erdélyit.

Az induló Szabó Lőrincet mégsem az élő, akkor test-vér Babits határozza meg. Amikor személyes ismeretségbe kerülnek: Szabó Lőrinc érett mértékű, igényű, önállóan tájékozódó költő és ember Babits szellemében. Ugyanakkor *Kisnaplóját* olvasva láthatjuk: mást olvas, keres, mint az akkori Babits, sőt ő „hoz” Babitsnak költőket, például Georget.

Első versei, amelyeket Babits közöltet a Nyugatban, éppenhogy szabad versek, az avantgárd teljes fegyvertárát ismerőek, alkalmazóak. Még az a verse is (talán az a leginkább), amelyet csak a cenzúra tilt ki a folyóiratból, de Babits véleménye szerint Vörösmarty óta a legsikerültebb magyar vers, az *Áradás, Áradás* című. A baráti közelében élő Babits már nem a költői tájékozódás irányát, legfeljebb csak a kidolgozás fegyelmét sajátíttathatja el, gyakoroltathatja be az ifjával.

A „mester” Babits szuggesziója a diák Szabó Lőrincre ettől különböző volt: Szabó Lőrinc korai prózai dolgozatai szavával a klasszicitás-igényt tanulja. De nem néztük meg eddig, mit takar ez a publicisztikus-metaforikus kifejezés. Szerintem éppen azt a magyar lírában forradalmi fellépést, amellyel Babits a magyar költészet majd másfélszázados szakadékát szüntette meg első köteteivel. Rába György monográfiáiban mutatta be: Babits verse filozófiailag meghatározott gondolkodáson edzett szerkezetre épül. Ugyanakkor ez a zárt világ megtörik, alkalmi, sokszor politikai aktualitású verseknek adva helyet a nagy háború során, éppen a Szabó Lőrincsel való együttélésük éveiben folytatódva és eluralkodva. Ekkor a korábbi Babits-vers gondolati és szerkezeti rendszere a Dante-fordításokban él tovább, alakul, ebben kísérletezve ki a kései Nyugat-líra beteljesítette verseszményt.

Tehát a Babits-szuggeralta versszemlélet nem valamilyen konkrét alkotóhoz vagy irányzathoz kötötte az ifjút, hanem egyfajta gondolati vázhoz, amely a vers strukturáltságát biztosítja. Így lehetséges az, hogy még az idősödő Szabó Lőrinc is ezt a – más körülmények között – dilettáns-ízű párosítást alkalmazza vissza ifjúkori verseire: „impresszionista-parnasszista” kísérleteknek minősítve azokat. Az irányzatok markáns elkülönítése, dogmatikus alkalmazásuk kerülése lesz kezdő gyakorlata és kései vélekedése egyként.

Amikor a műveletlenség és a doktrinéria irányzatokhoz köti, egyben különböző politikai irányatokhoz kapcsolja az

irodalmi életet, az ifjú poéta (és az érett költő majdan szintűgy) egy egészen másfajta verseszményt alakít a maga számára: nem ellene van az avantgárdnak, hanem közömbös számára az. Divatnak minősíti nem más stílusirányzat nevében, hanem egy különböző verseszmény okán.

Így aztán az ő klasszicitás-eszményébe éppúgy belefér a klasszikus modernség mint az avantgárd sokféle stíluseleme. Pályáján ezért lehetséges annyi stílusfordulat, sőt tematikai váltás. Szemében egyfajta verseszmény sokféle variációja egy életmű. Ami a csak stíluselemzés szemszögéből eklektikának tűnhet fel, azt éppen ez az egységes verseszmény egyenlíti ki – magyarázza és igazolja.

Mármost, mivel Babitsnak különböző Nyugat-beli szerkesztői pozícióinál, majd a Baumgarten-kurátorságnál fogva meghatározó szerepe volt és (nem mellőzhetetlenül:) mivel az első nemzedék Ady halála után legtekintélyesebb költőszemélyisége maradt; másrészt mivel Szabó Lőrinc a második nemzedéknek, indulásuktól fogva legelismertebb költője, Pandorabeli szerkesztőségéből következően pedig szervezője is – ez a két költő (minden egymásra acsargó utóbbi személyi ellentétük ellenére) vált a magyar líra meghatározójává a Nyugat Ady-utáni korszakában.

Olyan verseszményt tettek meg mértéknek, amelybe olyan életművek is belefértek, mint a Kassáké, József Attiláé és Weöresé, sőt (lásd Babits Dante-könyvét) eszerint értelmezhetővé vált, nagyságát kiemelendő az Adyé is.

Amikor Bori *A szecessziótól a dadáig* című könyvében éppen az én jellemzésem felhasználásával bizonyította Szabó Lőrinc avantgárdista meghatározottságát, megdöbbsentem. Hiszen Szabó Lőrinc kezdetektől, *teoretikusan* szemben áll az avantgárddal, publicisztikájában és kritikusi megjegyzéseiben egyként. Ugyanakkor, ha a fentebbiek szerint vizsgáljuk, igazat kell adjak Borinak, valóban van egy magyar avantgárd, amelyet maguk a költők földeltek el magukban, és nemcsak Weöres, Füst, Kassák művére hivatkozhat, de éppen a Szabó Lőrincére vagy az Illyés Gyuláéra is. Mégis,

ezt a paradoxont feloldandó, úgy vélem: mindez nem gesztusértékűen, hanem poétikai jelenségként van jelen életművükben. Beleépül mindegyik életműbe, nem mint irányzat, de mint költői érték. Részmozzanatként. De ekként: mozdíthatatlan értéként. Mozdíthatatlan: mert Szabó Lőrinc átdolgozva első négy kötetét, nem az avantgárd elemeket irtja ki, csak a fiatalos gyakorlatlanságokat, utóbb naivnak minősített gesztusokat; és (most már ne Erdélyiről beszéljek, hanem az általa iniciált jelenség beteljesítőjéről:) az érett, oly hatásos Illyés-vers sem jöhetett volna létre népnemzeti és népi meghatározottsága mellett az avantgárd-szürreális mozzanatok nélkül. Hiába a *Hunok Párizsban* iróniája, a *Divatok az irodalom körül* paródiája Illyés, illetve Szabó Lőrinc prózájában. Mindez az irányzatok erőszakosságának szól. Folytatnám: magának az erőszaknak! Hiszen az avantgárd nemcsak a poetikában, de a politikában is erőszakos térhódításra törekedett.

Nem véletlen, hogy éppen a harmincas években éri el egyik legkiforrottabb és legjelentősebb líratörténeti formáját a magyar költészet. Akkor, amikor személyükben oly különböző alkotók oly ellentétes nemzedéki és politikai pozíciókban csoportosulva munkálhattak *egybe* ebben az eredményben.

Volt korszakváltás a húszas évek kezdetén majd az évtized végén, a harmincas évek elején? Az irodalomtörténetírás eddigi gyakorlata ezek felmutatásán nőtt fel. Kétségtelenül elérkeznek hozzánk is irányzatok, első esetben látványosan az avantgárd hatása, illetőleg ellenhatása dominál, a harmincas években a klasszicizálódás, a Neue Sachlichkeit mintha meghatározó lenne. Csakhogy – szerintem – ezek a magyar lírában másodlagos stílustörténeti mozzanatok. Magam véleménye szerint arról az általánosabb érvényű paradigmaváltásról, annak a verseszménynek a kiterjedéséről van szó, amely Babits felléptével forradalmian lépett be a magyar költészetbe és Szabó Lőrinc társulásával visszaigazolást, Babits-ellenes reménytelen lázadásai során

ellenpróbát kapott. A *Tücsökzene* Babitsra emlékező versének „nincs senkim kívüled” megállapítása ennek az eszménynek az utólagos és végleges szentesítése.

Ennek, a Gottfried Bennhez, Ezra Poundhoz viszonyítható dialogikus poétikai paradigmának a dominanciája azután a húszas évek végével következik el.

KABDEBÓ LÓRÁNT

A HOMÁLYBÓL

„ÖTSZÁZ, BIZONY, DALOLVA MENT LÁNGSÍRBA WELSZI BÁRD”

Arany János egyetlen nem magyar tárgyú, s mégis legnemzetibbé vált balladájának forrásvidékét, csaknem minden motívumára kiterjedően, közel száz éve már többen is felderítették, anélkül, hogy a bárdok tömeges legyilkolásának eredetét és a többszázados mítosz útját tisztázták volna¹. I. Edward angol király történelmi helyét sem világították meg hitelesen. *A walesi bárdok* keletkezésének máig elfogadott időpontja felől is kétségeink vannak. Tanulmányunkban főképpen e három kérdéssel kívánunk foglalkozni.

III. Henrik (1216–1270) fiának, Edwardnak (1239–1307), bőven volt ideje felkészülni az uralkodásra. IX. Lajossal együtt indult el a Szentföldre, de a francia király már Tunisz ostroma közben meghalt (1270). Edward, akit nem sokkal ezután ért utól apja halálhíre, folytatta a hadjáratot, Názáretet szükségtelen vérontással bevette, Acre-ban tízévre szóló békét kötött, s csak ezután indult haza, ahol harminchárom évesen, távollétében már előbb királlyá választották (1272). A korábbi angol történészek értékelése szerint középkoruk kiemelkedő uralkodója volt: az a valóságban is, ölestermetű, „válltól magasb mindeneknél”, ahogy a dominikánus krónikás, Nicholas Trivet megörökítette.² Ra-

¹ Arany János: *Kisebb költemények*. Bp. 1951. Sajtó alá rend.: Voinovich Géza. Jegyzetek: 503–505.

² Nicholas Trivet (1258?–1328): *Annales sex Regum Angliae (1136–1307)*. Nyomtatásban: Oxford, 1709. – Vö. Winston S. Churchill: *A History of the English-Speaking Peoples*. London, 1956. I. 224.

gadványneve, „Longshanks” [= hosszú lábú], a jó lovast is jellemezte, izmos-inas karja kardforgatásra termett. Lovagi tornákon ritkán akadt igazi ellenfélre, a harcban pedig, miből fiatal korától fogva, élete végéig bőven kivette a részét, megtanult győzni, de veszteni is, majd újra támadni. Így vált belőle önmagához is kemény, szívós, nemegyszer nagylelkű katona és merész vezér, akit sokan csodáltak-szerettek, de félték is. Az újabb történezművészet nem egy tagja a végletekbe csapó természetű, bosszúállásra kész, gyakran embertelenül kegyetlen, a nem angol nemzeti függetlenség-szabadságot eltipró hűbérurat látja benne, és nem ok nélkül.

Nagyapja, a gyakran köpönyeget fordító János király (1167–1216) kényszerből írta alá a maga korában feltűnően újszerű, bár sok általánosságot is tartalmazó Magna Cartá-t (1215), amiről Shakespeare háromszázhetvennyolc év múlva királydrámájában már említést sem tett. I. Edward, az unoka nevéhez fűződik az addig írásba nem foglalt, csak szokásjogként élő törvények gondos összegyűjtése, szakszerű rendszerezése, amiért máig „angol Justinianusnak” hívják. Elfogadásukra a különböző városokba összehívott „parlamentumokon” került sor: betartásukat, amolyan utazó királyként, gyakran maga az uralkodó ellenőrizte, s a hatalommal való visszaélést, a pontatlan ügyintézkedést keményen megbüntette.

Parlamentumot először apja hívott össze (1254), Edward továbbfejlesztette és rendszeresítette az újszerű intézményt, a meghívott bárók, lovagok, a grófságok képviselői és gazdag városi polgárok időről időre változó összetételű megbeszéléseit, ahol a résztvevők országos ügyekben döntöttek. Ezután nem függött minden kizárólag a koronától vagy a koronától és a bárók tanácsától, mint korábban, hanem egyre inkább a király vezetésével ülésező és tárgyaló parlamentumtól. Azért még jó kétszáz év kellett, míg Angliában erős nemzeti monarchia és alkotmányos parlament fejlődött, de az alapot ehhez mindenesetre I. Edward rak-

ta le, életre kelve ezzel egyben az angol nemzeti tudatot is: nem annyira Anglia hozta hát létre parlamentjét, mint inkább a parlament teremtette meg Angliát.³ Hiányzott a képből a jobbágság, s ez hosszú ideig így is maradt: ők, ahogy az 1381-ben történt, egy-egy véres lázadással adtak életjelt magukról, amit aztán a vezető osztályok még szörnyűbb kegyetlenséggel toroltak meg.

A párizsi béke (1259) jó harminc évig nyugalmat teremtett Anglia és Franciaország között, s Edwardnak lehetőséget, hogy az ország határát előbb nyugatra, majd északra továbbterjessze. A szigetország három részének egyesítésére, a majdani egyesült királyság létrehozására ő tette meg az első, súlyos harcokkal teli lépést.

A walesi ólom-, réz- és aranybányákat már a rómaiak is használták, de a teljes tartományt nem tudták elfoglalni: így jártak vele később az angolszászok, majd a normann-angolok is. Wales jóval nagyobbik keleti felén egymással örökösen torzalkodó, de az angol királyhoz hűbéri esküvel kötődő, bár nemegyszer vele is szembeszálló határmenti lordok osztoztak; a szinte áthatolhatatlan, hegyes-erdős nyugatit időtlen idők óta az odaszorult merően más kultúrájú, más nyelvű, egészen más előtörténetből kifejlődött-formálódott kelták lakták, a walesi hercegek irányította, egymással vég nélküli harcban élő törzsi kötelékben. A leghíresebb köztük minden bizonnyal Llywelyn ap Iorwerth, Nagy Llywelyn volt (†1240), a hosszú időn át remélt walesi nemzeti állam alapjainak lerakója, az angol János király törvénytelen lányának férje, akinek a Magna Carta aláíratásában is része volt: bizonyosság erre az a három pont, amely Walest érintette. Tetteit a walesi bárdok sok, máig fennmaradt énekekben örökítették meg.

Edward még angol trónörökösként, 1255-ben vezette első hadjáratát Wales ellen, de az apja és a határmenti lordok

³ George Macaulay Trevelyan: *History of England*. London, 1932. I. 193.

segítsége elmaradván, vereséget szenvedett. Újabb walesi felkelések leverésére 1277-ben megint csak maga irányította azt a nagyszabású támadását, amelynek időpontját Arany János is említi *A walesi bárdok* lábjegyzetében.⁴ Edward hajói elfoglalták Anglesey-szigetét és a termékeny nyugati partokat, a tartomány éléskamráját, embereivel körbezárta a hercegség északi részét, Gwyneddet, a Snowdon hegység erősségeit, a „sasfészket”, a védőket kiéheztette, s utat vágatva a rengetegen keresztül végre győzött. A harcosokkal együtt bizonyára bárdok is elestek, de akkori vagy későbbi tömeges legyilkolásukról mit sem tud a történelem. Balladája lábjegyzete a tanú, hogy ezt Arany is tudta.

Az 1277-es leigázás és hűbéri eskütételek után angol mintára grófságok alakultak a walesi hercegség területén, új, erősebb várak épültek, közülük máig nem egy épen megmaradt. Nagy Llywelyn unokája, Llywelyn ap Gruffydd azonban, az angoloktól teljes elszakadást tervezve, 1282-ben újabb felkelést kezdeményezett, csakhogy még ebben az évben, portyázás közben életét vesztette: fejét a győztesek lándzsára tűzve hordozták körbe Londonban. Két év múlva királyi rendelettel az egész tartományt az angol koronához csatolták (1284), s Edward fia lett az első angol walesi herceg, aki Caernarvon várában ugyanabban az esztendőben született: jó hétszáz éve viseli ezt a címet az angol uralkodó elsőszülött fiúgyermeké.

Az újabb felkelésig csak tíz év telt el, amit könyörtelen leszámolás követett, s ezzel Wales száz esztendőre elcsendesült, „mint megannyi pusztasír”. Időközben a győztes angolok átvették az ellenfél újszerű haditechnikáját, a hosszú- vagy nagy íj használatát, amivel a páncélt is át lehetett ütni, meg a lovas combjával együtt a ló oldalát; ezt a skótok ellen rövidesen ki is próbálták, majd jó hatvan év múlva ezzel ver-

⁴ Kézíkönyvtárában megvolt: *Allgemeine Weltgeschichte für das deutsche Volk*, von Fridrich Steger, Leipzig, 1848. három kötete. Az 1277-es évszám: I. 534. vö. Arany: i. m. Jegyzetek, 504.

ték tönkre a franciákat Crecy-nél (1346), meg Poitiers-nél (1356). De nemsokára használniuk kellett IV. Henrik idejében, Walesben is, ahol 1400-ban Owen Glandower (1359?-1416?) néhány éven át walesi herceggként vezette a függetlennek kikiáltott tartományt, hogy aztán nyomtalanul tűnjön el: bár a híre balladákban máig is él.

A walesiek jó kétszázados felkelés-sorozata teljes történelmi elégtétellel végződött, és Shakespeare drámájának jövendölése a Bosworthi síkon beteljesedett:

„Mivel az ír bárd azt jósolta hajdan,
Ha Richmondot látom, hamar halok meg.”⁵

s III. Richárd legyőzésével a walesi származású Richmond grófja, „Anglia reménye”,⁶ a majdani VII. Henrik király, a Tudor-ház megalapítója mintegy az isteni parancsot teljesítve hozta a megváltó békét és rendet a kivérzett, de megnagyobbodott országnak (1485).

I. Edward uralkodásának második fele eredményeiben nem hasonlítható az elsőhöz: tele volt az egyéni tragédiával, újabb háborúskodással. A király egymás után vesztette el szeretett feleségét, Castiliai Eleonórárt, anyját, két fiát: a feleség halálát sohasem heverte ki. A második asszony, IV. Fülöp francia király húga, éveit tekintve inkább lánya lehetett volna, mint felesége; a házasságra politikai megfontolásból került sor. Aztán egyszerre keveredett háborúba a skótokkal és a franciákkal, a hadviselés folytatásához szükséges rengeteg pénzt az egyre kedvetlenebbül fizető, sőt lázadó alattvalóiból préselte ki, miután az ország zsidóságát – s ezért az újabb történetírók közül többen is elítélik –, akik korábban rendszeresen kölcsönöznek neki, bizonyára szentföldi harcaira is emlékezve, mint „hitetleneket” kifosztotta, majd kegyetlenül elűzte Angliából: utódaik közel négyszáz év múlva, Cromwell idejében tértek csak vissza a szigetor-

⁵ III. Richard, IV. felvonás, 2. szín. Vas István fordítása.

⁶ VI. Henrik, III. rész, IV. felvonás, 6. szín. Vas István fordítása.

szágba. Száz esztendővel Edward előtt a másik Szentföldet megjárt király, Oroszlánszívű Richárd idejében, minden bizonytalansággal hasonló vallási okra visszavezethetően, szintén kíméletlen pogromokra került sor. Később Walter Scott, első tisztán angol tárgyú regényében, a szép Rebecca és Ivanhoe közti románc beiktatásával — legalább az irodalomban — oldani tudta ezt a rettenetet. Könyvei Erdélyig eljutottak, de John Paget meglepetéssel hallotta egy idős zsidó embertől a Vág völgyében is, hogy ismeri ő a „skót bárd” más művét, nemcsak az *Ivanhoe*-t, aminek egy agyonolvasott német példányát elő is húzta a köpenye alól.⁷

A skótokkal, a rómaiaktól kezdve, egyik hódító sem boldogult. Edward eleinte le-legyőzte őket, hűbéresküt vett a vezetőiktől, sőt a kelta eredetű, hatalmas skót „koronázási követ” Scone-ból hadi zsákmányként Londonba vitette és beépítette a Westminster Abbey-ben máig ott lévő, s azóta is használatos koronázási székbe (1296). De a William Wallace vezette skótok demokrata patriotizmusukban újra meg újra felkeltek szabadságuk védelmében, nemegyszer hatalmasan győztek is, s bár vezérüket elfogták, a londoni Westminster Hallban nagy ceremóniával elítélték, felakasztották és a fulladozót, hogy még jobban kínlódjon, „meghúzták”, majd a még élő felnégyelték: feje a London Bridge póznájára került, jobb karja Newcastle-ba, a bal Berwickbe, a két lába Perthbe és Aberdeenbe (1305).⁸ Minden bizonytalansággal volt a legkegyetlenebb kivégzés a kivégzésekben gazdag angol történelemben; de a skótokat mégsem rettentette el attól, hogy Robert Bruce-t Skócia királyává ne koronázzák; ez ott folytatta, ahol elődje abbahagyta. Mit lehetett kezdeni olyan ellenfelekkel, akik azt vallották, hogy „Nem is gazdagsáért, becsületért vagy dicsőségért, hanem a szabadságért

⁷ John Paget: *Hungary and Transylvania*. London, 1839. 120–121.

⁸ Charles Dickens: *A Child's History of England. The Works of Charles Dickens*. London, 1907. 177. — Aranyának az 1853. évi kiadás volt meg.

harcolunk, amit tisztességes ember csak az életével együtt veszíthet el.”⁹ Edward király „the hammer of the Scots” [= a skótok pörölye] csak újabb csatát nyert, de a következő évben, már betegen és öregen megint indulhatott Skócia ellen: útközben érte a halál. Szívét mégse vitte száz lovag a felszabadításra váró Szent Városba, halott teste sem bátorította a skótok ellen harcoló katonáit, mert gyenge, érdemtelen utóda, II. Edward, nem teljesítette apja utolsó kérését. Robert Bruce pedig, hét év múlva, tönkrevverte az angol sereget Bannockburn-nél (1314). A felégetett, századokig szegénykedő Skócia ezzel a győzelemmel valójában a nemzet lelkét nyerte meg, máig tartóan, de vereségüket az angolok se felejtették el, azóta sem.

Az ír bard, a kimbriai baird, s a későbbi bardos-bardus szövekeket jelent: az írástudatlanság idejének dalnokai ölben tartott hárfájuk kíséretével, lakomák alkalmával versekben énekelték-örökítették meg a múltat, a törzs harcosainak tetteit, a vallás reguláit, az ősi törvényeket, a szerteágazó családfákat, de jóslásaiknak is széles körben hitelt adtak. Irodalmi kezdeteik a VI. századig nyomozhatók. Ők voltak a törzsi közösségi öntudat őrzői, ébrentartói, ha kellett felszítói. A modern kelta, főleg a walesi nyelvben szintén bard a költő neve, s az Eisteddfod ünnepségen máig ezt a rangot kapja a legjobb verselő.

A bárdokat elsőként Lucanus emlegette, mint Gallia és Britannia kelta eredetű énekeseit, akik később Walesbe és Írországba szorultak a rómaiak, a gótok és a vandálok elől. Jogaikat és kiváltságaikat az egykori walesi fejedelem már Kr. u. 943-ban megállapította, Gryffydd ap Cynan, a királyi törzs megalapítója pedig megújította (kb. 1079): eszerint külön rendet képeztek, sajátos viseletük volt, s nem elhanyagolható befolyásuk a törzsi vezetőkre, de a köznépre is. Dalosversenyeiket jóval később Erzsébet királynő tiltotta be.

⁹ Skót Függetlenségi Kiáltvány. 1320.

Idő múltával, a XV. században már kimutathatóan, a kelta bárdok és minstrelek jó része vándorénekessé süllyedt, egy sorba kerültek a kéregető koldusokkal, és törvényeket hoztak ellenük (1457); ötven év múlva, akárcsak a csavargókat, az arcukon megjelölték, és kellő büntetés után akár fel is lehetett őket akasztani (1609). A patrióta érzelmű walesi történészek szerint erre gyakrabban került sor Walesben, mint Angliában.

A bárdok becsületét a preromantika, a minstrelét Walter Scott adta vissza. Az elsőt David Garrick *Song* című versében, azóta is használatosan, egyenesen Shakespeare-rel hozta kapcsolatba: „For the bards of all bards was a Warwickshire Bard.” A másikat Scott költeménye emelte magasba: *The Lay of the Last Minstrel* (1805).¹⁰ A Percy püspök gyűjtötte balladák bárdjai is egyszeriben népszerűek lettek (1765), de bárd lett a neve Macpherson Ossziánjának is (1760–1765): első magyar fordítóját, Batsányit, szintén „bardusnak”, „magyar Ossziánnak” titulálták,¹¹ ő pedig „Attila bardussait” emlegette.¹²

Az ősi dalnokokat Thomas Gray (1716–1771) halhatatlanította *The Bard* című pindaroszi ódájában (1757). Már három évvel korábban elkezdte írni, aztán megakadt, mert nem volt hozzá megfelelő „anyaga”. De ahogy Cambridgeben hallgatott egy vak hárfást, John Perryt (†1782) az „elbűvölő ezeréves dallam és szöveg hatására” – ahogy írta¹³ – rögtön befejezte máig egyik legismertebb darabját az öldöklő harcok után életben maradt magányos ősz bárdról, aki elpusztult társait siratva jóslásszerű átkot szór I. Edwardra, Cambria-Wales kegyetlen leigázójára. A holt bárdok árnyai, megannyi férfi-párkaként, véres kézzel szövik tovább a király és utódai sorsának fonalát, megjövendőlvé a szere-

¹⁰ Vö. bard-címszó: *Oxford Dictionary of the English Language*.

¹¹ *Kisfaludi Sándor minden munkái*. Bp. 1892. VIII. 165.

¹² Bevezetés a Kassai Magyar Múzeumhoz, 1787. 1. sz.

¹³ *The Dictionary of National Biography*. London, 1973. XV. 373.

tett feleség halálát, ami a walesi tartomány teljes elfoglalása után nemsokára be is következett; aztán II. Edward szörnyűséges pusztulását, III. Edward és a Black Prince halálát, majd a II. Richárdét, akit meggyilkoltak; ezt követően a fehér és piros rózsza öldöklő polgárháborúját, VI. Henrik és V. Edward meggyilkolását, a III. Richárd dicstelen végét. Minden megváltozik azonban – szól a jóslat – a walesi eredetű Tudor-ház, Arthur király leszármazottainak, „Britannia igazi királyőseinek”, békét és dicsőséget hozó éveivel, s végül felrémlik az ódában Shakespeare és Milton költői látomása is. A jóslatsorozat végén az ősz bárd követi társait a halálba és a sziklacsúcsról beleveti magát az alatta örvénylő tengerbe.

Gray ódáját, amelyben főképpen azt akarja bemutatni, hogy mindig akadnak költők, akik a zsarnokot elítélik – megbélyegzik, azonnal felkapták: Goldsmith elismerően írt róla a *Monthly Review*-ban, Garrick és Wartburton szintén lelkesedett érte, de akadt, aki homályosságát emlegette. Hogy a szöveg nem egy célzása érthetetlen az angol történelemben való alapos jártasság nélkül, maga Gray is érezhette, ezért látta el magyarázó jegyzetekkel. Mindeddig elkerülte a figyelmet Gray három sora az első versszakban, amely kulcsa lehet Edward király Arany által is leírt büntetésének: nem kellett máshoz, esetleg Shakespeare-hez fordulnia a lelki büntetésfajta keresésekor:

„Helm, nor hauberk’s twisted mail,
Nor e’en thy virtues, tyrant, shall avail
To save thy secret soul from nightly fears”. . .
„Se sisak, se a páncéling sodrott vértézete,
De még bátorságod se használ, te zsarnok,
Hogy megóvja leglelked az éjjelenti
rettegéstől”. . .

Ha Gray ódájában a három, név szerint említett bárd az angol betolakodók elleni harcban pusztult el az Anglesey szigetével átellenben lévő parton, a negyedik pedig megöl-

te magát, akkor honnan ered tömeges legyilkolásuk, teljes megsemmisítésük legendája? Hiszen az ódához bevezető is tartozott:

„Első Edward, miután befejezte Wales meghódítását, megparancsolta, hogy mindazokat a bárdokat, akik kézre kerültek, végezzék ki.”

Hányan voltak ezek, nincs róla említés; mi történt azokkal, akik a harcosokhoz csatlakoztak és túléltek a tartomány leigázását: erről se tudunk semmi biztosat. Az összes bárd kivégzéséről szóló, történelmileg igazolhatatlan mondat ugyanis Sir John Wynn (1525–1626 vagy 1627) találta ki családja hírnevének öregbítése céljából,¹⁴ meg azért is, hogy ezzel a Tudor- és Stuart-uralkodók alatt szerzett hatalmas vagyonához saját jogát erősítse. John Wynn Erzsébet királynő idejében már Caernarwanshire és Merionetshire főispánja volt, akit I. Jakab ütött lovaggá (1606), sőt öt évre rá az öröklődő baronet-i rangra emelt, azt kívánta bebizonyítani 1600 körül írt, *History of the Gwydir Family* című családtörténetében, hogy ő a tizenharmadik generációból való egyenes leszármazottja Owen Gwyneddnek, Gruffydd ap Cyan észak walesi királyi herceg XI. században élt fiának. Az ősi bárd-költészet gyűjtőjének nem jelentett nehézséget, hogy a családi krónikát teletűzdelje régi darabokkal, csak-hogy I. Edward uralkodása és 1400 között nem tudott ilyeneket idézni saját őseit illetően, mert azok akkor még nem voltak olyan magas polcon, hogy egy családi bárd örökítette volna meg tetteiket. Kitalálta hát a következő történetet. Idézte előbb egy bárd, Rhys Goch Eryri 1400 körüli versét, majd így folytatta:

„This is the most ancient story I can find extant which is addressed to any of my ancestors since the reign of Edward I, who caused all our bards to be hanged by martial law as stirrers of the people to sedition, whose examp-

¹⁴ Neville Masterman: *The Massacre of the Bards. (The Migration of a Myth.)* The Welsh Review, 1948. VII. 1. sz. 58–66. — Uő. *Andrew Ady (1877–1919) and the Welsh Bards.* The Anglo-Welsh Review. 1967. XVI. 122–130. Benne a *Kétféle velszi* bárdok angol fordítása.

le being followed by the governors of Wales until Henry IV's time was the utter destruction, of that sort of men."¹⁵ („Ez a legrégebb fennmaradt történet az őseimről, amire bukkantam, ugyanis I. Edward haditörvényszéki ítélettel az összes bárdot felakasztatta, mint akik a népüket zendülésre lázították, példáját követték a walesi kormányzók, míg aztán IV. Henrik idejében az ilyen féle embereket teljesen kiirtották.”)

Sir John kéziratos családtörténete egyébként azért értekes, mert a XV–XVI. századi észak walesi társadalom és történelem hű rajza: egy ideig másolatokban terjedt, aztán 1770-ben Daines Barrington kiadta, majd többször is megjelent. De a bárdok lemészárlásának legendája már korábban utat talált Thomas Carte (1686–1754) *The History of England* című könyvébe (1747–1755), két walesi tudósbarátja, Lewis Morris (1700–1755) és Evan Evans (1731–1789) révén,¹⁶ akik a Sir Thomas Mostyn, régi emlékek gyűjtője, Mostyn és Flintshire második baronetje birtokában lévő kéziratokhoz juttatták hozzá, köztük Sir John Wynn *History of the Gwyndir Family*-jének akkor még kiadatlan szövegéhez.¹⁷ Evan Evans latin nyelvű dolgozata, a *De Bardis Dissertatio* csak később, 1764-ben jelent meg a *Some Specimens of the Poetry of the Ancient Welsh Bards* című gyűjteményben. Egy évvel korábban látott napvilágot Dr. Hugh Blair (1718–1800) értékelő dolgozata, *A Critical Dissertation on the Poems of Ossian, the Son of Fingal*, amely azonban gyakran jelent meg az ossziáni darabokkal együtt, vagy a szerző más írásait is tartalmazó kötetben.

„Amikor I. Edward Walest meghódította – írta ebben Blair – minden walesi bárdot kivégeztetett. Ez a kegyetlen politika világosan mutatja, mily nagy befolyást tulajdonított e bárdok énekének a nép érzületére, és hogy ezt a hatást milyen természetűnek ítélte.”

¹⁵ *History of the Gwyndir Family by Sir John Wynn*. Közreadta: Sir John Ballinger. Cardiff, 1927. 18.

¹⁶ Saunders Lewis: *A School of Welsh Augustans*. Wrexham, 1924.

¹⁷ W. J. Hughes: *Wales and the Welsh in English Literature*. London, 1924.

Arany valószínűleg ismerhette Blair dolgozatát; *Rhetorikai és esztétikai leczkéinek* két kötetét háromszor is (1851, 1853, 1856) kikölcsönözte a nagykőrösi gimnázium tanári könyvtárából, s ebben nem is egy helyen van szó a „bardusokról”, meg a „celta vagy gael” nyelvről, de a tömeges kivégzés legendája nem fordul elő. Thomas Percy püspök (1729–1811), a híres *Reliques of Ancient English Poetry* szerkesztője szintén említette a bárdok kivégzését, de ő azt is tudta, hogy Edward kegyetlen szigora eredménytelen volt.¹⁸

De hogy jutott a bárdok mondája Thomas Gray-hez? A lemészárlásukra vonatkozó célzásra ő már korábban, Carte könyvében rábukkanhatott, s abból nőtt ki *The Bard* című ódája: Evans *Dissertatio*jának kéziratát Percy püspök mutatta meg neki, aminek ugyancsak Sir John Wynn családtörténete volt az alapja. Így zárult kerekké a legenda köre, családi krónikában, történelmi műben, tanulmányokban és egy ódában.

Arany a Gray-ódát két antológiában is olvashatta. Az egyik, L. Herrig válogatása, a *The British Classical Authors* 1852-es kiadása megvolt neki. A másikra, L. Ideler–H. Nolte gyűjteményére, – *Handbuch der englischen Sprache und Literatur. Poetischer Theil.* – kőrösi tanártárs-barátja, Ács Zsigmond, a tanári könyvtár őre hívhatta fel a figyelmét, akinek volt egy 1811-es kiadású saját példánya.¹⁹ Az utóbbiban Gray ódája után száz oldallal található Thomas Warton (1728–1790) *The Grave of King Arthur* (Arthur király sírja) című verse. A kettő együtt vált Arany számára a legdöntőbb olvasmányihletté *A walesi bárdok* epikai hitele szempontjából.

Warton jó féllapnyi bevezetőjéből megtudhatta, hogyan vendégeskedett a rebellis írek ellen vonuló II. Henrik angol

¹⁸ Fest Sándor: *Arany balladáihoz*. EPhk 1918. 425–453. — Huszár György: *Arany János könyvei Nagykőrösön*. It 1913. 550. — Blair könyvét – kihagyásokkal – Kis János fordította: Buda, 1838.

¹⁹ Elek Oszkár: *Skót és angol hatás Arany János balladáiban*. It 1912.

király a walesi Teivi folyó menti, pembroke-shire-i Cilgarran várában, hallgatva az ősi brit dicsőségről éneklő walesi bárdokat. A Cardigan-öbölhöz közel fekvő, épen maradt romjaival máig sok turistát vonzó hatalmas erősséget egykor Roger de Montgomery (†1096) építtette, akárcsak a róla elnevezett várat Wales északi felében. Roger de Montgomery, a későbbi Earl of Shrewsbury nagy úr volt: Hódító Vilmos bárátjaként a normann sereg jobb szárnyát vezette a hastings-i csatában (1066). Arnoult fia később az Earl of Pembroke címet kapta (†1110). Cilgarran, ma Kilgarranhoz a délre eső Mildford-öböl negyven kilométerre sincs: ez volt Wales legfontosabb kikötője délnyugaton. Shakespeare két darabjában is említi: a *III. Richard*-ban és a *Cymbeline*-ben.

A cilgarrani fényes lakomára királyhoz méltó környezetben került sor: ezer fáklya pazarul világította meg a hallt, s a vendégek kupáiban aranyosan csillogva pezsgett a vörös mézbor. Az ünnepi műsort bárd-együttes kezdte, őket egy ezüst-ősz öreg dalnok váltotta fel, aki a legendás Arthur király tetteiről és haláláról énekelt. Henrik király máris döntött: felásatja a bárd említette helyet a Glastonbury-apátság oltára előtt, hogy megtalálja Arthur titokzatos sírját.

Nem nehéz felismerni Aranyballadájában néhány Gray-, illetőleg Warton sugalmazta elemet. Az elsőből a bárdokat, akiknek a Snowdon-hegység oldalán lóháton poroszkálva vonuló Edward királyra szórt kemény szavú átka ugyan megfogant, s a zsarnok bűnhődése, megőrlés formájában, a lelkében ment végbe. A másikkban található kelta eredetű Cilgarran-nál inkább tetszetett Aranynak a magyar fülnek is jobban hangzó Montgomery; a Milford-öböl, Pembroke-shire kikötőjeként vagy Shakespeare-től kerülhetett. Az ősz bárd, a „fehér galamb” alakja pedig mintha csak Warton verséből lépett volna elő.

A bárdok tömeges kivégzéséről a szájhagyományban is élhetett valami hasonló a XVII–XVIII. századi legendához, amit talán a későbbi dalnokok tartottak életben, színezték tovább: Dickens célzása is ezt erősíti meg, ha maga nem

is hitt a mézszárlás legendájában. Arany saját példányában megjelölte ezt a részt:²⁰

„Van egy monda – írta Dickens –, mely szerint Edward az összes bárdot és hárfást kivégeztette, nehogy a népet énekeikkel lázadásra izgassák. Közülük néhányan olyan emberek közé kerülhettek, akik kitarítottak a király ellenében, de ez az általános mézszárlás, úgy gondolom, maguknak a hárfásoknak a koholmánya, akik – véleményem szerint – évekkel később éneket költöttek erről, s énekelték a walesi tűzhelyek mellett, míg aztán el is hitték.”

Arany is így lehetett ezzel, bár jegyzetében megemlítette, hogy „a történelem kétségbe vonja, de a mondában erősen tartja magát” az eset, nem „összes bárdot” említett ő sem, hanem „ötszázat”.

Ezt a gyanúsán kerek számot először Pulszky Ferenc közölte walesi útjáról szóló beszámolójában (1839),²¹ aztán – minden bizonnyal őt követve – *Az ötszáz gâel-dalnok* című versében Tóth Endre is ugyanennyiről írt (1860).²² Pulszky a hallomásból szerzett helyszíni értesülést továbbította, nem mérlegelve, hogy ötszáz bárd egyszerre sohasem élhetett Wales kisebbik harmadában: bizonyára a helyi száj-hagyomány kerekítette a számot egyre feljebb, egyre kerekrebbre, s a látogató azt hallotta, amit a helyiek talán el is hitték jó ötszáz év távlatából. Pulszky-szövegét érdemes idézni:

„Angolhont elhagyván, Walesbe mentünk, ezen a természettől minden bájaival bőven megajándékozott tartományba, mely nemzetiségét az angolok százados törekedése ellen is, bár századok óta Angolhonhoz csatolva, mind eddig épen megtartotta. Angol élet még mindig el nem törleszthető a régi szokásokat, angol nyelv, literaturája minden kincsei mellett el nem némithatta a gaël beszédet s bár I-ső Eduard 500 költőt egyszerre levágatott, hogy a nemzetet régi időkre emlékeztetve, forrásba ne hozzák, még most is minden pitvarban a hárfá áll, mellyen a vándor dalnok énekeit hangoztatja.”

²⁰ I. m. 194–195. Voinovich még látta a jelzést.

²¹ *Úti vázlatok 1836-ból*. Budapesti Árvíz-könyv. 1839. I. 121–122.

²² Tóth Endre: *Az ötszáz gâel-dalnok*. Szigeti Album. Pest, 1860. 96.

Nem tudjuk, ismerte-e Arany Pulszky leírását, de ismerhette. „A természet minden bájaival bőven megajándékozott tartomány” mintha az Arany Wales-ére rímelve. Nem nehéz Ausztriát sejteni Pulszky Angolhonában sem – s talán nem túlzunk –, ha az elnémíthatatlan „gaël beszédben” Herder jóslatának a visszautasítására gondolhatott az egykori olvasó.

Ahogy azt az ellenük hozott rendeletek említik, a bárdokat felakasztották, s a nézőknek ez is eléggé elrettentően látványos kivégzési mód lehetett; Pulszky szerint „levágtak”, Tóth Endre pontosított és „vasfogú bárdot” emlegetett: egyedül Arany nál szerepel a „lángsír”. Nála a 69. sorba szövődik be először a bárdok büntetése: „Máglyára! el!”, hogy aztán még kétszer ismétlődjék. A máglyán való elégetés – tudjuk – elsősorban vallási eretnokségért járt, de az is csak később, a „De Heretico Comburendo” 1401-ből származó rendelettel lépett életbe Angliában. Dickens könyve szerint Mária királynő halálos ágyán bűnbánattal ismerte el (1558), hogy Hooper, Rogers, Ridley, Latimer és Cranmer protestáns egyházvezetők máglyahalálán kívül, négy éves gonosz uralma alatt „háromszáz ember égett el élve, hatvan asszony és negyven kisgyermek”, s az író oldalakon keresztül, igen élénken, párbeszédekkel tarkítva mutatta be a kivégzéseket: újra kerek számok, háromszáz, aztán hatvan és negyven.²³ Aranynak meglévén a Dickens-kötet, szövegét I. Edwarddal és a bárdokkal kapcsolatban fel is használta. De vajon elmondható-e ugyanez a „lángsírról” is? Talán a szokványos, bár igen kegyetlen kivégzési módszernek gondolhatta, amire éppen találhatott példát a Richard grófról szóló skót balladában is, amelyben a gyilkos lányt elégetik, miután a tetemrehívás módszerével bűnössége kiderült? Arany, a többivel együtt, ismerhette ezt is. Továbbra is csak találgathatunk, de érdemes-e találgatni?

²³ I. m. 353.

A walesi bárdok több eleme így is együtt volt. Arany maga írta:

„tárgy kell, olyan tárgy, minek költőisége az embert mintegy megüsse, átvillanyozza, mert e nélkül csak egy jóraivaló ballada sem születik.”²⁴

Máshol meg mintha csak önmagát jellemezte-védelmeszte volna:

„Nem is áll, hogy idegen minták szemlélése jóraivaló tehetséget kiforgatna eredetiségéből, hogy szükségképpen letörlené róla a nemzeti zománccot . . . Nincs okunk idegen mesterművek tanulmányozásától azért borzadni vissza, hogy elsatnyul bennünk az eredetiség s lehámlik rólunk a nemzeti máz.”²⁵

Nem magyar tárgya és alapeszméje a magyarázata, hogy éppen ezt fordították le a leggyakrabban a legtöbb nyelvre.²⁶ Hogy a költő nem sülyed a hatalombérenc dicsőítőjévé, ellenkezőleg, a zsarnokot merészen, nyíltan megbélyegzi, bármely nemzetből való olvasója számára azt jelenthette, amit az adott helyzetben a vers soraiba bele akart vagy mert érezni. Vajon mi lenne a hatása, ha egy mai Eisteddfod keretében walesi nyelven elhangoznék, mert arra is lefordították? Érdemes volna megpróbálni. Németre ötször ültették át, harmadik angol fordítása nem rég jelent meg.²⁷ Orosz változata kettő, olasz, eszperantó, szerb pedig egy-egy van: az utóbbi „közkezen forgott és az alkotmányos harcok idején kedvelt volt”.²⁸ A ballada nyomán szimfonikus költemény, melodráma, énekhanga, zongorára, sőt még nagy ze-

²⁴ Levele Lévay Józsefnek, 1853. május 28. *Összes Művei*. XVI. Levelezés II. Bp. 1982. 232.

²⁵ Dózsa Dávid: *Zandírhám*. Arany János *Összes Művei*. Prózai Művek. 2. 1860–1882. Bp. 1968. 9.

²⁶ Voinovich Géza: i. m. 503.

²⁷ Neville Masterman fordítása: *100 Hungarian Poems*. Ed. Thomas Kabdebó. London, 1976. 30–33. Azóta van javított változata – kéziratban.

²⁸ Hadrovics László: *Magyar és déli szláv szellemi kapcsolatok*. Bp. 1944. 68.

nekarra írt szerzemény is készült.²⁹ Zichy Mihály pedig három rajzában örökítette meg a legjellemzőbb jeleneteket.³⁰

A walesi bárdoknak is megvan a maga legendája. Arany eszerint már hat éve tanárkodott Nagykőrösön, amikor váratlanul, mint a nemzet koszorúsának elismert költőt, felkérték, írjon üdvözlő ódát az 1857 május elején első ízben Magyarországra látogató császári uralkodópár köszöntésére. Ferenc József öt évvel korábban már egyszer átutazott az országon, Noszlopy Gáspár és társai Kecskemét táján túszként el is akarták fogni, de az elárult terv kivégzéssel – börtönnel végződött. Arany a hivatalos felkérést elhárította, de – ahogy az iskolában tanultuk – csakazértis megírta a rejtőzködő értelmű balladát, *A walesi bárdokat*.

A valóság azonban nem ilyen egyszerű, mint a legenda. Az ünnepélyes látogatás kezdete után majd két hónappal, 1857. június 26-án Arany így számolt be Tompának:

„Olvastad-e a bárányfelhős verset? Ha igen, úgy értesz engem, ha nem, akkor nem magyarázhatom ki jobban. L-szny-ynak becsületére válik, ugye? Engem is felszólított az a jó úr, aranyakat ígérve, sokat, sokat, de én legjobb akarat mellett sem tehetém meg, beteges állapotom miatt.”³¹

Ezt bármely levélbontogató elolvashatta volna, úgy volt fogalmazva. Hogy testileg-lelkileg „beteges” volt, többször említette Tompának, de másnak is. Hogy mekkora volt az a „legjobb akarat”, csak sejthetjük: túl nagy nem lehetett. A felszólításra március vagy áprilisban kerülhetett sor.

Tompa egy hét múlva csak ennyit jegyzett meg:

„A bárányfelhőket nem értem, csak sejtem. Én azóta furcsa verseket írtam, *irattattam*, de aligha lát napvilágot, bizonyos körülmények miatt: de

²⁹ Voinovich Géza: i. m. 505.

³⁰ *Arany János balladái*. Zichy Mihály rajzaival. Bp. 1957. 47–53.

³¹ Levele Tompának. *Arany János Összes munkái*. Arany János levelezése író-barátaival. Bp. 1888. III. 419.

ha a körülmények elmaradtak volna is, *aligha*, magáért a versért, – mert rossz.”³²

Tehát őt is felkérték, s a korábban internált Tompa engedett a felsőbb kívánságnak, de nem írt jó verset.

Arany egy hónap múlva igyekezett megmagyarázni előbbi célzását:

„A ◀bárányfelhő▶ – Lisznyay. Azt megértette minden ember. Előbb nekem voltak ígérve azon aranyok. De én beteg voltam. Sajnálom. Az egész nem érted, ha a hivatalos lap *aranyos* számát nem olvastad.”³³

Csakugyan sajnálta, hogy nem állt kötélnek? Nem valószínű. A hivatalos felkérésről csak Tompának számolt be Arany, személyesen éppen említhette legközelebbi pesti és kőrösi barátainak, a hír bizonyára így is terjedt.

A magas vendégeknek szóló, hosszú és gyenge Lisznyai-verset, név nélkül, *Költői üdvözet* címen a *Budapesti Hírlap* május 5-i számában nyomtatták ki, amely az alkalomhoz méltóan, különlegesen finom papíron, arany díszítésű kerettel jelent meg: innen az „aranyos” jelző Arany levelében. Viszont a harmadik oldalt pufók angyalok sora és egy morc Neptunus vette körül fekete nyomásban: ilyenben olvasható a vers is. Buda felett – írta szolgálai Lisznyai – úgy repül „a népnek áldása, mint a szeretet bárányfelhője” az uralkodópár köszöntő talizmánjaként: a „bárányfelhő” hatszor fordult elő a versben, innen Arany célzása, amit a hanvai lelkész nem érthetett, mert nem olvasta a hivatalos lapot. Különbözik inkább „a szép Császárné, a birodalom angyala, reményünk hajnalcsillaga, örömeink hajnala” a vers központja, mint az „ifjú Császár, a birodalom atyja”. Lisznyai sok pénzt kapott érte, volt miből mulatni a verselő társaságának, s „persze folyt a pezsgő pár napig”, „sebet ütve” sokak szívéen, írta Szilágyi Sándor, egy későbbi visszaemlékező.³⁴

³² 1857. július 3. i. m. III. 421.

³³ 1857. augusztus 4. i. m. III. 422.

³⁴ Szilágyi Sándor: *Tárca*. Nemzet. 1883. december 30.

Bár Arany az ünnepi óda megírását nem vállalta, Ráday Gedeon intendáns kérésére 1857 márciusában mégis írt egy *Köszöntő* című verset — tanú rá a *Kapcsos könyv* —, amely dalbetétként belekerült az *Erzsébet* című Erkel és a Doppler-fivérek által szerzett operába: május 6-án ezt mutatta be a Nemzeti Színház az uralkodópár tiszteletére. Négy nap múlva a *Vasárnapi Újság* beszámolója ki is emelte Arany dalbetétjének hatását, nagy közönségsikerét, a bordal azonban kimaradt az opera eredeti partitúrájából. Arany a maga rejtőzködő módján mégis csak részt vett a fővárosi ünnepségen. Ennél persze jóval nyíltabban írt egy emlékkönyv-verset Hollósy Kornéliának — *Kapcsos könyv* (1857. május 1.) —, az *Erzsébet* opera főszerepére felkért, külföldön is ünnepelt énekesnőnek, aki — írta Arany — a hajdan dicső, de ma rab olasz nemzetet énekkel vigasztalja: „Oh, hát dalolj nekünk!. . .”, akik ugyancsak rabok vagyunk.³⁵ Bizonyára így érezhette a három ponttal csak jelzett, de le nem írt folytatást az értő hazai olvasó Arany *Összes költeményeinek* 1867-ben kiadott gyűjteményes kötetében, amelyben a *Fóti dalra* emlékeztető operai dalbetét *Köszöntő-dal* címen jelent meg.

A császári pár gőz-jachton érkezett a fővárosba május 4-én, délután. Erről a *Budapesti Hírlap* május 5-i ünnepi számában lehetett olvasni, amely, felül a kétfejű sassal, a következő címmel jelent meg: „Császár és Császárné ő cs. kir. felségeik legmagasb boldogító ittlétének első napján.” A „kir.” jelző ekkor még nem volt jogos, de a felelős szerkesztő, Nádasdy Lajos azért a további három oldalon nemegyszer kinyomatta. A húsz esztendőös Erzsébet ruhája — számolt be róla a névtelen újságíró —

„magyar szabású volt, melynek felső része fekete és aranyzsinórú, alsóbb része pedig cseresznyepiros és ezüsttel hímzett”:

³⁵ Keresztury Dezső: „Csak hangköre más”. Bp. 1987.

nem csoda, ha szépségén kívül ezzel is sikert aratott, akár csak néhány nap múlva, amikor férjével együtt lóhátról szemlélt végig egy hadgyakorlatot. Mindezt, Liszniai versével együtt, Arany is elolvasta, úgyszintén a császár ugyanakkor megjelent magyar nyelvű válaszát is a hercegprímás üdvözlésére:

„Örvendek, hogy ezúttal ismét ide jöhettek, a Császárnének e szép hazát megmutatni (Éljen!), és személyesen is meggyőződni szeretett Magyarországom állapota és szükségei felől. (Éljen!) Folytonos ügyekezetem, e honnak, mint egész birodalmamnak, közjólétét előmozdítani, és ez által hű alattvalóim közmegelegedését is biztosítani.” (Éljen!)

Már a hivatalos lap címdalán levő szöveg sokakat bosszanthatott, köztük Aranyt is, tetszését a császár válasza se nyerhette meg különösebben, s talán ekkor – visszájára fordítva – felvillant benne a sor: „Hadd látom, úgymond, mennyit ér A welszi tartomány.”

Annak se örülhetett, hogy a hivatalos lap ugyanaznapi száma közhírré tette: az akkor 18 000 lakost számláló Kőrös

„buzgó polgármestere alatt nagy előkészületeket tett, hogy Ó Felsőegyeknek a község hódolatát bemutatva, ott mulatásukat mennél kellemesebbé tegye.”

Eddig elkerülte a figyelmet, hogy a császári pár május 24-én, Szegedre utaztában félórát töltött a kőrösi pályaudvaron: az ünnepélyes fogadáson ott volt a „tanodai ifjúság” is, s ugyan hogy maradhattak volna otthon tanáraik, köztük Arany János? Levelei azonban hallgattak a nem mindennapi eseményről. Aznap nyílt meg a református leányiskola is „Erzsébet tanoda” néven. Az ünnepség egész nap tartott, s nem maradt el az ökörsütés és az ingyenes ivászat sem.

Szokásától eltérően Arany később sem dátumozta *A walesi bárdokat*. Vajon bemásolta-e a *Kapcsos könyvbe*, ahol a *Balzsamcsepp* (1857. június) után kellett volna következnie, ha a ballada csakugyan 1857-ben keletkezett? Hogy a dátum szerint ezután folytatódó, tömbszerűen kivágott la-

pokon mi lehetett, ma már aligha tudjuk megállapítani.³⁶ A következő bejegyzés nyolc évvel későbbi, „1865. dec. 11.”-ről való, s *A walesi bárdok* végül is nem található a jelenlegi formájában ismert *Kapcsos könyv*ben.

Szász Károly, aki Kőrösön 1853 végéig tanár-társa, s mindvégig közeli barátja volt Aranynak, a költő halálára írt nekrológiájában így emlékezett:

„A walesi bárdok”-at még Kőrösön kezdte megírni. Az egy állítólagos (vagy allegorikus) *angol* ballada; ilyennek adta ki még «Koszorú»-jában is; pedig magyar ballada biz az, olyan a milyen csak lehet. Most már nem volna illendő elbeszélni, mily alkalomból kezdte írni; rebesgették, hogy bizonyos alkalomból (az ötvenes években) a magyar költőket kényszeríteni akarták, hogy bizonyos díszalumba verseket írjanak. Arany, gondolva, hogy sorsát ő sem kerülheti el, *ezt* kezdte írni. A hír azonban nem valósult s abba hagyta.”³⁷

Szász Károly „kényszerítést” említ, nem felkérést, és huszonöt évvel a látogatás után sem nevezi nevén az uralkodópár magyarországi útját, csak körülírja. Szerinte Arany Kőrösön elkezdte *A walesi bárdokat*, de „abba hagyta”.

Tizenkét évvel apja halála után Arany László a *Kisebb költemények* 1894-es kiadásának a jegyzetében ezt írta *A walesi bárdokról*:

„1863-ban, a *Koszorúban* jelent meg először, de 1857-ben keletkezett, mikor egy ünnepélyes alkalommal Aranyt, Tompát, más költőket is fényes díj ígéretével hiába igyekeztek üdvözlő óda írására megnyerni. Vö. Arany-nak Tompához 1857. június 26-án írt levelét.”

Arany László is csak „ünnepélyes alkalmat” írt az uralkodópár látogatásának néven nevezése helyett. A „keletkezett” kifejezés azt jelenti, hogy 1857-ben a ballada végső formájában készen volt. Ha így lett volna, miért írta Arany Gyulai Pálnak ez év decemberében:

³⁶ Keresztury Dezső: *Arany János Kapcsos Könyvéről, Hasonmás kiadás.* Bp. 143–144. é. n.

³⁷ Szász Károly: *Arany János.* Vasárnapi Újság. 1882. október 29. 694.

„Nekem pedig kéziratom *nincs* a [Budapesti] Szemlébe. Oly nagy respectussal vagyok iránta, hogy csupa respectusból mit sem tudok csinálni. Versem nincs: ha volna, azzal inkább ki mernék rukkolni.”³⁸

Persze, ha egyáltalában ki mert vagy akart volna rukkolni az Arany László szerint akkor már kész balladával.

Arany László tizenhárom éves volt ebben az esztendőben, s tizenkilenc, amikor a *Koszorú*ban nyomtatásban napvilágot látott *A walesi bárdok*. Nem valószínű, hogy ebben az időben, ilyen fiatalon, pontos részleteket hallott apjától, aki a ballada iratásának részleteiről tájékoztatta volna. Apja szerepét egyébként szívesen és nemegyszer stilizálta, visszamenő hatállyal. Arany korábbi önmagát 1877-ben így jellemezte: „A hazáról egy merész szót Én is ejték hajdanába’, Mikor annyit is nehéz volt.”³⁹ *A walesi bárdok* keletkezéséhez azonban nemcsak ez a merészség kívántatott, amit, ha kellett, álcázni is lehetett, s a régtől fogva szabadelvű Arany⁴⁰ a maga módján valósággal rejtőzködő forradalmárként, így is tett balladájában. 1857-ben azonban még nem volt, mert nem lehetett birtokában a teljesen befejezett vershez szükséges epikai hitel egész fegyvertára, ahogyan ezzel később már rendelkezhetett. S bár fájdalmas tapasztalatokban előbb sem lehetett hiánya, a magyarság életének sorsának egyre nehezebben viselhető baljós változásai, megannyi keserű csalódás még hátra volt. Mindent összevéve, inkább az a valószínű, hogy *A walesi bárdok* 1857-ben fogant, talán egy része el is készült, de nem abban az évben „keletkezett”: a ballada befejezése későbbre teendő. Hogy pontosan mikorra, erre nézve továbbra is bizonytalanságban vagyunk, a következőkben felsorolt adataink is csak feltevések.

³⁸ Levele Gyulai Pálnak: 1857. december 1. *Arany János levelezése íróbarátaival*. Bp. 1889. II. 48.

³⁹ „*A hazáról*”. 1877. július 12.

⁴⁰ Levele Szilágyi Istvánnak. 1845. augusztus 1. *Összes Művei. XV. Levelezés I.* Bp. 1975. 17.

Arany 1845 végére szinte oly szabadon olvasott angolul, mint németül — értesítette Szilágyi Istvánt, akitől jó két évvel korábban egy angol nyelvtant kapott.⁴¹ Ezt is bizonyítandó, mellékelte a levélhez Byron *Don Juan*jából egy új görög költő szájába adott vers szó szerinti fordítását prózában. A vers, ez az „óda, vagy elegico — óda — vagy miscoda, igen szép” — írta, s kérte Szilágyit, „ne lökje el, hanem tartsa meg akkorra, midőn angolul értend”, mert úgy az igazán megragadó. Ilyen szépnek csak a Napóleonnól írott „híres ódát” találta, akárcsak Széchenyi István, aki számára Byron már jóval korábban utánczandó példa volt, még külső megjelenésével is, nemhogy mondanivalójával. „Nekem ennyit tenni is veszett munka volt rím dolgában” — folytatta Szilágyinak Arany, panaszolva az angol nyelv „jobbadán egy tagú szavait, miket igen nehéz szót szóval, sort sorral, mértéket mértékkel és rímet rímmel visszaadva fordítani” magyarrá.⁴² Mintha csak későbbi panaszait olvasnánk a Shakespeare-fordítások kapcsán.

Verses-regényét, a *Don Juant* Byron „játszi kis satírának” szánta, „a lehető legkevesebb költészettel föltálalva”, amelyhez terve nem volt, csak anyaga, amiben „szabadságában áll féktelennek lennie, ha úgy tartja kedve”,⁴³ s majd elválik „teljes kudarc lesz vagy példátlan siker — középút nem lehet” — írta kiadójának, John Murray-nek.⁴⁴ Az első két ének névtelenül, sőt a kiadó neve nélkül jelent meg (1819), csak a nyomdászé került a címlapra, négy év múlva a tizenhetedik énekkel aztán az egész lezárult: bárhol kezdődhetett és abba maradhatott volna, végül torzó maradt. Ha Byron azt akarta vele elérni, hogy felfigyeljen rá a világ, ezt mindenképp elérte tehetséges és istentelen hőisével,

⁴¹ Levele Szilágyi Istvánnak, 1845. december 4. i. m. XV. 15.

⁴² Uo.

⁴³ Levele John Murraynak, 1819. augusztus 2. Byron: *Naplók, levelek*. Bp. 1978. 395–396.

⁴⁴ Uo. 385.

akit eredetileg országról országra szeretett volna vinni, hogy megmutassa, „melyik ország milyen nevetséget kínál a társadalom kifigurázására”, miközben Juan „romlott és fásulttá válik, amint ez természetes is” — árulta el Murray-nek.⁴⁵ Ahogy az énekek egyre-másra megjelentek, az olvasói világ összerezett, sokan még évtizedek múlva is felszisszentek; Murray se folytatta a kiadásukat, végül John Hunt fejezte be. Az igazán nagyok: Goethe, Scott, Shelley kezdettől fogva becsülték, jóval később Swinburne is. Volt, aki remekműnek nevezte és a költő rendkívüli tehetségét legádázabb ellenzői se vonták kétségbe, de az akkori korszak „romlás virágait” az olvasók többsége döbbenet elvetette, s csak a kevesek merték nyíltan olvasni-dicsérni. „Jöjjön, aminek jönnie kell, de én soha és semmi mód a tömegnek hízelegni nem fogok” — írta Byron Murray-nek,⁴⁶ s önmagát is beleírva, mindhalálig folytatta a történetet a szabadságról, életről-halálról, az Emberről, erről a félig angyal, félig ördögi lényről, jószerecséje komédiájáról és szenvedélyekkel teli sorsa tragédiájáról.

Aranynak 1845-ben már volt teljes Byronja, akihez ekkor még főleg a görög szabadságharcban való bátor részvétele vonzotta. Amint Szalontán, de később is belemerült az egyes darabokba, érezhette, hogy a tűzzel játszik, újra meg újra elővette, de csak félbehagyta: mindannyiszor valósággal megszedülhetett a veszélyes indításoktól, amik csak úgy áradtak feléje a sorjázó stanzákból. Egyébként is sokat tanult Byrontól, többek között a hibátlan stanzákat, meg azt az újítását, hogy a hosszú elbeszélő írásműbe beleágyazva rövid, egészen más tárgyról szóló versbetét is megjelenhet, később maga is élt a „kibeszélés”-nek ezzel a lehetőségével, nem is egyszer.

A Szilágyinak megküldött részlet a *Don Juan* III. énekében bukkan föl, s a LXXXVI. versszak után, függetlenül a

⁴⁵ Uo. 415.

⁴⁶ Uo. 385.

történettől, a szerelmespár, Don Juan és Heidée népes mulatsága közepette hangzik el az otthonához közeledő kalózapapa füle hallatára, ritka szép természeti leírásba ágyazva: Aranyt éppen ez a szépség fogta meg, politikai töltését, ha érezte is, nem említette.

Nem úgy tizennégy év múltán, már Pestre készülöben, amikor a tanárkodó Szilágyi verset kért tőle, s máramarosszigeti tűzvészt követően, amelyben az ottani gimnázium is leégett. De Aranynak nem volt készen saját verse, „egy forgács sincs, mi egész, vagy oly önálló darab volna, hogy közöltessék. Csonka-bonka törek, az van sok” — válaszolt a kérésre.⁴⁷ Ha *A walesi bárdok* csakugyan 1857-ben „keletkezett”, azt elküldhette volna. Szilágyi emlékeztette a korábbi Byron-részletre, s Arany ezúttal az eredeti formának megfelelően fordította le a versbetétet, címét is maga adta, mert ilyen az eredetiben nem volt, s a *Szigeti Album* számára elküldte *Az új görög dalnok* énekét, ami a kötet csattanójaként a legvégén jelent meg a szép kiadványban.⁴⁸

A szabadságharc bukása óta tíz év telt el, ugyanennyi Petőfi halálát követően, s bár még nem íródott meg, de azért Aranyban forrón élt a tudat, álmában is gyakran visszatérő képként, hogy „Elhull csatában a derék. . . Emléke sír a lantton még”. Solferino — 1859. június 24. — után reménykedő és „fordulatos” idő következett Európa-szerte, nálunk is. Alig fejeződtek be a hazafiúi szíveket melengető Kazinczy-ünnepségek október végén, Arany végre szubjektív költőként, mintegy a Byron-részlet fordításába rejtőzködve, a maga ihletével is áthatva megírta a három éve elmaradt, uralkodópárt köszöntő vers „pótlását”, ami nem egy részletével, feléje vezető lépcsőként szinte előlegezte a majdani befejezett *A walesi bárdok* mondanivalóját. Mert ami korábban, 1857-

⁴⁷ Levele Szilágyi Istvánnak. 1859. október 25. *Arany János levelezése író-barátaival*. Bp. 1888. I. 261.

⁴⁸ *Szigeti Album*. MDCCCLX. Kiadták: Szilágyi István — P. Szathmáry Károly. Pest, 1860. 321–324.

ben, a Hollósy Kornélnak írt emlékkönyv-versben igaz volt a rab olasz nemzetre nézve, az igaz volt a görögök esetében is 1820-ban, de a magyarságéban is 1859-ben: Aranynak nem kellett semmit változtatnia a Byron-részleten, csak hűen lefordítani. Igaz, akadt benne a tömörség-rövidség kedvéért néhány megcsonkolt kifejezés, mint a „bék műve”, „pir a népér’ – köny a honér”, de egészében véve, Byron tömött stílusa ellenére, meglepően sikerült fordítás.

„Nem keveset változtattam, ezt néhol az érzelem kívánta. Most is elég messze marad az eredetitől – mentegette Szilágyinak a kísérő levélben –, de lehetetlen az eredeti versalakot és *hangot* megtartva, jobban fordítani, legalább nekem. Azt hiszem, így is maradt benne szépség.”⁴⁹

Még mindig csak „szépség”-ről van szó és nem többről; Arany tudta, hogy erősen cenzúrázzák a leveleket is. A versnek ősi tárgya volt, de politikai töltetű mondanivalója nagyon is időszerű lehetett, mert ugyan ki nem értette igazából, mit fednek-rejtjenek az ilyen helyek:

„Hát csak sirassuk jobb napunk? S piruljunk? – Haltak őseink. Add vissza, föld, kebeledből spártai elhunyt hőseink!” – „Miben süker reménye él, Csak honfi kard, csak honfi had”

– vagy „De hol a pyrrhi harcirend?” – vagy „Térdünk haszint’ akkor hajolt, A zsarnok mégis honfi volt” –, de most nem az, hanem idegen – vagy „E tyrann Miltiades volt! Oh! bár efféle zsarnoka volna a jelennek! Lánczai Soká fognának oldani”. – végül „Hon nem hazám, mely lánczot hord”. Akinek volt füle a hallásra, kihallotta belőle az akkori mának szólót.

Szintén a *Szigeti Album*ban jelent meg Tóth Endre *Az ötszáz gâel-dalnak* című verse, két év múlva kötetben is, más írásaival együtt.⁵⁰ Arany természetesen ismerte ezt, alapeszméjével egyetérthetett: „Mig szelleme lendül a dalban a népnek, Erősb az igánál, mit rája vetének”, de a

⁴⁹ Levele Szilágyi Istvánnak. 1859. december 6. i. m. 265.

⁵⁰ Tóth Endre: *Szigeti Album*. 1860. 95–96. – *Harangvirágok*. Bp. 1862.

földbirtokos-költő, akinek később több versét hozta a *Koszorú*-ban, mégis csak elírta előle a saját elkezdett balladája cselekményét, bár annak epikai hitelét a bárdok számával meg is erősítette: „Szólt s inte vad arczczal a büszke király s hajhára sereg alabárdosa vár . . . Fél ezren . . . a vérpadra felérnek.”

Szász Károly Tóth Endre *Harangvirágok* című kötetét ismertetve a *Szépirodalmi Figyelő* 1862. július 10-i számában külön kitért *Az ötszáz gâel-dal*okra: „Igen szép, – írta –, s mindamellet érezzük (sőt, tudni véljük), hogy más költőnél tárgyilagosabb kivitelben jobban megtalálta volna kellő alakját . . . Balladai felfogással . . . megragadóbb lehetne.”

Ez a „tudni véljük” kapcsolatba hozható Szász Károly húsz évvel később írott nekrológiájával, a már előbb idézett részlet folytatásával:

„Egyszer, jóval később Tóth Endrétől megjelent az «Ötszáz walesi bárd» [helyesen: *Az ötszáz gâel-dal*] című költemény (az is célzatos és vonatkozó). Aranynak is tetszett a vers, legalább figyelmére méltatta. Én akkor mai Kis-kunsági lelkész voltam s Arany Pesten lakott. Nála levén, kérdem tőle: olvasta-e a Tóth Endre költeményét s emlékezik-e még rá, hogy ő is kezdett, ekkor és ekkor, Kőrösön erről a tárgyról egy egészen máshangú és menetű balladát? Hát kihúzza a fiókját s kivesszi belőle a befejezett, kész költeményt. Nekem is, mondá, a T. E. költeménye eszembe jutatta a magam félbemaradt versét; elévettem s befejeztem; de miután más már megírta, nem tudom érdemes-e kiadni ezt? – *Ézt* kiálték fel, végig olvasva a balladát; hisz ez valamennyi közt a legszebb balladád! – S én ma is azt hiszem, hogy ez a legszebb balladája.”⁵¹

Nincs okunk kételkedni Szász Károly szavahihetőségében. De mikor lehetett Aranynál? Talán 1862 február legelején, mert a Kisfaludy Társaság ülésére február 6-án kerülén sor, erre Pestre utazott ő is, és akkor olvashatta a kész balladát, amelyről a *Szépirodalmi Figyelő* az évi július 10-i számában már azt írhatta, hogy „tudni véljük”? Mert Arany akkor még talán bizonytalankodott *A walesi bárdok* megjelentetésében, a *Koszorú* is csak 1863-ban indult meg, s óva-

⁵¹ Szász Károly: i. m.

tosan csak ilyen és nem nyíltabb utalást látott jónak? Mikor folytatta és fejezte be Arany a balladát, 1861 utolsó negyedében vagy a következő év legelején? Ritmus- és strófa képlete ugyanis megegyezik a Frankl Lajos Ágost *König Trojanével*, ezzel „a balladai alakítású mondatával . . . ama démoni balladák közül”, melyet Arany *Troján király* címen, prózába burkolt versben le is fordított, s a kötetet, amiben az 1861-ben megjelent, azonnal és igen elismerően ismertette a *Szépirodalmi Figyelő*ben: vajon nem lehetséges-e szorosabb, hirtelen támadt inspirációszerű kapcsolat a Frankl-ers és a *A walesi bárdok* között, ami az Arany-ballada keletkezési időpontját inkább 1862–1863-ra módosítaná?⁵² Eszerint Arany csak 1862 folyamán fejezhette be a verset és Szász Károly, 1863 február legelején újra Pesten járván, olvasta a kész szöveget, minthogy a Kisfaludy Társaság február 6-i közgyűlésén ő maga is szerepelt? Arany 1863. december 13-án írta Tompának:

„Félév óta semmi jó dolgot nem csináltam, nem lévén ‹aufgelegt›, ami nem mond ellent az eddigieknek.”⁵³

Biztosat mindezek ismeretében sem tudhatunk, mi a korábbi dátumot tartjuk valószínűbbnek. Szász Károly az Akadémia nevében mondott temetési beszédében mintha csak *A walesi bárdok* keletkezését jellemezte volna:

„Számptalan példát tudnék idézni rá, hogy Arany, egyik-másik munkáján hogy dolgozott évekig, hogy rejtegette, félig készen, egész készen is, évekig.”⁵⁴

Solyomssy Sándor késői visszaemlékezését kell még tisztáznunk. Szerinte *A walesi bárdok* Arany „válasza” volt az 1857-es hivatalos felkérésre, de

⁵² Keresztury Dezső szíves szóbeli közlése. — Frankl könyve: *Helden und Liederbuch*. Bécs és Prága, 1861. — Arany *Hősök és dalok* címen ismerteti. *Szépirodalmi Figyelő*. 1861. I. 22.–23. sz.

⁵³ Levele Tompának. 1863. december 13. i. m. II. 237.

⁵⁴ Vasárnapi Újság. 1882. október 29. 694.

„Nem jelent meg akkor mindjárt, csak a könnyebb idők (1860) visszatérte után adta közre, de előbb már kéziratban terjedt mindenfelé.”

A tanulmány jegyzete ezt így bővítette tovább:

„Lelkes terjesztője volt Arany egykori tanártársa, Tomori Anasztáz: ennek pesti ismerősei közé tartozott atyám is, aki többször emlegette, hogy az ötvenes évek végén Tomori titkolódzva mutatta neki Arany versét s azt atyám lemásolta magának. A költeményvonatkozásairól akkor ismerős körökben sokat beszéltek. Arany természettől félenk ember volt, bátorsága annál inkább növelte tekintélyét. Ráutal később maga is (1877) *A hazáról* című versében.”⁵⁵

Csakhogy a ballada „az ötvenes évek végén” még nem készült el, legfeljebb a lelegeje, amit Arany, ha egyáltalában meg is mutatott Tomorinak, lemásolásához, netán kéziratban „mindenfelé” való terjesztéséhez nem járult volna hozzá. Úgy gondoljuk, Solymossy az apjától téves dátummal örökölt legenda változatát terjesztette csak tovább.

„Elévtem s befejeztem” a „félbemaradt” verset, idézte Aranyt Szász Károly, de Tóth Endre versén kívül erre sokminden más esemény is okot adhatott. Akkori reménykedő, bár keserű hangulatát Széchenyi öngyilkossága csak fokozhatta, de ezt kiírta magából, a Teleki Lászlóé viszont továbbrontotta. Az 1860-ban kibocsátott császári Októberi Diploma, majd az 1861-es Februári Pátensről kiderült, hogy a lényeg nem változott: Magyarország továbbra is csak a birodalom gépezetének egyik alkatrésze maradt. Mégis, 1861-nek, a „remények évének” jöttét „áldotta” a költő:

„tégy irgalmat e szegény hazával! . . . Ne csalj, ne csalj midőn remélni kezdtünk, Még egy csalódás: annyi mint — halál!”⁵⁶

Az újabb csalódás nem sokáig váratott magára: az április 6-án megnyílt, sokat ígérő, de semmit meg nem oldó országgyűlést a császár 1861. augusztus 22-én feloszlatta és Caronini tábornagy parancsnokként nemsokára Pestre érkezett, Magyarország 1861 őszén — időlegesen — kato-

⁵⁵ Solymossy Sándor: *Arany János népiessége*. Ethnographia 1917. 14.

⁵⁶ 1861. című verse.

nai kormányzás alá került. Arany egy évvel korábbi vergődő kérdése most vált igazán időszerűvé: „Van-é még a magyar-nak istene?” Hogy a nem is „honfi” Ferenc József kamarillája nélkül is zsarnok, Arany mindig is érezte, de most, 1861 őszétől, szemében semmi sem moshatta le róla a zsarnokság, – s a vele egyezkedni – „lakomázni” hajlandókról a szegyen bélyegét. Két emberöltő múlva Ady „béres igricek”-ről írt a *Kétféle velszi bárdok*ban, akik „a Deáki tett” nyomán „Kézbe csaptanak s pihentető, szép énekeket mondtak.”

Dóczy Lajosnak köszönhető véletlen folytán, aki egész kötetnyi Arany-verset fordított le németre – s nyilván ezért is kapta meg a vers kéziratát a költőtől – , a nála maradt eredeti az Akadémia kéziratárába került, s nem égett el annyiminden mással együtt a gellérthegyi Voinovich-villában, az 1945-ös budapesti ostrom idején.⁵⁷ Érdemes a kéziratot alaposan megvizsgálni.

Arany a kettéhajtott negyedrért fehér papírlapon elkezdte a címet írni: *A waleszi*, majd áthúzta, megfordította a négyoldalassá vált papírt, és leírta a címet: *A walesi bárdok*. Ballada. (*Ó-ángol modorban*), az egymás alá írott három sorból kettőt alá is húzott.

Az első oldal bizonyára a legelső fogalmazásnak a gyöngybetűs letisztázása: javítás-kihúzás nincs. A „Sire” után, x-el jelzett lábjegyzet: „Angolosan: az aj hang az i-vel rímelik. *Szájr-sir*.” Aztán ceruzával, nagybetűkkel, nem Arany kézírásával írott sor: „A Sir (uram) = Szőr, a Sire (felség: szájr: záró- vagy idézőjel nem zárja a sort. A lábjegyzet mellett két, tintával vastagon húzott függőleges vonal, olyan színű, mint a 3. oldal tintája. Ez a jegyzet később már nem szerepel a nyomtatott vers alatt. Az első oldal utolsó sora: „Vendégli a királyt”.

A második oldalon két versszakon át folytatódik a gyöngybetűs tisztázás. A záró sor: „Túl messzi tengeren.” Ez a vers

⁵⁷ Az eredeti kézirat jelzete: MTAK K512/13.

első rétege, a Montgomeryben rendezett lakoma leírása. Nem szükséges grafológusnak lenni ahhoz, hogy ezt megállapíthassuk, de ahhoz sem, hogy a továbbiakban, a tartalom szerint tagolt helyzetek egymásutánjában és az ennek megfelelően változó leírásban valósággal nyomon követhessük Arany költői munkáját anélkül, hogy a ballada keletkezésének időpontjára nézve az eddigiéknél biztosabbat tudnánk mondani. Az egykorú visszaemlékezések alapján feltehető, hogy a gyöngybetűs rész Nagykőrösön keletkezett a magas vendégek magyarországi útja alkalmából: Arany ezután megállt vagy megakadt a vers folytatásával.

Most aztán nem olyan nyugodt, bár még szép írással maga a versköltés következik, rögtön egy kihúzással: „Hej, welsz urak” – keményen áthúzza, s helyette: „Ti urak, ti urak!” Ezzel indul a vers második írásrétege és tart három versszakon át az „Elő egy welszi bárd!” – sorig. A „Hol van, ki zengi tettem” – után a gondolatjel és az „Elő egy welszi bárd!” felkiáltójele keményen újrahúzza: talán amikor Arany nyomtatáshoz készítette elő a szöveget, ő maga végezte el ezeket az újrahúzásokat, amik mindvégig folytatódnak a kéziratban.

Az újabb írásréteg az „Egymásra néz a sok vitéz” sorral kezdődik, a második oldal közepén, megegyezve a tartalom változásával s tart három versszakon keresztül az „A mint húrjába csap” sorig. Közben az „agg” második g-je áthúzza. A betűk szorosan követik egymást, szinte indulatosan, mint ha Arany keményebben fogta volna a tollat. A tinta is bősegebb, nem olyan finom az írás vonalvezetése, mint előbb. Itt lépnek elő a bárdok, a helyzettel együtt a költő érzelme is változik, amit a kézírás is tükröz.

A negyedik írásrétegben a versszakok elválasztó köze a korábbiakhoz képest szélesebb: a betűk testesebbek, nem szorulnak, mint az előző versszakokban. A tinta színe sötétebb. Három versszakon keresztül azonos a kézvonás. A „Fegyver csörög, haló hörög” után hullámos kihúzással „A harc irtóztató” helyett „A nap vértóba száll” kerül. Ennek

az írásrétegnek a harmadik versszaka nehezen vált véglegessé, s a változatokról Voinovich már idézett jegyzete semmit se szól: ez a bárdok büntetésének, a lángsírnak az első említése. Első két szava: „Máglyára int”, s a két szó valami olvashatatlant, talán „Meglátom én”-t írt át, majd kihúzott. Új sorban: „Máglyára!”. A keményen odaírt felkiáltójel mintha későbbi betoldás volna. Aztán: „ezt” — ez is áthúzva, „ment” — ez is, „el!” először kihúzva, végül újraírva: „el!”. A sor végre így alakult: „Máglyára! el! igen kemény —” a később odaírt gondolatjel egyszersmind a vesszőt is áthúzta, s a „kell nekünk:” kettőspontjából pontosvessző és gondolatjel lett. Ez a versszak torpant meg eddig a legtöbbször, s ahogy a költő befejezte — úgy érezzük —, megállt az írással, talán belefáradt.

Az ötödik írásréteg teljesen másfajta kézírással kezdődik, a zsúfolt betűk zaklatott lelkiállapotot tükröznek, s a 72. sortól — és nem a 69.-től, ahogy eddig emlegették — folytatlagosan tart ez így a lap aljáig. Arany alig győzi papírra vetni a feltoluló érzéseket, a versszakok közti közök összeszorulnak, olykor csaknem egybefolyik a szöveg; az eddigi párhuzamos sorok fölfelé kanyarodnak-ívelnek, sok a kihúzás. A versszületés tempója olyan gyors, hogy nem lehet lassan írni, sietni kell, nehogy az áldott pillanat tovatűnjék. Így tart ez az „Ah! lágyan kél az esti szél” sortól „Hogy: éljen Eduárd.” — sorig. Akkor, mintegy páros vezérszó, — emlékeztetőül a folytatásra —, külön a lap alján: „Mint zúg”. Arany itt megállt a túlfeszített írásban, s az új, a negyedik oldalon legfelül, a zavart lelkiállapotot ennél még kifejezőbb kezdettel indította: „Ha, ha! mi zúg?”, de a páros vezérszót nem húzta át az előző oldalon.

A negyedik oldalon jóval nyugodtabb kézírással fejeződik be a vers: „Ha, ha! mi zúg? mi éji dal” a kezdő sor. Sok itt a kihúzás, de a sorok vízszintesebbek, a betűk nem annyira zsúfoltak: ez a ballada utolsó írásrétege.

Az utolsó sor után előbb finom tollal húzott két vízszintes vonás jelezte a vers végét, amiket majd két, bötintájú, ha-

tározott vonás húzott át, szinte jelezve az elégedett befejezést.

Nyomtatásban először a *Koszorú* 1863. II. félévi, november 1-i számában jelent meg, alatta Arany János nevével, *A walesi bárdok (Ó-ángol ballada)* címen. A folyóirat tartalomjegyzékében a *A walesi bárdok* rövidített cím olvasható, alcím nélkül, a költő nevével; a második félév összesített Tartalmában ez: *A walesi bárdok. Ó-ángol modorban. Arany J.* Az alcímek tehát még mindig folytatják a rejtőzködést. A vers utolsó sora után kitett * csillag jelzi az eredeti kéziratban még nem található jegyzetet, ami egyben a ballada epikai hitele, de a cenzúra esetleges akadékoságát is elhárítja:

„A történelem kétségbe vonja, de a mondában erősen tartja magát, hogy I. Eduárd angol király, Wales tartomány meghódítása (1277) után, ötszáz walesi bárdot végeztetett ki, hogy nemzetök dicső múltját zöngve a fiakat föl ne gereszthessék az angol járom lerázására.”

A későbbi kiadásokban a jegyzet után ki van téve ez is: A. J.

Arany János *Összes költeményei* 1867-es kiadásában vált bátran véglegessé a ballada címe: *A walesi bárdok*: az alcím eltűnt, s a vers máig a fenti jegyzettel együtt jelenik meg.

Arany a kiegyezéssel sosem értett egyet, mint költő megbántottan és jelentőségteljesen ezután hallgatott el. *Összes költeményei* legvégére, mintegy lezárásként, olyan verskörnyezetbe helyezte el *A walesi bárdokat*, hogy a hozzáértő olvasó sejttesse a tüntetően dacos szándék hátterét. Amit korábban megfogalmazott, most meg is tette: „És szóljon az, hogy hallgatok.”⁵⁸ Helyette, akinek maga is szánta, a bárdok vágták oda: „Átok fejedre minden dal, Melyet zeng welszi bárd.”

MALLER SÁNDOR –
NEVILLE MASTERMAN

⁵⁸ Szilveszter-éjen (1850).

MODELL ÉS REGÉNYHŐS

LESZNAI ANNA–BORONGAY ANNA KRLEŽA: ZÁSZLÓK
CÍMŰ REGÉNYÉNEK ÉRTELMEZÉSÉHEZ

Amikor a Nagyvilág 1963-as évfolyamának 1. számában Krleža monumentális regényének, a *Zászlóknak* első fejezete magyarul megjelent, s a fordító Csuka Zoltán egy rövid jegyzetben megkockáztatta azt a feltevést, hogy a *Zászlók* „kulcsregény”, s hogy az író a regényben szereplő Erdélyi professzort Jászi Oszkáról, felesége, Borongay Anna alakját Lesznai Annáról mintázta, Erdélyi professzor folyóiratának, a Huszadik Század Zászlóinak valós megfelelője pedig a Jászi szerkesztette Huszadik Század,¹ Krleža azon melegében hosszas levélben tiltakozott a hipotézis ellen és kérte ellenvéleményének közreadását, amit a folyóirat szerkesztője meg is tett.² A levélben előbb a „kulcsregény” fogalmat kifogásolja, amely ítélete szerint

„... a magyar nyelvben nem egyéb a legbanálisabb germanizmusnál –
»Schlüssel-roman« – , ami éppenséggel semmit sem mond. . . ”,

majd így folytatja:

„Kedves Csuka . . . , Borongay Anna nem Lesznai Anna, Erdélyi pedig nem Jászi és . . . a »Zászlók« szerzője, a hetvenéves öregember nem életrajzi emlékezéseinek valamely változatát írta meg. . . ”.

Alább azt is hozzáteszi:

„... Lesznai asszonyságot az életben sohasem láttam, a Zászlók írása közben reá egyáltalán nem gondoltam és kompozíciómnak Lesznai asszonysághoz semmi köze sincs.”³

¹ Miroslav Krleža: *A két Emericzi*. Nagyvilág 1963/1. 91.

² Lásd: Nagyvilág 1963/3. 480.

³ A levél eredetijét lásd: *Iz Krležine korespondencije*. Forum (Zagreb) 1982/10–12. 983–984. Az idézett részletek eredeti szövege: „»Kulcsregény« . . . u madžarskom jeziku nije nego najvulgarniji germanizam, »Schlüssel-roman«, koji ne govori baš ništa. . . ”: „... dragi Csuka, . . . Ana Borongaj nije Ana Lesznai, a Erdélyi. . . nije Jászi, i . . . »Zastave« au-

Ismert tiltakozási forma Krležánál, ugyanaz a gesztus, amit a harmincas évek elején írott Rilke-esszéje egy láb-jegyzetéből ismerünk, amelyben egy kritikusanak ama gondolatát utasítja el, amely szerint érdemes volna megvizsgálni: miként hatott a Krleža-lírára Ady költészete. „Ady én-rám soha és sehogyan sem hatott” — írta akkor,⁴ ma viszont jól tudjuk: nemcsak a Krleža-versek futamait színezik az Adyéra emlékeztető képek és hangulatok, a Kerempuhballadák egészének struktúráját éppúgy meghatározza az Ady-élmény, mint a *Zászlók* számos passzusát.

A Csuka Zoltánnak írott levélnek egyébként van egy az író aggodalmairól árulkodó passzusa is, amelyet ugyancsak érdemes idézni:

„Mit szól majd Lesznai asszonyság New Yorkban, ha olvassa az én — Ön szerint — ún. önéletrajzi feljegyzéseimet. . . ?”⁵

A levél ez utóbbi részletéből kitűnik, hogy Krleža az esetleges félreértést kívánta eloszlatni, illetve egy esetleges, Lesznai Anna részéről jövő tiltakozásnak eleve elejét venni, hisz való igaz: eddig semmi nyoma annak, hogy Lesznai Annát személyesen ismerte, még kevésbé annak, hogy írta a Kamilléra csak halványan emlékeztető bensőbb érzelmeket táplált volna. Az viszont egyáltalán nem kizárt, hogy

tor kao sedamdesetgodišnjak nije napisao kao neku vrstu svog autobiografskog sjećanja. . . ”; „. . . ja gospode Lesznai nikada u životu nisam vidio, kada na nju, pišući »Zastave« uopće nisam ni pomislio, i kada ova moja kompozicija a gospodom Lesznai baš nikakve veze nema.”

A kérdéssel foglalkozik Đorđe Zelmanović is *Kadet Krleža* című könyvében, de végső válaszára, megnyugtató tisztázásra nem vállalkozik — jöllehet a konklúzió lehetősége az általa felsorakoztatott tényekben adott. Vö. Đorđe Zelmanović: *Kadet Krleža*. Zagreb 1987. 148–167.

⁴ Miroslav Krleža: *Rainer Maria Rilke*. In: MK.: *Kirándulás Oroszországba. Esszék*. Bp. 1965. 392.

⁵ — —: *Iz Krležine korespondencije*. Forum (Zagreb) 1982/10–12. 983. Az idézett részlet eredeti szövege: „Šta će na to reći gospoda Lesznai u New Yorku, kad bude čitala ove moje, po Vama, takoreći autobiografske zapiske. . . ”

személyéről, költői munkásságáról, képzőművészeti ambícióiról és alkotótevékenységéről, műveltségéről, Jászival való házasságáról, válásukról stb. voltak közvetett információi. Ennek tényét egy a kérdésről folytatott beszélgetés során maga elismerte:

„Lesznai Annát személyesen nem ismertem, sohasem láttam – ismételte a Csukának írottakat – , majd hozzátette: csak később, itt Zágrábban Sinkótól hallottam róla.”

Nos, Sinkó Ervintől pedig többé-kevésbé részletes információkat kaphatott, az 1918 előtti évek Lesznai Annájáról éppúgy, mint az emigránsról. Vezér Erzsébet könyvéből tudjuk, hogy Sinkó 1918-ban csatlakozott a Vasárnap Körhöz, amelynek Lesznai Anna egyik alapító tagja volt,⁶ hogy a Tanácsköztársaság bukása után Sinkó Jásziék Pasaréti úti házának padlásán rejtőzködött,⁷ s hogy az emigrációban a költő Lesznai Anna munkásságának első méltatói között találjuk Sinkót,⁸ aki majd Testvér című folyóiratában az író nő meséinek közlését is vállalja.⁹ Azt is megírta, hogy Lesznai 1965-ös hazalátogatásakor a köszöntésére egybegyűlt régi barátok között a Sinkó-házaspár is jelen volt.¹⁰

A Sinkó és Krleža közötti beszélgetések közben körvonalazódó, Sinkó rajzolta Lesznai-portréban feltehetően a költőnőről és a festőművészről esett szó, de nyilván beszéltek Jászi politikai és tudósi pályafutásáról, Lesznai Anna költészetéről, továbbá Jászi és Lesznai házasságának válságáról, illetve válásukról is, ami a Jászi életpályát ismerő Krleža számára elegendő inspiráció lehetett, hogy a regényben szerepeltetett nőalak részbeni modellje Lesznai Anna legyen. Ezt egyébként megkívánta, szükségszerűvé tette a regény-

⁶ Vezér Erzsébet: *Lesznai Anna élete*. Bp. 1979. 60.

⁷ Vezér Erzsébet: i. m. 79.

⁸ Vezér Erzsébet: i. m. 93.

⁹ Vezér Erzsébet: i. m. 100.

¹⁰ Vezér Erzsébet: i. m. 150.

világ Erdélyi professzor alakjára épített rétege is. Erdélyi portréja – Krleža tiltakozása ellenére – Jászi személyét asszociálja az olvasóban.

Borogay Anna alakrajzának egyébként van egy különössége, az nevezetesen, hogy Anna hosszú időn át csak közvetve van jelen a történés folyamatában, többnyire Kamill emlékező meditációi alapján körvonalazódik karaktere. Vagyis: Krleža nem bocsátkozik olyan szituációk teremtésébe, amelyek a választott modell életútjából származó valóságelemek beépítését is megkívánták volna. Valójában csak az 1922-es zágrábi találkozás során lép be Anna személyesen az események folyamatába, abban az időszakban tehát, amelyről – Jászit és a bécsi magyar emigráció sorát illetően – Krleža személyes élményeket őrzött, s amikor Lesznai és Jászi útjai szétváltak, s így az írói fikciót ilyen értelemben valóságátényezőik már nem zavarták. Borogay Annának ezt a közvetett módon történő ábrázolása voltaképpen a már említett Kamill–Anna-kapcsolat fikciójának szuverénebb kibontását tette lehetővé, s azt is, hogy a modelltől, modellhelyzetektől függetlenül az általános érvényű igazságokat, felismeréseket hordozó regényalakot. Tény viszont, hogy amit e módszerrel elkerülni vélt, hogy tudniillik modell és regényalak azonosságát az olvasó felismerje, azt Anna családnevének sajátosan krležai gyakorlattal, mégiscsak megsejteti a korszakot s a regény születésének hátterét valamennyire is ismerő befogadóval. Ismeretes, hogy Lesznai Anna eredeti neve Moscovitz Amália volt, s művésznevét a nevelkedés színterének, Alsókörtvényesnek szomszédságában lévő település, „Leszna után vette fel”.¹¹ E falu nevének szláv eredete aligha kétséges, Kiss Lajostól tudjuk: a helységnév „Lezna” alakban már egy 1254-es oklevélben előfordul s egyértelmű, hogy az oroszban, a szlovákban egyaránt meglévő *les* = *erdő* főnévből származtatható. Szlovák változatának első okleveles adata 1342-ből va-

¹¹ Vezér Erzsébet: i. m. 9.

ló, a falunév tehát a *les* szlovák főnév melléknévi származéka, mégpedig – nem lehet eldönteni, mi okból – a nőnemű alak: *lesna* (a melléknév három neme: *lesny*, *lesna*, *lesné*), amelyet magyarra *erdősnek* fordíthatunk.¹² Ha mármost a regénybeli Anna családnevének etimológiáját vizsgáljuk, úgy hamar kiderül, hogy Krleža a *Borongayt*, mint családnevet a *Lesznai* horvát megfelelőjeként használta. A magyarra *Borongaynak* fordított névalak ugyanis az eredeti szövegben *Borongaj*ként szerepel, ami a *bor* és a *gaj* szóösszetétele, jelentése pedig *kis fenyves erdő*. A *bor* az egész szláv nyelvterületen élő, az ósszláv korszakból származó szó, a latin *pinus*, a német *Föhre*, *Kiefer*, azaz *fenyő* megfelelője,¹³ a *gaj* pedig (jelentése *mala šuma*, azaz *kis erdő*) a horvát nyelvben széleskörűen használt toponímiai fogalom, szép magyar megfelelői a *liget*, illetve *berek*. Az anyanyelvén kívüli szláv nyelveket is jól ismerő Krleža számára tehát valószínűleg kínálkozott a *Borongaj* a *Lesznai* horvát megfelelőjeként . . .

A *Zászlókat* elemezve Spiró György találóan jegyzi meg Borognay Annáról, hogy „. . . mint költő és mint pesti nagypolgár érdekes . . . Kamill számára . . .”, s Krleža nyilván ezért jellemzi őt regényében „a legnagyobb magyar költőnőként”,¹⁴ aki – amint a regényben olvassuk – „Ady mellett a másik nagy magyar költő”. „Ady történelmi személy, Borongay Anna nem az” – teszi hozzá Spiró, s ezzel bár – Anna alakját illetően – ő is a fikciót hangsúlyozza, nyilván okkal folytatja gondolatmenetét azzal, hogy „Anna alakjában” felfedezhetjük . . . mint Lesznai Anna, mind Kaffka Margit árnyát . . . ”¹⁵

¹² A Lesznára vonatkozó okleveles adatokat Kiss Lajostól kaptuk, szíves közlését és segítségét ezúton is köszönjük.

¹³ Vö. Petar Skok: *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Knjiga prva. JAZU Zagreb 1971. 188.

¹⁴ Spiró György: *Miroslav Krleža*. Bp. 1981. 276–277.

¹⁵ Spiró György: i. m. 277.

Kafka Margit, mint Anna lehetséges modelljeinek egyike – sejtésünk szerint is – valóban csak „árnyként” veendő figyelembe, Lesznai Anna viszont – több jel szerint is – költőmodellként tartandó számon. A regény szövetében elrejtett, az azonosítás lehetőségeit kínáló további „utalások” könnyen felfejthetők. Az alábbi sorokban például nem nehéz a költő Lesznai Annára és férjére, a társadalomtudós Jászi Oszkára ismerni: Anna

„... férjének, a pesti szabadkőművesek Nagymesterének házában szervezték meg a Galileo Galileiről elnevezett szabadkőműves páholy szellemi vezérkarát”.¹⁶

Jászi és a szabadkőművesség viszonya történelmi tény, a polgári radikális értelmiség, valamint Jászi és a Galilei Kör kapcsolata úgyszintén. A „... fiatal értelmiségiek ... csoportja ...” Jászi vezetésével csatlakozott a mozgalomhoz,¹⁷ az 1908-ban alakult és Jászi által vezetett Martinovics-páholy tagjai között olyan személyiségeket találunk, mint Ady Endre, Bíró Lajos, Nagy Endre, Czóbel Ernő, Pogány József és mások.¹⁸ Ebben az időben közli a *Nyugat* Lesznai Anna verseit, első alkalommal, 1908. március 1-én összesen hét költeményt, egy esztendő múltán pedig ugyancsak a *Nyugat* vállalta első verseskötetének kiadását, a *Hazajáró verseket*, amelyről a Huszadik Században Ady írt kritikát. (Minderről részletesen értekezik Vezér Erzsébet Lesznai Annáról írott, fentebb többször idézett könyvében.)

A regény harmadik fejezetében (*Emericzy Hortenzia méltóságos asszony halála*) is van egy az Erdélyi–Jászi- és Lesznai Anna–Borongay Anna-párhuzamról árulkodó „utalás”, amelyből meg tudhatjuk, hogy Anna

¹⁶ Miroslav Krleža: *Zászlók II.* Bp. 1965. 441.

¹⁷ L. Nagy Zsuzsa: *Szabadkőművesség a XX. században.* Bp. 1977. 26.

¹⁸ L. Nagy Zsuzsa: i. m. 27.

„... az ismert társadalomtudóssal és esztétával, egyetemi tanárral és a *Huszdik Század Zászlói* című liberális folyóirat szerkesztőjével élt házasságban ...”¹⁹

A figyelmes olvasó azt is észreveheti, hogy a modelltől való szándékos távolodás talán a költő Borongay Anna rajzánál a legtudatosabb. Anna költészetéről jobbára csak általánosító megjegyzéseket olvasunk a regényben, a sikeres, az Adyval egyenrangú poetesszának is csupán két konkrét művéről esik szó a szövegben: a *Medeia* című, Kamillnak ajánlott verses mű az egyik, a *Szerelem a ravatalon* című „verses dramolett” a másik. Az előbbiben – a regényszöveg tanúsága szerint – Anna Kamill iránti érzelmeit tárta fel, amelyet – sok évvel a megjelenés után – Erdélyi professzor „interpretációja” nyomán ismer meg az olvasó, s amely Anna költői habitusának felmutatása. Amit ugyanis Erdélyi a *Medeia* ürügyén elmond, az Anna költészetének sommás jellemzése, s szavainak háttéréből mintha Lesznai Anna lírájának színei villannának elő. Olyannyira, hogy óhatatlanul is a *Hazajáró versek* szöveganyagára gondolunk, s még az sem lesz túlzó hipotézis, hogy a *Medeia* címadása mögött a fenti Lesznai-kötet izgalmasan szép versciklusa, a költőnő „önimitációja” (Vezér Erzsébet szava) a Mezulina húzódik meg, mint inspiráló elem. Mezulina ugyanis éppúgy mitológiai alak,²⁰ Miroslav Krleža: *Zászlók I.* Id. kiad. 167. miként *Medeia*, tragikus sorsuk meghatározói között egyformán ott a szerelem, amely modell és regényalak életútján egyaránt meghatározó elem.

Krleža Borongay Anna költészetéről egyébként több ízben „értekezik”. A szóhasználat nem véletlen, a szövegeket ugyanis abban a modorban fogalmazza, rendszerint a narrációs részekbe iktatva, amelyet már esszéíró gyakorlatából ismerünk. Csaknem mindig esszébe illő sommás ítéletet mond Anna lírájáról – jellemzőképpen – s ezek a jellemzések

¹⁹ Vö.: Vezér Erzsébet: i. m. 36.

²⁰ Vezér Erzsébet: i. m. 58.

azt sejtetik, versolvasó élmények húzódnak mögöttük, s mi másra gondolhatunk, mint a Lesznai-lírára.

Értékítéletei nyomán különben a fentebb már idézett sommás, Borongay költészetét az Adyével párhuzamosító beállítás mintha árnyaltabbá válna. Az olvasónak olykor már az az érzése támad, hogy ez az előbb még az Ady-líra rangjára emelt poézis az árnyalások révén kissé devalválódik is.

„... Erdélyiné Borongay Anna, a magyar Helikon nagyszámú és előkelő műzsái körében, mint a költészet egyik legjellegzetesebb jelensége, ... joggal élvezte a fiatalabb művészvilág rokonszenvét”²¹

– olvassuk az egyik narratív szövegrészben, majd ugyanott azt is, hogy

„Borongay Anna az átlagot meghaladó tehetségű, figyelemre méltó műveltséggel és tudással rendelkező költőnő. . . .”²²

Európai népszerűséget is emleget persze: Anna

„... versei Béctől Brüsszelig és Párizsig jelennek meg...” és – ugyancsak a nemzetközi rang jele – Borongay úrasszony

„... Romain Rolland-nal, André Gide-del, Jean Cocteauval és Hofmannsthallal levelezik ...”²³ Egy másik helyen viszont már egy árnyalattal mérsékeltebb a „félreértékelés”, „a szimbolista költészet késői képviselőjeként”²⁴ emlegeti Borongay Annát, majd meg „pesti nagyvárosi beképzeltségét hányja Anna szemére”, Molnár Ferencről vitázva pedig Kamill „köntörfalazás nélkül” jelenti ki, hogy

„... Annának fogalma sincs arról, mi az igazi irodalmi érték, mert esztétikai eszményképül nem Molnár viccei, hanem Dante terzinái szolgálhatnak, tekintet nélkül arra, hogy Dante nem írt a pesti lapokba tárcákat.”²⁵

21 Miroslav Krleža: *Zászlók II.* Id. kiad. 667.

22 Miroslav Krleža: i. m. 167.

23 Miroslav Krleža: *Zászlók II.* Id. kiad. 544–545.

24 Miroslav Krleža: *Zászlók I.* Id. kiad. 323.

25 Miroslav Krleža: *Zászlók II.* Id. kiad. 430.

Az előadottak természetesen korántsem érintik a kérdés teljes magyar konstellációját. A további vizsgálódás nyilván újabb összefüggésekre deríthet fényt, mindenekelőtt Jászi Oszkár személyét illetően. Krleža könyvtárának és kézirat-tárának várhatóan a nem túl távoli jövőben remélhető megnyitása a kutatók számára bizonyára számos új fejleményt kínál majd . . .

LÓKÖS ISTVÁN

MŰELEMZÉS

A TAPINTAT STRUKTÚRÁJA

ARANY JÁNOS:

Zács Klára

„Királyasszony kertje
Kivirult hajnalra:
Fehér rózsá, piros rózsá. . .
Szőke leány, barna.”

„Királyasszony, néném,
Az egekre kérném:
Azt a rózsát, piros rózsát
Haj, be szeretném én!

Beteg vagyok érte,
Szívdobogást érzek:
Ha meghalok, egy virágnak
A halottja lések!”

„Jaj! Öcsém, Kázmér
Azt nem adom százér! –
Menj, haragszom. . . nem
szégyelled? . . .
Félek, bizony gyász ér!

Sietős az útam,
Reggeli templomra;
Ha beteg vagy, hát fekügy le
Bársony pamlagomra.” –

Megyen a királyné,
Megyen a templomba;
Szép virágok, deli szűzek
Mind követik nyomba.

Könyörögne, – nem tud,
Nem tud imádkozni;
Olvasóját honn feledé;
Ki megyen elhozni?

„Eredj fiam, Klára,
Hamar, édes lányom!
Megtalálod a térdeplőn,
Ha nem a diványon.”

Keresi a Klára,
Mégsem akad rája;
Királyasszony a templomban
Oly nehezen várja!

Keresi a Klára,
Teljes egy órája:
Királyasszony a templomban
De hiába várja.

Vissza se megy többé
Deli szűzek közzé:
Inkább menne temetőbe
A halottak közzé.

Inkább temetőbe,
A fekete földbe:
Mint ama nagy palotába
Ősz atyja elébe!

„Hej! lányom, lányom!
Mi bajodat látom?
Jöszte, borúl az ölemre,
Mondd meg, édes lányom.”

„Jaj, atyám! nem – nem –
Jaj, hova kell lennem!
Hadd ölelem lábad porát, –
Táposz agyon engem. . . !”

Harangoznak délre,
Udvari ebédre;
Akkor mene Felicián
A király elébe.

A király elébe,
De nem az ebédre:
Rettenetes bosszuálló
Kardja volt kezébe’.

„Életed a lányért
Erzsébet királyné!”
Jó szerencse, hogy megváltja
Gyöngé négy ujjáért.

„Gyermekeért gyermek!
Lajos, Endre, halj meg!”
Jó szerencse, hogy Gyulafi
Rohan a fegyvernek.

„Hamar a gazembert. . .
Fiaim, – Cselényi!...”
Ott levágák Feliciánt
A király cselédi. –

„Véres az ujjad,
Nem vérzik hiába:
Mit kívánsz most, királyi nőm,
Fájdalom díjába?”

„Mutató ujjamért
Szép hajadon lányát;
Nagy ujjamért legény fia
Borzasztó halálát;

A más kettőért
Veje, lánya végét;
Piros vérem hullásáért
Minden nemzetségét!”

Rossz időket érünk,
Rossz csillagok járnak:
Isten ója nagy csapástól
Mi magyar hazánkat! —

A tapintat: hosszú évezredek interakcióiból leszűrődött nemes párlat, a diadalmas empátia tanúságtétele, finom érzékeny inkarnációja, mélységesen emberi képességünk. Én tudok valamit — súgja —, én tudok valamit, ami neked rosszul esik, de nem öntöm rád, nem kiabálom ki sem neked, sem másoknak. Éppen csak közlöm veled ezt a tudást, de vigyázok rá, hogy egyes-egyedül te értsd meg, és neked is csupán annyit engedek át belőle, amennyiből kiviláglik, hogy értelek és szeretettel óvlak téged.

A ballada eredendő formájában persze nem föltétlenül a tapintat verse. A homálynak, a kihagyásos-elhallgatásos cselekményvezetésnek egyszerű szociológiai jelentése is lehet: a faluközösség a történet hőseit, menetét s végkifejletét is ismeri, az énekmondónak nem szükséges a részletekbe belemennie. A 1330-as visegrádi véres napokat megéneklő Arany-versben azonban mindez mély, jelentős értelmet

nyer. „A Zács Klára (1855) homályát [. . .] a téma kényesége indokolja [. . .]”,

„Arany a rútat is szépen tudja előadni, különösen az által, hogy tudja elő nem adni [. . .] a legmocskosabb tárgy a legtisztábban, a legszörnyűbb a leggyöngédebben van tárgyálva”, „A finom fényásvoktól áttört ködöt, mely a balladán nyugszik, öregbíti a költő hazafias bújja és aggodalma, mely a veszedelem idején csak jelzi a felháborító eseményeket [. . .] előadása hézagossá vagy inkább már célzatos”

– jelzik a mű elemzői jó érzéssel, hogy a költeményben van egy tisztán tapintható művészi centrum, meghatározó rendező elv, központi vízió: az ellentét, amely a cselekményben megtestesült borzalom és a szelídítő, enyhítő technika, kidolgozás között feszül.¹

E feszültség legnyíltabb megnyilvánulása a zenei-kritikai szinthez kötődik. Az alakoskodó álnokság, gátlástalan értékpusztítás, mérséklet nélküli vérengzés mozzanatai capriccio-dallamok moduláló közegén keresztül nyilvánulnak meg.² A lüktető időmértékekkel színezett strófák hatosainak rendkívüli zenei értékét a harmadik sorokban közbeiktatott nyolcasok alig-alig csökkentik. A huszonhárom versszak közül kilencben nem két, hanem három rím található, s e hármas rímek jelentésteli módon éppen a kilencedik-tizenhatodik szakok között, a csábítást és a bosszú kezdetét közrefogó történet sorban sorjáznak megszakítás, kihagyás nélkül. A rímek nemegyszer három szótagosak – elébe-ebédre-kezébe –, variáló zenei-fokozó kapcsolatban állók – délre-ebédre-elébe –, rokon hangzású vagy azonos mássalhangzókból felépítettek – néném-kérném-

¹ Sőtér István: *Nemzet és haladás*. Akadémiai Kiadó, Bp. 1963. 211.

– Greguss Ágost: *Arany János balladái*. Franklin Társulat, Bp. 1877. 161.

– Riedl Frigyes: *Arany János*. Gondolat Kiadó, 1957. 227., 236.

² A ritmikai-zenei és gondolati-érzelmi szint éles ellentétet mint lehetséges esztétikai struktúrát a későbbiekben Kosztolányi Dezső használja ki, alkotja újra a maga szorongást, létrettenetet, haláltudatot, reménytelenséget kifejező verseiben (*Lánc, lánc, eszterlánc, Ideges rímek, Délutáni meditáció, Együgyű Ének*).

szeretném én, Klára-rája-várja —. (Néha már egy árnyalatnyit túlfeszítettnek is tűnnek, gondolok itt a Kázmér-százér'-gyász ér-féle megoldásokra.)

A tapintatos elhallgatás víziójának szerez érvényt a költeményben az állandó enyhítő, csillapító, tompító parafrazeálás is.

„Királyasszony kertje / Kivirult hajnalra: / Fehér rózsza, piros rózsza . . . / Szőke leány, barna” —

kezdődik az igazán ősrégi, archetípusos, a keleti-orientális költészettől a népdalokon át Goethe híres *Hejdenröslein*jéig terjedő körülírásokkal a ballada. S talán még ennél is fontosabbak a szó tágabb értelmében vett perifrázisok, az egész versen vörös fonálként végighúzódó, a nyers kegyetlenséget visszafogott elburkolásokkal, implikációkkal mérséklő nyelvi fordulatok.

„Leányát, a' boldogtalan Klárát elmetélt orral és ajkakkal, hogy csúfságot üzzenek a' bűvös arczból, 's elmetélt újakkal, hogy bosszút álljanak a' királyné' kezének csonkításáért félholtan lóra köttették, a' városban 's a' városon kívül körülhordoztatták, és bakók által kényszerítették felkiáltani: A' királyhoz hűtelen így veszi bérélt!” —

érezelteti a királyi bosszú embertelen kegyetlenségét az Arany forrásául is szolgáló Szalay László-féle leírás.³

„Mutató ujjamért / Szép hajadon lányát; / Nagy ujjamért legény fia / Borzasztó halálát; / / A más kettőért / Veje, leánya végét; / Piros vérem hullásáért / Minden nemzetségét!” —

regéli-dalolja el a mértékvesztett királyi bosszú minden képeletet felülmúló tobzódását a költő a fokozó-variáló, implikáló körülírás hangján.

A burkoló takargatás, tapintatos rejtegetés, szuggeráló felvillantás gesztusrendszerébe illeszkedik a *Zács Klárában* a társadalmi viszonyok alapvető szervező elveként megjelenő patriarchalitás is. Arany hősidilljeiben a patriarchali-

³ Szalay László: *Magyarország' története* Szalay László által, második kötet, Lipcse, 1852. 156–157.

tás a közvetlen bensőség, az intézményesültséget feloldó-megszüntető familiaritás irányában munkál, és látszólag így van ez az 1855-ös balladában is. Vendégváró szívélyességgel szól az udvari ebédre hívó harangszó, az ősz atya szülői gyengédséggel vonná magához gyermekét, nemcsak az egyenrangú előkelők, hanem a feudális hierarchia különböző lépcsőfokain állók kapcsolatát is a családias közvetlenség határozza meg. Nem csupán Erzsébet királyné és Kázmér királyfi érintkezésének családiassága tűnik ki a megnevező formulákból („Királyasszony, néném”, Jaj! Öcsém, Kázmér”), a fejedelemasszony a szerencsétlen főrangú leányt is az „Eredj fiam, Klára, / Hamar, édes lyányom!” megszólítással küldi a palotába, az uralkodó a „Fiaim, – Cselényi!...” felkiáltással hívja alattvalóit segítségül. E familiáris nyájasság azonban már kezdetben nagyon is ambivalens, hiszen a királyi testvérek beszélgetése igazából a szűz kisasszonyért folyó ravasz alku, s kételyeket ébreszt az apai nyájasság is. A maga mit sem tudásában, igaz, egyelőre maradéktalanul elfogadó, szeretetteljes, de fölmerül a kérdés: vajon az maradt, az maradhatott volna a lány vallomása után is? Egyértelmű választ nem adhatunk, Klára kétségbeesett vonakodása után („Jaj atyám! / nem – nem – / Jaj, hova kellennem! / Hadd ölelem lábad porát, – / Taposs agyon engem!...”)

Arany a tőle megszokott kiváló dramaturgiai ösztönnel szakítja meg a történet fonalát, Feliciánt ezután már csak az udvarban, a bosszú haragvó héroszaként látjuk viszont. Én mindenesetre úgy vélem, a hajadon kétségbeesett vonakodása, jóvátehetetlenségérzete egyáltalán nem alap nélkül való. A *nagy palota* és az *ősz, méltóságos* apa nem minden ok nélkül látszanak a leány szemében oly hatalmasnak, kérlelhetetlennek, a magához ölelés gesztusára nem csupán az átélt sokk miatt válaszolt a leány a »por vagyok, taposs agyon« ószövetségi zord önmeghatározásával. Mintha félig öntudatlanul is a patriarchalitás másik arcát, a nyájasság mögötti hajthatatlan szigort, a familiaritás mögötti acélos rendet, a véteknek, devianciának, megté-

velyedésnek kijáró fegyelmező, büntető kérlelhetetlenséget látná maga előtt a szerencsétlen ifjú teremtés.⁴

Végül még egy utolsó enyhítő, mérséklő gesztus. A *Zács Klárát*, tudjuk, a *Daliás idők* első változatába, majd a *Toldi szerelmébe* illesztette Arany, s a múlt imitációt az önálló közlésnél is külön alcímmel hangsúlyozta.⁵ E múlt imitáció részei a szó szoros értelmében vett nyelvi, grammatikai archaizálások, a gonddal megválogatott régies toldalékolási módok (cselédi, fájdalom díjába), igeidők (mene, levágák), határozószók (közzé), idiomatikus mondatformák (Mi bajodat látom?). Distanciateremtő, távolító szerepük a ritmika, a perifrázisos közlésmód, a műben megjelenített patriarchalitás funkciójával vág egybe: egyértelműen a véres borzalom megszelídítésének, az eleven, nyers fájdalom csillapításának irányában hatnak.

A versstruktúra főbb elemeinek leírása után e struktúra tágabb értelmezése kell, hogy következzen. A helykijelölés mindenestre sem antropológiai, sem esztétikai, sem szociológiai értelemben nem látszik túl nehéznek. A *Zács Klárában* Arany a rettenet elburkolásával az egyik legősibb legalapvetőbb emberi képzeleti struktúrát alkalmazza. Ar-

⁴ A „nagy palota” jelzője indokolt és Klára lelkiállapota felől nézve számunkra ezúttal jelentéstelen volna, ha a palota a királyi szálláshelyre vonatkoznék. Szalay szövege alapján azonban arra következtetek, hogy a „nagy palotát”-n a főúr-apa saját, önálló lakóhelyét kell értenünk, amelyet a lány félelme, kétségbeesése növel roppant arányúvá. „A várhegy’ alján roppant palotát építetett Károly háromszáz ötven teremmel, ’s e’ palota körül [. . .] emelkedtek hosszú sorban a’ nagyságos folyam’ partján az ország’ főurainak fényes lakaik. Ott állott Zács Feliciánnak háza is [. . .]”. Szalay László: i. m. 155–156.

⁵ A költemény nagyobb egységbe illesztése, meghatározott szerepbe állítása — a történetet körülvevő királyi tilalom, a fejedelmi jelenlét, a tragikus történésnek az Anjou-nemzetség további sorsával való összekapcsolása — oly szorosra-közvetlenre zárják a mű „csatlakozási rendszerét”, hogy a távlatosság, a mélyebb értelem a praktikus felhasználás oltárán jórészt megsemmisül. Elemzésemben a *Zács Klárát* egyértelműen önálló, önelvű versként, csonkító, korlátozó kontextusba nem állított műként kezeltem.

ról az ősi, a kultúra minden területén használt védekezési módról van szó, amely a rossz ellen a „rettenet, a sötétség, a félelem eufemizálásá”-val védekezik,⁶ az ellenállás, küzdelem, menekülés helyett megszelídíti a pusztulás környékén szimbólumait: a zuhanásból így lesz a mítoszokban, mesékben lassú leereszkedés, alvilágba leszállás, a vérözönt így helyettesíti az ételbe, italba csöppent pár csepp vér, az örvénylő, kavargó tenger így válik kehelynyi vízzé.

Másrészt az 1855-ös ballada a verstesttel közlés egyik legszebb példája. E struktúrával közlés jelentőségére kellő hangsúllyal először Baránszky Jób László figyelmeztet 1957-ben megjelent könyvében. Az ő kitűnő esszéje hívja fel a figyelmet arra a jelentőségteljes tényre, hogy a Szondi két *aprodja* írójánál Petőfi áttetsző, transzparens, az indulat hullámaikat elasztikusan követő formájával szemben „[...] az egész verstest valószerűbb, reálisabb jelentése [...]” dominál, hogy „[...] a szerkezet, a részek viszonya, az egészet átható formálás adja, határozza meg a jelentést”, hogy „a szerkezetben történő kifejezés” különösen a balladákban egyre inkább a művészi hitelesség feltételévé válik.⁷ A gesztus fontosságát egyébként maga Arany is érzi, „[...] mert én nem egyes helyekért, hanem kompozícióért dolgozok”, „[...] mert nálam főleg a kompozícióban van a poézis” – szögezi le a struktúra fontosságát több ízben már 1848 előtt is.

„Mikor lesz nekünk oly epikusunk, aki komponálni tudjon! Az egy Zrínyin kívül még eddig nincs, az is merő utánzat.” „Az én érdemem ama – félig sikerült – törekvés: formát és tárgyat összhangzásba hozni: egészet alkotni. E tekintetben tudom, hogy áll régibb költészetünk; tudom, hogy én itt még a kezdők, úttörők közt állok [...] minél jobban tágult látóköröm, minél több műremekkel ismerkedem meg a világirodalomban: annál jobban meggyőződtem, mi hiányzik a mi költészetünkben. Forma – nem jambus és trocheus –, hanem ama benső forma, mely a tárggyal csaknem

⁶ Gilbert Durand kifejezését idézi Hankiss Elemér: *Az irodalmi kifejezésformák lélektana*. Akadémiai Kiadó, Bp. 1970. 78.

⁷ Baránszky Jób László: *Arany lírai formanyelvének fejlődéstörténeti helye*. Akadémiai Kiadó, Bp. 1957. 50., 83., 101.

azonos [. . .] Ezt a *valamit* megfogni, magyar viszonyaink közt reprodukálni, vala törekvésem, s hogy nem egészen jártam tévúton, mutatja a legilletékesb tekintélyek egyhangú elismerése.” –

látja 1848 után egyre tisztábban saját úttörő szerepét az átszemantizált, közlő forma kialakításában.⁸

Hogy az Arany által létrehozott átszemantizált forma jelentékeny gesztus, méltó válasz a kor kihívására, azt szintén nem nehéz belátnunk. A negyvenes évek második fele korlátlan életbizalma még lehetővé teszi, hogy a „forma” ne váljék külön tényezővé, hogy a „tartalom” mintegy észrevétlenül hasson. Az ötvenes évek krízistapasztalata azonban merőben új helyzetet teremt a költők számára. Az értékérvényt, hitelt, bizonyosságot már kétségbeesett erőfeszítéssel kell kicsikarni az élettől és a nyelvtől. A közvetlen kimondás problematikussá válik, megnő a tárgyiasság szerepe. A közvetlenség önmagában már nem elégséges, a költői vízió hitelét maguk a tárgyak, kommunikációs részletek, cselekményfragmentumok, elrendező gesztusok, kompozíciós struktúrák hordozzák, a rendkívül koherens, szilárd, egyetlen víziós centrum körül elrendezett szerkezet mintegy a lét-szilárdság, elrendezettség szimbolikus akarásaként képződik meg. Talán felesleges külön bizonygatnom, hogy nem csupán korhoz kötött problematikáról, válaszkísérletről van itt szó. A bizonyosságok soha nem látott mértékű visszavonásának, a nyelv kiüresedésének, hitelvesztésének korában mindenkor, ma is, természetes védekezési módként, lehetséges válaszreakcióként kínálkozik a jelentés tárgyiasságba mentésének, a verstest átszemantizálásának költői gesztusa.⁹

⁸ Levelei Szilágyi Istvánnak (1848. I. 27.), Petőfi Sándornak (1848. IV. 22.), Szilágyi Istvánnak (1854. III. 9.), Csengery Antalnak (1856. VI. 23.).

⁹ „[. . .] tárgyakkal, tájjal, cselekménytöredékekkel, fiktív figurákkal próbálja meg sugallani a költő másképp ki nem fejezhető közérzetét, számos olyan eszközzel tehát, amely a régiebb verses epikának, a balladának is eszköze volt [. . .] az objektív költészet nem egy kiemelkedő műve nagyon is emlékeztet engem a kihaltnak tekintett balladaműfajra [. . .] Úgy

Végül az elburkoló, implikáló, enyhítő-szelídítő gesztus harmadik, szociológiai értelméről. E jelentés – utaltam már rá – leginkább a tapintat struktúrájával írható le, a másik emberi érdek értő, szeretetteljes figyelembevételként értelmezhető. Hogy a más emberi érdekeket: szülői sorsot, baráti féltékenységet, családi gondokat, egyszerű emberek gondolkozási formáit, életviteli szokásait, ilyen-olyan kis és nagycsoportok érdekeit, elvárásait Arany János világeletében nagyon is figyelembe vette, azt jól tudjuk. Hogy ez mennyiben segítette őt az alkotásban és hol vált önkorlátozássá, öncsonkítássá, ennek elemzése külön tanulmány feladata. A *Zács Klárában* mindenesetre e szeretetből fakadó alkalmazkodás, e tapintatos figyelembevétel maradéktalanul megváltódik, eleven, hiteles esztétikai struktúrává válik. Ismerjük a borzalmat, amin keresztülmentünk – mondja a vers –, nos, én ezt megszelídítem, átformálom a számotokra. Elmondom nektek, elmondom ennek a megalázott, letiport országnak, el kell mondanom, mert ez az, amit közösen átéltünk, de nem a maga elviselhetetlenül fájdalmas nyereségében. Fájni fog így is, de ez a fájdalom elviselhető lesz, olyan fájdalom, amiben egymásra ismerünk, egymásra találunk. „Rossz időket érünk, / Rossz csillagok járnak: / Isten óvja a csapástól / Mi magyar hazánkat! –”

Érdemes néhány szót ejteni e borzalmon vett győzelem, e diadalmas felülkerekedés biográfiai hátteréről is. Az 1855-ös ősz, a *Zács Klára* írásának időszaka mindenesetre a pillanatnyi megkönnyebbülés periódusa a költő életében. Ek-

gondolom – visszafordítva a dolgot –, ez a közérzetlira igenis benne van a balladaműfaj legjavában, Arany balladáiban például, ott mintegy a történet alatt-mögött, annak ürügyén szólalva meg. És viszont, a balladás borzongás, a verses epika eszköztára – akarva vagy akaratlan – igenis jelen van 20. századi világirodalmunk nem egy művében [...] –” mutat rá az Arany János-i ballada és a huszadik századi költészet kapcsolódási pontjaira Nemes Nagy Ágnes is az utóbbi idők egyik legérdekesebb Arany verselemzésében. Nemes Nagy Ágnes: *Szóke bikkfák, verselemzések*. Móra, 1988. 73–74.

kor születik meg a *Bor vitéz* s *Az árva fiú* is, Arany újraéledt munkakedvvel a *Toldi* és a hun eposzok tervével foglalkozik. E fölfrissülés, a fölülelemkedés lehetőségét kínáló újraéledés oka az évek óta tervezett baráti látogatás végre valahai beteljesedése, az augusztusi–szeptemberi négy hetes boldog hanvai idill. A Tompa család nagy szeretettel fogadja Aranyékát, meglátogatják az aggteleki barlangot, Szerencset, Széphalmot; Sárospatakon Erdélyit, Sajószentpéteren Lévyt, Lasztócon Szemerét keresik fel. A lélek- és költészetől iskolai robot, a hosszú eseménytelen vakációk, az inger nélküli környezet, az alkotásban korlátozó, lendületet apasztó betegség miatt a Toldi írója az ötvenes évek eleje óta panaszkodik. Az évtized dereka, vége felé haladva mindinkább elhatalmasodik rajta a csüggedt apátia, lehetőségeit fölélte, hamvába holt félelmebernek, egykori friss, erős énje szomorú másának láttatja magát.

„Nem az vagyok többé, aki voltam, nem tudok lelkesülni semmiért, nincsenek eszméim a jövőre, terveim, reményeim nem vonzanak többé”, „Hanyatlani, feledni, igen! ez van hátra [...]”, „[...] én is átéltem a fásultság, csüggedés, semmivé létel azon fázisait, melyekről te most panaszkodol [...]”, „Hisz én, nyomorodott ember, árnyéka annak, ami egykor voltam [...]” –

sorjáznak a fájdalmas lamentációk szinte végetérhetetlenül 1854–55-ben és az évtized utolsó harmadában.

„Egyik emlék a másik után éled föl lelkünkben: egy szó, tréfa, kaland, egy kifejezés a Géza lexikonából stb. stb. mindmegannyi kedves emlék [...] talán nem érezzük a *jelent* egész gazdagságában: de most, midőn már múlt-tá lőn, hosszú időre el fog az bennünket táplálni [...] mióta hazajöttünk, csak annyiban érdekes vagy érdektelen előttünk, amennyiben rátok emlékeztet, vagy nem. Soká lesz az, mikor az emlékekből kibontakozunk – s még nincs két napja, hogy Aranyné, midőn asztalfeletti komolysága okát kérdeztem, – sírni kezdett, mint gyermek; kőrösi napjait összehasonlítván azokkal, melyeket *nem* Kőrösön töltött.” –

mutatja meg az 1855. szeptember 29-én keltezett Tompának írott levél, milyen zöld oázis volt a költő számára a minden napok sivatagában az utazás egy hónapja, milyen erőforrást,

a felülemelkedéshez segítséget nyújtó energiabázist jelentett neki.¹⁰

E sokat emlegetett meghaladás, átformálás, fölülemelkedő „átesztétizálás” persze semmiképpen sem jelenti a költeményben a tragikum megszűntetését, feloldását. Mint ahogyan – szerintem – nem beszélhetünk a verssel kapcsolatban a tragikum erkölcsi jellegéről sem. Az erkölcsi tanulás, a bűnhődésként racionalizált, átértzett tragikum kategóriáival („[...] az ártatlanok szenvedése országos csapás s a tömeges vérengzés isten haragját vívja ki”)¹¹ a *Zács Klára* atmoszférája csak nagyon is részlegesen írható le.

Igaz, az erkölcsi alap, az ítélkező biztonság, a bűn alapvető, egyértelmű okként való felmutatása jelen van a műben. Kázmér és a vele szövethető királyné nagy gonoszszágot követnek el az ártatlan szűz megrontásával, de súlyosan vétkezik a vérbosszút megkísérlő Felicián is. A költő-krónikás egyértelműen örvendezik, hogy a gyilkossági kísérlet nem sikerül („Jó szerencse, hogy megváltja / Gyöngye négy ujjáért.”, „Jó szerencse, hogy Gyulafi / Rohan a fegyvernek”), a rettenetes királyi bosszút pedig csak burkoltan ítéli el az utolsó versszakban. Az Anjou-mondakörbe illesztett költeményben ez nem is lehet másként: az Erzsébet, Nagy Lajos előtt fellépő lantos csak burkoltan szólhat, noha a király végül bűnnek ismeri el a nemzetségirtást, s az őt sújtó fátumot – Endre öccse halálát is – az áldatlan múltbéli tett következményeként fogja fel.

Az önálló, önelvű alkotásként felfogott *Zács Klárában* azonban mindennek ellenére marad valami kaotikus, fátyolos, nyugtalanító. „Rossz időket érünk, / Rossz csillagok járnak.” – itatódik át a költemény atmoszférája az utolsó strófaban a végzetszerűség párájával; a fátumosság árnyalatá-

¹⁰ Levelei Szilágyi Istvánnak (1854. III. 9.), Tompának (1854. X. 18.), Tisza Domokosnak (1855. VI. 8.), Tompának (1858. II. 9., V. 11.).

¹¹ Greguss Ágostot idézi Voinovich Géza: *Arany János életrajza 1849–1860*. Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia 1931. 326–327.

val, az akarattal nem befolyásolható rossz légkörével színezve át Kázmér mohó, feltartóztathatatlan szenvedélyét és Felicián igazságot akaró, vad, kérlelhetetlen bosszúvágyát is. Mintha okok és okozatok nem volnának egyebek e történetben, mint tehetetlenül, öntudatlanul összekapcsolódó láncszemek valamiféle gonosz sorsszerűség kezében. . . A *Szondi két apródja* tragikumuma diadalmas, katartikus, erkölcsivé formált, az *Ágnes asszonyé* bűn és bűnhődés szigorú, de igazságos, szilárd világregdjébe illeszkedő, a *Zács Kláráé* – egyik sem. A három említett közbevetést leszámítva a krónikás sem kommentál, ítélkezik. A pusztulást elviselhetővé formálta a költő, de ennyi elég is: a racionalizáló moralitás pajzsa ezúttal nem nyújtatik át védő menedékül.

NYILASY BALÁZS

SZILÁGYI DOMOKOS *HÉJJASFALVA FELÉ* CÍMŰ KÖLTEMÉNYÉNEK HERMENEUTIKAI ÉRTELMEZÉSE

Szilágyi Domokos költészete az elmúlt évtizedek magyar irodalmának kétségtelenül egyik jelentős teljesítménye, ennek ellenére a hazai civil versolvasók körében alig ismert a neve. Többnyire csak azok hallottak róla, akiket rokoni, baráti kapcsolatok fűznek Erdélyhez, vagy ott nőttek fel. Ezért vállalkozott egy munkacsoport a pesti bölcsészkaron arra, hogy az elmúlt évszázad legfontosabb műértelmező iskoláit éppen az ő egyik költeményén mutassa be leendő magyartanárok számára. Ennek a tanulmányorozatnak egyik darabja az itt következő írás.

A hermeneutika kezdettől fogva magán viseli a multidiszciplinaritás jegyeit, ugyanis mint a szövegértelmezés elmélete és gyakorlata, fejlődése mindig szorosan összefüggött a

teológiával, a filológiával és a jogértelmezéssel. A hermeneutika mint filozófia, mint a megértés egyetemes tudománya Schleiermacher óta létezik, a heideggeri fordulat után pedig mint a lét általános problémáit vizsgáló diszciplína jelenik meg. A hermeneutika e különböző ágai ma is egymás mellett léteznek, s talán csak Paul Ricoeur volt az korunkban, aki kísérletet tett egyesítésükre a multidiszciplinaritás jegyében. A ricoeuri hermeneutika szintetizálja a Heidegger utáni új, ontológiai iskolát és a hagyományos (a szövegértelmezés elméletével és gyakorlatával foglalkozó) hermeneutikát, de nem áll meg itt, ugyanis hermeneutikája részévé emeli az immanens szövegelemző iskolák (strukturális, narratológia stb.) módszereit, a modern jelelmélet eredményeit és a befogadás-esztétikai szempontjait is. A ricoeuri szintézis nagy kihívást jelent tehát, hiszen olyan műértelmezésre kínál lehetőséget, amely korábban diszparátnak tekintett megközelítéseket egyesít: a személytelen és immanens elemzést, a hagyományos filológiát, az ontológia általánosságát és az individuális olvasatok egyediségét. A dolgozat arra vállalkozik, hogy bemutassa ezt a valóban multidiszciplináris koncepciót egy lírai alkotás értelmezése közben. A hangsúly itt a líraira esik, ugyanis a szerző egy korábbi tanulmányában tett kísérletet e módszer alkalmazására a prózaértelmezésben (Spira, 1990). Szilágyi Domokos költeménye, a *Héjjasfalva felé* azért is alkalmas e demonstrációra, mert nem csupán jelentős költői mű, de kitűnő példája a modern versalkotás sokeleműségének is, a verifikálhatóságokat pedig jelentősen növeli, hogy főbb motívumai az európai és magyar kultúra jól ismert toposzainak újraértelmezései.

Melyek a ricoeuri hermeneutikai megismerés legfőbb állomásai? A ricoeuri kör egyesíti magában a megismerés schleiermacheri, dilthey-i elméletét, de a régi hermeneutikai megismerés három szakaszát is, a subtilitas interpretandit (a megértést), explicandit (értelmezést) és applicandit (alkalmazás) (Klemm, 1983. 22–25.; Spira, 1990. 163–164.).

Ezt teljesíti ki a modern szövegelemzés eredményeivel és helyezi ontológiai összefüggésbe, elfogadva a heideggeri tételt, hogy a hermeneutika legfőbb kérdése: mi a lét. A ricoeuri szövegértelmezés legfőbb etapjai a következők: az első lépés a naiv megértés, amely felfogható a subtilitas interpretandi újraértelmezésének. A ricoeuri explikáció több lépésre bomlik. Az első a szövegjelentés strukturális analízise a modern nyelvészet, a szemiotika, a strukturalizmus, valamint a francia narratológia eszközeinek felhasználásával. Itt történik meg a szövegen belüli világkonfigurációk feltárása, a szemlélt, az emlékezeti, a képzelt stb. világok rekonstrukciója. Ezt követi a metaforikus szignifikáció, amely a szó szerinti jelentéstől a figuratívig vezet. Az explikáció utolsó fázisa a szövegvilág feltárása a metaforikus jelentéstől a metaforikus referenciáig. Itt a szöveg immanens jelentésén túl lépve a jelentés létre vonatkoztatása történik meg. Ez egyúttal a filozófiai-ontológiai elemzés első fázisa is, a második már az alkalmazás része, amelyet Ricoeur applikáció helyett appropriációnak nevez. Az olvasó ebben a szakaszban vonatkoztatja a már sokrétűen megismert művet önmagára, különösen az önértelmezés, valamint a világ és az individuum kapcsolatának összefüggésében. Itt fogalmazódik meg a kérdés: „Mit jelent embernek lennem a szöveggel való találkozás után?” Ezért is nevezi ezt a fázist Ricoeur appropriációnak, amely több mint alkalmazás, inkább elsajátítása, sajátá tévése, felhasználása valaminek, amelyet korábban a másság jellemzett, amely idegen volt tőlünk, de a megismerés folyamán részünké vált. Ezzel be is zárul a hermeneutikai kör, az olvasó visszatér a naiv olvasat reflektálásához, a megértés megértéséhez. (Klemm: i. m. 92–98.)

Amikor az itt röviden ismertetett ricoeuri modellt megkíséreljük bemutatni Szilágyi Domokos *Héjjasfalva felé* című versének értelmezése közben, nem törekedhetünk a teljességre. Megkíséreljük mégis a ricoeuri kör legfőbb szakaszait demonstrálni. A kiindulópontunk egy fiktív első olvasat lesz, majd leírjuk a vers struktúráját. Az idézetek, allú-

ziók, parafrázisok elemzésén keresztül érintjük a különböző világkonfigurációk jelenlétét, a szemlélt, az emlékezeti és képzelt világok viszonyát. A kulcs-metaforák analízise közben feltárjuk a metaforikus jelentések és metaforikus referenciák síkját, a paradoxon, az ambiguitás és a többértelműség szerepét a szövegben. A struktúra és a költői nyelv fenti sajátosságainak elemzéséből bontjuk majd ki a versbeli létértelmezést, amelynek lezárása a reflexió reflexiója lesz, azaz a visszatérés az olvasóra és a naiv olvasatra.

A célok kitűzése után és a szöveg értelmezésének megkezdése előtt idézzük Szilágyi Domokos költeményét:

SZILÁGYI DOMOKOS:

Héjjasfalva felé

I

Lihegve fordult vissza. Már
ha itt vagy: hát szemből. Halál!

(Nemcsak ő s hona: tenhazád
is vérzik itt — tudod, kozák?)

Nem ágyban, nem párnák között.
de így se! — Nagy kötést között

— hol a kivívott diadal
Melyért még az ő fiatal

élete se kár! semmi se!
ha hősökért zeng a gyászmise,

hősökért, kik istenek
módjára erőt vettek

a zsarnokságon! — Ó. de így!
ravasz, alattomos, irígy

sors martalékként! — Ha már
halni kell: hát szemből, Halál!

Az örökéletre valót
így keresi meg — a halott.

II

Papírok, szétszórt iratok
a test mellett. Nem-siratott

hulla — egy a többi között;
hisz végképp levetkőzött

— levetkőztették! — e tüzes
életből. — Távozol — fizess!

Halál, — szörnyű uzsorás!
— Hisz úgysis örölte a láz,

a lelki, testi — kell-e még
idézni izzó szellemét —

dehogy. Itt van. Hivatlanul.
Örök plebejus: Ó az úr.

III

Civil őrnagy. Nincs lova se.
S reménytelen szerelmese

a szabadságnak. Lásd, kozák,
tiédnek is. Elátkozád,

„fugva, husztuzva” — és ölöd.
Itt, Fejéregyháza fölött.

kortársaid legjobbját
döfi át bosszuló pikád.

IV

Napszállta? – már ki éri meg?
Még visszanez. Szalad. Liheg.

Van út – kiút nincsen. – ha már
halni kell: Hát szemből, Halál!

Szemből, szívem, egyem, valóm.
Hadd lássalak még meghalón.

Érezzelek, tapintsalak.
Aztán nincs már kín, nincs salak,

verejték, szégyen, semmi gond.
Mért fut az élet, a bolond?

utolsó percig! – Nincsen ír rá,
toll, tinta, kéz, amely leírná,

agy, hogy fölfogja, lássa szem.
„El vagyok veszve, azt hiszem.”

A naiv olvasat természetesen mást jelent egy szakmabeli, egy hozzáértő diák, egy laikus verskedvelő és egy épphogy írástudó esetében. A mi fiktív olvasatunk a verset értelmezni törekvő bölcsész hallgató, irodalomtanár, kutató felkészültségét veszi alapul, ezért joggal feltételezhetjük, hogy már az első spontán olvasás után világos, hogy a mű a jelentés első síkján siratóének, gyászének, amely Petőfi haláláról szól, s az *Emlények* és a *Harminc év múlva* 20. századi jelentéseket hordozó parafrázisa. Ugyanakkor fontos szerepük van más idegen szövegeknek is, így az Ómagyar Mária-siralomból vett „fugva, husztuzva” szavaknak, egy József Attila sornak („El vagyok veszve, azt hiszem”), néhány reformkort (*Himnusz*) idéző nyelvi utalásnak („tenhazád”, „elátkozád” stb.), Apollinaire-parafrázisnak („Mért fut az élet, a bolond”). Már ekkor szembeötlő a versbeli hangnemek összetettsége (elégikus, patetikus, groteszk stb.) és a dikció többértelműsége, amely utalhat több lírai én egyidejű

jelenlétére, még inkább a beszélő válságára, belső harcára, identitás-keresésére, analóg sorsok megidézésére a hic et nunc értelmezése céljából. A költői beszéd tehát „idegen” szövegeket is magában foglal, ezért is válik többek között a tárgyi és alanyi líra, a drámai és lírai monológ feszültségtől terhes találkozásává.

A sokszólamúság világossá teszi, hogy a jelentés mélyebb szintjén Petőfi és a beszélőn túl a költő-sors, magyar sors, embersors alternatíváiról és alternatívátlanságáról van szó. A zárlat József Attila-idézete pedig („El vagyok veszve, azt hiszem.”) tragikus nyomatékot ad az öngyilkosságnak mint választható útnak. Az olvasónak ezt a ráérezését életrajzi tények erősítik meg. Szilágyi Domokos – mint tudjuk – 38 éves korában, 1976-ban, öngyilkos lett, a vers a halála előtti utolsó verssorozat egyik darabja, amely az 1978-as posztumusz kötetben, a *Tengerparti lakodalomban* jelent meg.

A naiv olvasat asszociációs köre az olvasó élményeinek és tudásának függvénye. Tétélezzük azonban fel, hogy fikatív olvasónk a vers köré tudja rendelni Szilágyi Domokos életművéből azokat a mozzanatokot, amelyek az értelmezés szempontjából fontosak. Így a költő-sorsokat, „idegen” költői világokat megidéző verseket, klasszikus és modern szövegek parafrázisait, a montázsverseket (*Naptár, Törpe ecloga <In memoriam R. M.>, Apollinaire, Tengerparti lakodalom, Apokrif Vörösmarty-kézirat 1850-ből, Változatok egy képzeletbeli Weöres-versre* stb.), vagy a *Szemből, halál* címűt, amely variáció a *Héjjasfalva felé* témájára. De lehet, hogy olvasónknak személyes élményei is vannak a 70-es évekről, s így jogosan idézi fel benne a költemény ennek az évtizednek a légkörét, az ember- és művészsorsok tragikumát, Latino-vitsét, Huszárikét, Vizsotzkijét, John Lennonét és másokét, Cseh Tamás dalait, vagy azt az establishmenttel szembe forduló Petőfi-kultuszt, amely ekkor az ifjúság spontán megmozdulásait, a március 15-i tüntetéseket, az amatőr színházmozgalmat jellemezte. A Kovács István Társulat Petőfi haláláról szóló előadása például nemcsak témájában, de fel-

fogásában és felépítésében is emlékeztetett Szilágyi Domokos versére. Hasonló szellemiség jellemezte ekkor a popzene elitjét is, mindenekelőtt a Szörényi–Bródy szerzőpáros jó néhány dalát (1848, *Európa csendes, Egy költő emlékére* stb.). A versbeli kozák-téma („Nemcsak ő s hona: tenhazád / is vérzik itt — tudod, kozák?” „Kortársaid legjobbikát / döfi át bosszuló pikád.”) előhívhatja a kisebbségi, illetve kispapi sors (más néptől való üzetés) közép- és kelet-európai változatainak nem egy példáját az elmúlt 40 évből.

A ricoeuri értelmezés második szakasza, a *subtilitas explicandi*, több lépcsős analízis, amelynek most csak néhány mozzanatát tárjuk fel. A vers struktúráját determináló főbb formaelemek a variációs ismétlés, a montázstechnika, az allúzió, a citátum, a parafrázis alkalmazása, valamint a többértelműség és a paradoxon. Alapszerkezetében és alaptémáiban a vers az *Emlények* és a *Harminc év múlva* parafrázisa. Az allúzió, a citátum és a parafrázis egy láncba kapcsolja a vers témáját, Petőfi halálát az Ómagyar Mária-siralom szövegével, az említett Arany-versekkel, József Attilával és a beszélő jelenével. A lírai én léthelyzete így több valóságos, emlékezeti és képzeletbeli világkonfigurációval kerül szinonim kapcsolatba. A felidézett sorsok három attitűdmodellbe rendeződnek: a megöletésnek (az ÓMS Krisztusa, Petőfi), az öngyilkosságnak (József Attila) és a rejtett válságokkal terhes, az alkotóerő kiszáradásával fenyegető, nehezen túrt túlélés (Arany) modelljébe. De a Krisztus-sors, a Petőfi- és a József Attila-létmodell sem csupán szinonimái egymásnak, hanem ahogy ezt később látni fogjuk, jelentős különbséget rejlő variációk egy attitűdre.

A paradoxon, a többértelműség, az ambivalencia a szöveg minden síkján jelen van, de legfőképpen a versbeli értékekben. Petőfi hősi halála s a vele szinonim modern Krisztus-sorsok egyszerre hordozzák a tragikum méltóságát, pátozát és mutatkoznak abszurdnak, értelmetlennek, méltóságuktól megfosztottnak. Gondoljunk azokra a nyelvi fordulatokra, metaforákra, amelyek Petőfi halálát minősítik:

„Nem-siratott / hulla — egy a többi között”, „levetkőztettek! — e tüzes / életből”, megkereste „az örökéletre valót”, „Távozol — fizess!” stb.

A variációs ismétlés határozza meg a vers négy fő részének összetartozását és a címhez való viszonyát. A négy rész ugyanis négy variáció a címben megjelölt témára: az el-lenség-től űzött költő futására, majd halálára a „Héjjasfalva felé” vezető úton. E főtéma négy mozzanatra, négy képre bomlik. Az első a halál elől, mégis a halál felé futó költő alakja, a második szembefordulása üldözőjével és a halállal, a harmadik leszúratása, a negyedik a szétszórt papírokkal körülvett temetetlen halott ikonja. E mozzanatok nem időrendben, hanem a beszélő monológjának belső logikája szerint követik egymást.

Az egyes részek struktúráját is a variációs ismétlés elve uralja. A négy tétel azonos felépítésű: a felütés mindig a költő halálának egy mozzanatát idézi; az ezt követő reflexió-sorban a beszélő értelmezi és a maga sorsára vonatkoztatja a megidézett pillanatot. Ez a három ismétlődő mozzanat a hermeneutikai megismétlés főbb fázisaival analóg: az értelmezendő felidézése az interpretáció, az értelmezés kísérlete az explikáció és a saját sorsra vonatkoztatás az applikáció. Az összerímelés nem véletlen, hiszen a *Héjjasfalva felé* olyan létet faggató, léttel viaskodó költemény, amely választ keres a lírai én megoldatlan létproblémáira.

Az első tételben a felütés a futástól elfúló visszafordulás, a halállal való szembenézés pillanatának megidézése. A reflexió-sor ennek az attitűdnek az értékét keresi, és a vereség és győzelem ambivalenciájaként értelmezi. Az *Egy gondolat bánt engemet* szavainak parafrázisával a beszélő először a hős vereségét hangsúlyozza: „hol a kivívott diadal?” Majd egy ironikus–groteszk fordulattal mégis elismeri győzelmét: „Az örökéletre valót / így keresi meg — a halott”. A több jelentésű „megkeresi” igéből származó groteszk–ironikus hatást Szilágyi Domokos sokszorosan kihasználja. Fontos szerepet kap mind a „keres, keresgél”, mind a „meg-

talál”, mind a „megkeresi a kenyérre valót” jelentés. Közülük csak a „megtalál” igenli a hős győzelmét, a többi az oda vezető utat értékteleníti. A konnotáció síkján így minősül le profán keresgéléssé a hősi halál, s válik az örökélet a kenyérre való szinonimájává. Az első rész tehát a felmagasztalás és devalválás ambivalenciájaként vezeti be a témát, a költő halálát, s ezzel – bár még rejtetten – előkészíti a későbbi általánosítást: Petőfi halála a mártírok, Krisztusok halálának paradigmája szerint alakul.

A második rész az elhagyott, temetetlen holttest és a körötte szétszórt papírok képével indul. A reflexió szakaszában a beszélő az elfelejtettség („Nem-siratott hulla”) és az örök jelenlét („Örök plebejus: Ó az úr”) paradoxonaként értelmezi a hős sorsát. Ez az értékelés az előző rész vereséggyőzelem ambiguitásának megismétlése, hiszen a hős, bár siratatlanul és temetetlenül fekszik a csatatéren, győzelme mégis elvitathatatlan: „ – kell-e még / idézni izzó szellemét – // dehogy. Itt van. Hivatlanul. / Örök plebejus: Ó az úr.” A kettősség itt is egy több jelentésű metaforában ölt testet: „Nem-siratott // hulla – egy a többi között; / hisz végképp levetkőzött / – levetkőztették! – e tüzes / életből.” A levetkőztetés, levetkőzés szótári jelentéséhez új jelentés társul a szövegben. A végső levetkőzés a halállal, a végső levetkőztetés a meggyilkolással lesz azonos. Ha az előző részben a hősnek (a halottnak) halálával kellett megkeresnie az örökéletre valót, itt levetkőzéssel kell fizetnie az uzsorásnak, a halálnak. A középkoriasan groteszk, halmozott halál-asszociációk (keres, fizet, uzsorás, levetkőzik) a halálban való felmagasztosulás szólamát ellenpontozzák, devalválják.

A harmadik rész ismét a Héjjasfalva felé futást idézi, de még a visszafordulás előtti pillanatban. A futó hőst az üldöző szemszögéből, hátulról látjuk. A reflexió az üldözökhöz intézett szónoklattöredék formáját ölti: „S reménytelen szerelmese // a szabadságnak. Lásd. kozák, / tiédnek is. Elátkozád, // ’fugva, husztuzva’ – és öled.” A kozák-motívum egy pillanatra már az első részben is felvillant: „Nemcsak

ő s hona: tenhazád / is vérzik itt – tudod, kozák?” E szövegekben feltűnően sok az archaizálás, a megidézés, a citátum („szerelmese a szabadságnak”, „tenhazád”, „elátkozád”, „fugva, husztuzva”), amelyek a témát több síkon is egyediből általánossá emelik. Petőfi halála egyszerre lesz magyar sorsszimbólum, a költősors modellje, minden úzottság jelképe, s mint ilyen, a Krisztus-sors modern variánsa. Ennek mintegy tükréként a kozák jelentése is asszociációsorrá bővül. Ő Petőfi feltételezett gyilkosa (konkrét sík), az üldözött, az idegen nép fia (térsegi jelentéssík), a Krisztust kísértő, majd kivégző marcona római katona (a mítosz egyetemes síkja).

A negyedik rész ismét a Héjjasfalva felé futás és a halállal való szembefordulás motívumával indul. A paradoxon megjelenési formája itt is a több jelentésű metafora, amely egyúttal groteszk–szimbolikus szójáték is: az alkonyatban futó alak előtt „Van út – kiút nincsen”. Ennek a felismerésnek a kimondása a vers fontos hermeneutikai pillanata, ez a lét-problematika legáltalánosabb felvetése. A beszélő előtt ekkor világosodik meg az utak sokfélesége mögött a lét egyetemes egylényegűsége. A cím: „Héjjasfalva felé” ekkor lesz több mint földrajzi hely, Petőfi életéhez kapcsolódó adat, s válik létszimbólummá. Minden lét eszerint „futás Héjjasfalva felé”, de a futás célja, Héjjasfalva, a haláltól való megmenekülés, megváltás sohasem érhető el. A halál azon az úton éri a létezőt, amelyen élt, a futás is csak látszatmozgás, élet és halál egybeér. Itt válik világossá, hogy az Új-Szövetség Krisztusa és a modern Krisztusok sorsa nem azonos. A modern Krisztusok, s ezek sorába tartozik Szilágyi szerint Petőfi is, haláluk előtt már tudják, hogy a lét abszurd, a megváltás illúzió. Sorsuk azonban a többi létezőtől is megkülönbözteti őket, mert az abszurditás felismerése után nem vesznek el etikai tartásukat, hanem szembefordulnak a halállal. A Szilágyi Domokos-i felfogás szerint a végső és meghatározó etikai tett a választott halál. E ponton a versszövegben fordulat áll be, itt tör elő egy pillanatra a több szó-

lamú tárgyias líra fegyelme mögül az alanyi költő kiáltása: „Szemből, szívem, egyem, valóm. / Hadd lássalak még meghalón. // Érezzelek, tapintsalak. / Aztán nincs már kín, nincs salak, // verejtek, szégyen, semmi gond. / Mért fut az élet, a bolond?” A fájdalom a megállíthatatlanul a halál felé tartó életnek szól (a vers-zene és maguk a szavak is Apollinaire Mirabeau-hídját idézik), a lírai hevület pedig annak a beszélő által etikai mintának elfogadott attitűdnek, amely a hit elvesztése után is szembe fordul a halállal. A vers itt sem lényegül át egészen közvetlen lírává, ugyanis a beszélő személyes válsága, sorsának tragikuma, a bekerítettség érzése, a halálrakészülés e ponton is rejtve marad, s csupán egy szándékosan több értelmű nyelvi fordulatban, közvetve jelenik meg: „Hadd lássalak még meghalón.” A „meghalón” melléknévi igenév kettős értelmezést tesz lehetővé, attól függően kire értjük, Petőfire vagy a beszélőre. Ha az alany Petőfi, a szöveg jelentése: „Hadd lássam még egyszer, ahogy a halállal szembefordulsz.” Ez a jelentéssík a vers egyik fő témája. A beszélő valóban mindvégig dacol a lét egyszeri, ismételhetetlen voltával, és a művészet erejével újra és újra felidézi a pillanatot, a költő szembefordulását a halállal. Ha azonban az igenév a beszélőre, Szilágyi Domokosra vonatkozik, a szöveg jelentése a gondosan titkolt halálra készülődésről árulkodik: „Hadd lássalak még egyszer, a világtól búcsúzódó, halódó állapotomban, mielőtt – hitemet a megváltásban elvesztvén – szembefordulok a magam halálával.” Ez az ambiguitás emeli a „meghalón” állapotát a „Héjjasfalva felé” szinonimájává, és értelmezi át az életet, a halódását és halált rokonértelmű szavakká.

A versbeli létértelmezés tehát, amely a struktúrával, a költői nyelv sajátosságaival, a metaforikus jelentésekkel párhuzamosan tárult fel, igen összetett. Magában foglalja az egyedi, a térségi és az általános lét síkjait. A vers címe, a *Héjjasfalva felé*, a Petőfi halálába való konkrét utaláson túl, fokozatosan a szövegösszefüggés teremtette erőterben a lét szimbólumává növekszik, s a lét abszurditását van hi-

vatva jelképezni. A beszélő filozófiai síkon újraértelmezi Petőfi halálát. Benne a modern magyar történelem első, megváltást hirdető apostolát látja, aki halála előtt már tudja, hogy minden hite illúzió volt, hogy a prófétált győzelem nem létezik, hogy a vereség végleges. Legyőzöttségét megértve, és szimbolikus értelemben is Héjjasfalva felé futva, fordul szembe a halállal, s ezzel a camus-i Sziszüphoszhoz (és Rieux doktorhoz) válik hasonlatossá. Felismerve a lét abszurditását, minden választás látszólagos voltát, egyet, az etikait mégis kötelezőnek tekintti magára (szembefordul a halállal). A kierkegaard-i hit lovagjához ez az etikumba vetett abszolút és abszurd hite teszi hasonlatossá. Ezért nyerheti vissza, amit elveszített (mint Ábrahám Izsákot), az élete méltóságát és a halhatatlanságot („Örök plebejus: Ó az úr.”). Ez egyúttal a vers létértelmezésének etikai vetülete, a műbe kódolt etikai hitvallás.

Petőfi halálának ez a sajátosan Szilágyi Domokos-i egzisztencialista újraértelmezése egyúttal elvezet az öngyilkosság átértelmezéséhez is. Szilágyi Camus gondolatait a modern költő-Messiások sorsára alkalmazva jut arra a meggyőződésre, hogy nincs különbség filozófiai és etikai szempontból a hősi halál és az öngyilkosság között. Mindegy, hogy az út végén a kozák pikájával vagy a szárszói vonat-tal kell szembefordulni. A költemény létértelmezése éppen ezen a ponton válik személyessé, és hosszabbítható meg érvénye a beszélő jelenéig, saját sorsáig. A versből sugárzó vereségérzés ugyanis nemcsak a lét lényegéből fakad, de történeti, térségi és egyedi válságban gyökerező elemei is vannak. A 70-es évek világszerte a vereség és kiábrándultság évtizede, térségi azonban a 68 után újólág átélt foglyulejttség, a kelet-európaiságra ítéltég kilátástalansága. A kisebbségi sors napi neurózisa már csak jelzésszerűen van jelen a szövegben, míg a személyes problémák a tárgyias líra labirintusaiban rejtőznek. Jelenlétük bizonyítéka a rettenetes „appropriáció”, Szilágyi Domokos öngyilkossága.

A ricoeuri hermeneutikai kör lezárása a naiv olvasat reflektálása, amely a létértelmezés alkalmazását jelenti. Fiktív olvasónk itt döntheti el, neki szól-e, amit megértett a műből, más-e számára embernek lenni a művel való találkozás után. Volt-e a szöveg esztétikai kódjában, létértelmezésében olyan mozzanat, amelyet magával visz, magába épít (appropriáció). Emlékezetes benyomásként élhet tovább például a „Héjjasfalva felé” átlényegülése létszimbólummá, vagy a halállal szembeforduló Petőfi alakjának egzisztencialista átértelmezése az abszurdal szembenező Szisüphosszá, a hit modern lovagjává, a 70-es évekbeli új Krisztusok archetípusává. Megőrzendő élménynek ítéelheti a 70-es évek vereségérzésének szuggesztív műbe kódolását, az objektív és szubjektív líra, a drámai és lírai monológ ütköztetését, a parafrázisnak, az idézet-összeszerelésnek, a modern líra e két divatos és internacionális eszközének Szi-lági Domokos-i újrafogalmazását stb.

A ricoeuri hermeneutikai szövegértelmezés koncepcióját egy konkrét mű analízise közben megismerve azt tapasztalhattuk, hogy a ricoeuri multidiszciplinaritás jelentős előnyökkel jár. Lehetővé teszi, hogy a műértelmezés mentes maradjon minden doktriner egyoldalúságtól, mégis megőrizze koherenciáját, tudományos módszerességét. Az állítások verifikálására a formális, strukturális és más szövegelemzési módszerek szolgálnak, de lehetőség nyílik olyan szempontok, eljárások együttes érvényesítésére is, amelyek korábban elméleti megalapozottság híján nem voltak egymással kompatibilisek. Ilyenek például a befogadás-esztétika, az ontológia, szemiotika és a strukturális elemzés. E koncepciók és módszerek, bár mind fontos szerepet játszanak a ricoeuri hermeneutikában, nem egyenrangúak egymással. Az értelmezés centrumában ugyanis egyértelműen a lét-problematika áll, s minden ezt szolgálja. A lét azonban Ricoeurnél többretegű: egyetemes, történeti és egyedi síkokkal bír. Ezért kaphat fontos szerepet a befogadás-esztétikai szempont, amely az értelmezés kiindulópontja és zárómoz-

zanata. Ezért lehet kulcsfigura az olvasó, hiszen benne találkozik a múlt és a jelen, az értelmező és az értelmezett, az egyszeri és az általános, az olvasó az, aki eljut a létértelmezésig, sőt, annak alkalmazásáig, az applikációig, illetve az appropriációig. A szubjektív tényező ellensúlya pedig a szövegelemzés módszeressége, amely az értelmezés nem hagyományos, de lehetséges autenticitását hivatott biztosítani.

VÁLOGATOTT IRODALOM

- Auerbach, Erich: *Mimézis. A valóság ábrázolása az európai irodalomban*. Gondolat, 1985.
- A hermeneutika elmélete I–II. Szerk.: Fabiny Tibor. JATE Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszék. Szeged 1987.
- Bertha Zoltán: „*Minden véges: megalkuvás*”. Szilágyi Domokos költészetéről. *Alföld* 1981/7. 66–73.
- Bonyhai Gábor: *Régi és új hermeneutika*. Helikon 1981/2–3. 126–133.
- Camus, Albert: *Sziszüphosz mítosza*. Magvető Kiadó, Bp. 1990.
- Dilthey, Wilhelm: *A hermeneutika keletkezése*. In: A történelmi világ felépítése a szellemtudományokban. Gondolat, 1975. 469–495.
- Gadamer, Hans-Georg: *Igazság és módszer*. Gondolat, 1984.
- Gyimesi Éva, Cs.: *Egy létszimbólum színe és visszája*. *Életünk* 1985/1. 49–59.
- : *Szilágyi Domokos és a transzcendencia kihívása*. *Confession* 1988/2. 75–81.
- Heidegger, Martin: *Sein und Zeit*. Niemeyer, Tübingen, 1927. Magyarul: *Lét és idő*. Gondolat, Bp. 1989.
- Hirsch, Eric Donald Jr.: *Validity in Interpretation*. New Haven and London 1967.
- Jakabos Enikő: *Szilágyi Domokos montázsversei*. *Literatura* 1988/3–4. 365–379.
- Jauss, Hans-Robert: *Aesthetische Erfahrung und literarische Hermeneutik*. München 1977.
- Kierkegaard, Soren: *Vágy-vagy*. Gondolat, Bp. 1978.
- : *Válogatott művei*. Gondolat, Bp. 1974.
- Kis Pintér Imre: „*Káromlom az összes isteneket*”. (Szempontok Szilágyi Domokoshoz.) *Forrás* 1980/3–4. 73–79.
- Klemm, David E.: *The Hermeneutical Theory of Paul Ricoeur*. London–Toronto 1983.
- Palmer, E. Richard: *Hermeneutics. Interpretation Theory in Schleiermacher, Dilthey, Heidegger, Gadamer*. Evanston 1969.

- Pomogáts Béla: *Költészet, zene, hagyomány. Beszélgetés Szilágyi Domokossal*. 1975. október, Kolozsvár. Forrás 1979/2. 1–7.
- Ricoeur, Paul: *De L'interprétation: Essai sur Freud*. Éditions du Seuil, 1965.
 –: *Le conflit des interprétations*. Essais d'herméneutique. Paris 1969.
 –: *Métaphore vive*. Éditions du Seuil, Paris 1975.
 –: *Hermeneutics and the Human Sciences*. Cambridge 1981.
 –: *Temps et récit 1–3*. Éditions du Seuil, Paris 1982–86.
- Spanos, William V.: *Heidegger, Kierkegaard, and the Hermeneutic Circle*. Bloomington–London 1985.
- Spira Veronika: *Hermeneutikai elemzés. Bulgakov: A Mester és Margarita*. In: Műelemzés – műértés. Szerk.: Sipos Lajos. Medicina 1990. 163–180.
 –: *Pedagógiánk gyökerei, a jelen kihívásai, avagy az új hermeneutika és az irodalomtanítás*. Előadás a szegedi „Irodalomelmélet és irodalomtanítás” konferencián 1989. szeptember 20–22. In: [Bernáth Árpád]: A műértelmezés helye az irodalomtudományban 277–286. old. *Studia Poetica* 9.
- Szakolczay Lajos: *Lázunk enciklopédiája Szilágyi Domokostól*. Új Írás 1978/10. 105–113.
- Szilágyi Domokos: *Kényszerleszállás. Összegyűjtött versek*. Kriterion, Bukarest 1979.
 –: *Tengerparti lakodalom. Hátrahagyott versek*. Dacia, Kolozsvár 1979.
 –: *Világhava. Válogatott versek*. Magvető Könyvkiadó, 1988.
 –: *Szilágyi Domokos Emlékkönyv*. Kriterion, Bukarest 1986.
- Szondi, Peter: *Einführung in die literarische Hermeneutik*. Suhrkamp. 1975.

SPIRA VERONIKA

FILOLÓGIA

A CSOKONAI-KIADÓ „KELEMFÖLDY”, AZAZ: KECSKEMÉTHY CSAPÓ DÁNIEL

Ismeretes, hogy Csokonai munkáinak első gyűjteményes kiadását régi debreceni barátja, Márton József, a bécsi egyetem magyar nyelv és irodalom professzora rendezte sajtó alá 1813-ban, négy csinos kis kötetben,¹ néhány évvel később 1816-ban pedig egy válogatást adott ki két kötetben a költő műveiből,² s ennek előszavában ígéretet tett „ezen mi köz kedvességet nyert Fő Poétánk Minden Munkáinak kiadására”. E tervének megvalósítására azonban már nem került sor.

Márton utóbb említett kiadása után két évtizedig nem jelent meg újabb Csokonai-kiadás: az 1836-i kassai válogatás³ lényegében Márton kiadása nyomán készült.

A 40-es évek demokratikus irodalmi mozgalmi azonban mind inkább sürgették egy teljes Csokonai kiadását.

1842–43-ban szinte egy időben indult meg két Csokonai kiadás: Toldy Ferenc tudományos jellegű, kritikai igényű, többé-kevésbé teljességre törekvő munkája⁴ és Kelemföldy új anyagot is közreadó népszerű három kötetes kiadása: „*Csokonai Vitéz Mihály' Munkái I–III*. Közli: Kelemföldy. Lipcsében, 1843–1845. Kühler Károly Ferencznél, Budapest, Emich Gusztávnál ...” Toldy kiadása valójában füzetekben 1843–1846 között jelent meg (a címlapon MDCCCXLIV évjelzéssel), Kelemföldy három kötete pedig a címlapok szerint 1843–1845 között látott napvilágot. A két kiadás tehát valóságosan versenytársa volt egymásnak, noha Toldy mind tartalmában, mind jegyzetanyagában lényegesen eltért Kelemföldy népszerű jellegű – bár filológiai igényes – munkájától.⁵

¹ *Csokonai Vitéz Mihály Poétai munkái*. Bécs 1813.

² *Csokonai Vitéz Mihály nevezetesebb Poétai Munkái*. Bécs 1816.

³ *Anthologia Csokonai Vitéz Mihály' Munkáiból*. Kassa 1836. I–II.

⁴ *Csokonay Mihály minden munkái...* Kiadta D. Schedel Ferenc. Pest MDCCCXLIV.

⁵ Vö. Szilágyi F.: *Ki volt a Csokonai-kiadó Kelemföldy?* MKsz 1974/1–2. 133–139., illetve Uő.: *Csokonai művei nyomában*. Bp. 1981. 363–374.

Úgy látszik tehát, hogy a két kiadás időpontjának egybeesése tette szükségessé a lipcei népszerű kiadás sajtó alá rendezőjének az írói álnév használatát.

A *Békaegérharcot*, *Az istenek osztozását*, *A tolvaj istent* (*Európa' elragadtatása*), a *Militat omnis amant* stb. először közreadó Kelemföldy kilétéről korábban semmit nem tudott kideríteni az irodalomtörténeti és könyvészeti szakirodalom. Csokonai-kiadásának lapalji magyarázó jegyzetei arra vallanak, hogy a dunántúli nyelvjárásokban is jártas purista hajlamú irodalmár munkája. Kezdetben Döbrenteire gyanakodtam: részben azért, mert a Dunántúlon született s nyelvtisztogatásra hajló volt, részben azért, mert valamivel korábban, 1842-ben Berzsenyi munkáit kiadta három kötetben, de azért is, mivel az akadémiai titkárságban — amelyről külső nyomásra mondott le — éppen Toldy követte. (E föltevésemet megerősíteni látszott, hogy Döbrentei egy időben Kelenföldön lakott.)

Véglegesen eldőlt a kérdés, mikor a Csokonai kritikai kiadás I. kötetén dolgozva, 1972 nyarán az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában megtaláltam a „Kelemföldy”-kiadás okmányait, amely szerint 1843 augusztusában szerződött meg a kiadásra Emich Gusztávval „Kecskeméthy Csapó Dániel gyűjtő és másoló”.⁶ A szerződésben többek között az olvasható:

„Én K. Cs. D. a' már eddig megjelent több rendbeli munkáit [ti. Csokonainak] egybegyűjtve, 's a' nálam kéziratban levőket is, mint: *Europa' elragadtatása*, *Az istenek osztozása*, *Militat omnis amant*, *A' kloákához Blumauer után*, 's a' netán még megszerezhetőket, szorgosan összehasonlítva 's az eltéréseket [= szövegváltozatokat] kijelelve, minél előbb lehet, sajtó alá lemásolandom.”⁷

Toldy 1843. november 1-én jelentette be az Athenaeum hasábjain a maga kiadási szándékát,⁸ így érthető hogy Emich és Kecskeméthy Csapó már nem álltak el a tervezett kiadástól, viszont szembe sem akartak kerülni mint vetélytársak az Akadémia titkárával: tehát álnév használata mellett döntöttek.

Toldy így is tudomást szerzett Kelemföldy 1843-ban (valójában: 1844–1845 között) megjelent háromkötetes lipcei kiadásáról, mivel — mint volt róla szó — a maga kritikai igényű kiadása 1844–1846 között jelent meg folytonosan, füzetek formájában (az előszó 1846 decemberében kelt); így

⁶ Lásd Szilágyi: i. m. 366.

⁷ Uo.

⁸ Lásd Athenaeum. 1843. II, 360.

tehát némi kegyes kiadói csalafintaság a címlapra nyomtatott 1844-es dátum. Azt azonban, hogy kit takart Kelemföldy neve, nem tudta meg Toldy. Kiadása előszavában s jegyzeteiben is megemlékezik Kecskeméthy Csapóról, akinek az akadémiai kéziratárban őrzött másolatait fölhasználta, például az *Állatok Beszélgetését az ő* másolata alapján adta ki, anélkül, hogy tudta volna, hogy azonos „vetélytársával”, a Csokonai-kiadó Kelemföldyvel. Ez a rejtély csak napjainkban oldódott meg, a kritikai kiadás előmunkálatai során. Ezzel azonban még nem jutottunk a kérdés végére: előttünk az újabb, s nem sokkal könnyebb kérdés: ki is volt a népdalgyűjtő és Csokonai-kiadó Kecskeméthy Csapó Dániel?

Horváth János nyomán már Sütő József is rámutatott 1973-ban megjelent tanulmányában arra, hogy nem azonos azzal a Tolna megyei alispánnal és mintagazdával, akinek a *Dalfüzérke* köteteit általában tulajdonítani szokták.⁹

A tévedés forrása Szinnyi József alapvető életrajzi lexikona, amelyben a Tolna megyei (tengelici) mezőgazdász és irodalompartoló „kecskeméti” előnévvel szerepel, s a lexikon szerint – három egyéb munka mellett – ő adta ki a *Dalfüzérke*-sorozatot is. A tengelici mintagazda azonban semmiképp sem lehet azonos a *Dalfüzérke* gyűjtőjével és közreadójával, hiszen ő 1844. augusztus 5-én meghalt, a *Dalfüzérke* I. kötetének Előszavát viszont 1844. augusztus 20-án keltezte Kecskeméthy Csapó Dániel, a *Nemzeti dalok és marsok* előszavát pedig 1846. augusztus 20-án. Sőt, tudunk olyan munkájáról is, amely 1850-ben, sőt, 1855-ben jelent meg Pesten, illetve Budán.

Ezek szerint két Csapó Dániel létezett – s cseréltetett össze – az irodalomban: egyik a tengelici birtokos, Tolna megye volt alispánja s országgyűlési követe, aki Kisfaludy Károllyal és Garay Jánossal is közelebbi személyes kapcsolatban volt, a másik a népnyelvi és népköltési gyűjtő, akadémiai írók, aki Kelemföldy álnéven Csokonai műveit is kiadta. „*A két Csapó Dániel*”-l (ezzel a címmel) néhány évvel Sütő József cikke után Balázs Kovács Sándor is foglalkozott, elsősorban a dunántúli, a tengelici birtokossal, a mi Kecskeméthy Csapónkról a következőkre jutva:

„A másik Csapó Dánielről sajnos még hiányosabbak az ismereteink. Eddig nem sikerült találnunk olyan levéltári vagy egyéb forrást, melyből egyértelműen tudnánk rekonstruálni élettörténetét ... Kézirataiból kiderül, hogy 1830-ban

⁹ Lásd Sütő József: „Hortobágyi kocsmárosné, angyalom!” *Egy Petőfi-népdal folklorisztikai vonatkozásai*. Forrás (Kecskemét), 1973/1. 52–60.

HELYREIGAZÍTÁS

1992. évi 1. számunkba – sajnálatos módon – nyomdai hibák csúsztak.

Mózes Huba *A legrövidebb költemény* című írásának második bekezdésében a második mondat helyesen:

„Arra, hogy mindössze két sorból, soronként pedig két szótagból áll.”

Lőrinczy Huba *Nemeskéry Erika Cholnoky László* című könyvéről írott recenziójában a 129. oldal második bekezdésének a végén „eufória” helyett „eufónia” a helyes kifejezés.

A tévedésekért elnézést kérünk.

A szerk.

a pesti egyetemen a »bölcselkedés«másodéves hallgatója volt ...”¹⁰

Bennünket most az utóbbi literátor életrajza érdekel. Előneve s némely egyéb mozzanat alapján Sütő József arra következtetett, hogy erősebb szá-
lak fűzhették Kecskeméthez:

„Előneve is utal ide, méginkább az a körülmény, hogy már 1838-ban a Magyar Tudós Társaság Tájszótárában mint egyik szerkesztő 56 kecskeméti tájszót közöl (köztük kollégiumi diáknyelvben használtakat is). Ha egyáltalán kecskeméti diák volt, csak 1831–35 között járhatott a kollégiumba, mert 1835-ben már az Akadémiánál van mint írnok, de a Hortobágyi kocsmárosné, angyalom! közlése azt mutatja, hogy a kapcsolatot tovább is tarthatja Kecskeméttel.”¹¹

Ha nem is tudjuk fölvázolni hiánytalanul Kecskeméthy Csapó Dániel teljes életrajzát, néhány fontos adattal kiegészíthetjük az eddig ismerteket. Forrásaink részben kéziratos másolatgyűjteményei, részben nyomtatásban megjelent munkáinak előszavai s nem utolsósorban a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattárában őrzött levelei.

Az irodalomban mint népnyelvi és népdalgyűjtő tűnt föl s vált ismertté. Így tartja őt számon az akadémiai irodalomtörténeti kézikönyv is:

„A Dugonicstól, Csokonaitól Kölcseyig terjedő előzmények után a harmincas években népdalgyűjtések indulnak (Krizsa János, K. Csapó Dániel stb.), s az Akadémia és a Kisfaludy Társaság is gyűjtést kezdeményez.”¹²

A *Dalfűzérke* 1844. augusztus 20-án kelt előszavában megemlékezik „diákkori gyűjteményei”-ről:

„addig is, míg a’ m. tud. társaság, több évi gazdag gyűjteményéből, illyes valamit [ti. népdalt] a’ közönségnek felmutatna: bátorkodom, deákkori gyűjteményeimből, az illye-

¹⁰ Balázs Kovács Sándor: *A két Csapó Dániel*. Dunatáj (Szekszárd). 1979. május III. évf./1. 69.

¹¹ Forrás 1973/1. 57.

¹² *A magyar irodalom története*. Főszerk.: Sőtér István. III. Bp. 1965. 742.

sek után epedő közönségnek. . . néhány kisdéd dalfüzérkével, csemege gyanánt kedveskedni.”

Az Akadémia számára készített népdalgyűjtéséről első adataink 1834–35-ből vannak. A Magyar Tudós Társaság 1834–1836-i Évkönyve az 1834. november 14.–1835. szeptember 16-i időszakról ezt írja:

„. . . A' titoknok tudván Szűcs Ábrahám hites ügyvédnél jeles gyűjteményt népdalokból, azt fölszólította, 's említett Szűcs Ábrahám örömmel engedte által azt, hogy az academia a' maga megindított gyűjteményébe övéből is válogathasson. E' végett adta által Kecskeméthy Csapó Dániel is saját népdalgyűjteményét 2 füzetben.”¹³

Horváth János említi, hogy 1833-ra begyűlt két kötetre való népdal az Akadémián; ezekből s a Kisfaludy-Társaságnak beküldött anyagból szerkesztette Erdélyi János 1846–1848-ban a *Népdalok és mondák* I–III. kötetét, ahol az előszóban megjegyzi, hogy az Akadémiától átvett anyagból 130 darabot K. Csapó Dániel gyűjtött.¹⁴

Kecskeméthy Csapó kéziratok gyűjteményeit ismerjük az Országos Széchényi Könyvtárból s a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárából; ezek nem csupán a beléjük foglalt anyag miatt fontosak számunkra, hanem az életrajzi vonatkozású bejegyzések miatt is.¹⁵ E bejegyzéseknél is többet mondanak azonban levelei s beadványai, amelyeket a Magyar Tudós Társaság elnökéhez, Teleki József grófhhoz, illetve a Társaság titkáraihoz: Döbrentei Gáborhoz, majd Toldy Ferenchez intézett, legtöbbször szorongató anyagi helyzete miatt.

1836. szeptember 8-án Teleki Józsefhez címzett levelében többek között ezt írja:

„Mit tettem, mennyit küzdöttem és türtem kettős hivatalom' vitelében, volt beteges társam mellett, 3 1/2 évek alatt eddig elé, leginkább jó reménység fejében; csak azok tudhatják, kik annak szem mellátó tanúi valának, és kik köze-

¹³ *A M. T. Társaság' Évkönyvei 1834–1836.* III. kötet. Budán 1838. 17.

¹⁴ Vö. Horváth János: *A magyar irodalmi népiesség Faludtól Petőfőig.* Bp. 1927. 266–267.

¹⁵ Két ilyen kéziratok kötet: „Világi Dalok Gyűjteménye. [60 drb.] öszveszedte K. Cs. D. [Kecskeméthy Csapó Dániel]. Pest. 1827–1830.”, illetve: „Versezetek és Danák, öszveszedte K. Cs. D. Pest. 1830–1832.” MTAK Ir. 8-r. 206/55.

lebről ismervén, türelmem' csodálák, avvagy érette kigúnyolának!"¹⁶

Kiderül ebből, hogy az írnokság mellett a korrektori tisztet is betöltötte már ekkor, s a népdalgyűjtés és a tájszógyűjtés feldolgozása mellett – ugyanazért a szerény fizetésért (200 forint évdíjért) – a matematikai s a filozófiai műszótár szerkesztése is reáharult (noha a névleges szerkesztő Döbrentei Gábor volt).

Az 1836 szeptemberében kelt levél szerint tehát három és fél éve, vagyis 1832 óta állt a Tudós Társaság szolgálatában. Ezt megerősíti 1841. november 27-én az Akadémia titkárához Schedel (Toldy) Ferenchez intézett hasonló segélykérő levele, amelyben megindító őszinteséggel tárja föl sanyarú anyagi helyzetét, a nemzet napszámosaként végzett áldozatos munkáját (s a levél megérteti azt is, miért kényszerült rá az anyagilag kecsgető Csokonai-kiadásra – s miért titkolta el azt főnöke, a szintén Csokonai-kiadásra készülő akadémiai titoknok előtt).

Az 1841 novemberében kelt levélben „majdnem tíz évi szolgálat”-át említi:¹⁷ vagyis valóban 1832 óta állhatott a Magyar Tudós Társaság szolgálatában. E leveléből – amelyben bejelenti kényszerű búcsúzását is – megnyilatkozó személyességgel szól magáról s családjáról; ebből tudjuk meg, hogy korán árvaságra jutott:

„Árván hagyatva, kiseded koromtól szükséggel küzdve, élttem' két harmadát legalábbis munkára fordítám, meghalni is működve akarok.”

E leveléből tudjuk meg azt is, hogy vegyes házasságban élt (felesége alkalmasint római katolikus vallású volt: talán ennek köszönhetette, hogy később – ott hagyva az akadémiai írnokságot – tanár lett a pesti angol kisasszonyoknál):

„Nőmet, róla bármit tartsanak (én legjobban ismerem), ha csak ő el nem hágy, én el nem hagyhatom, mert engem hozzá egy szent kapocs, oltári eskü köt, a' mi nekem vegyes házasságban is felbonthatlanúl szent.”

Kiderül a levélből az is, hogy Budán bérelt lakást feleségével, s a Tudós Társaság pesti székházába való átjárás nagy anyagi és fizikai megterhelést jelentett számára.

¹⁶ MTAK Igazg. 836. XXXVIII.

¹⁷ MTAK Igazg. 239/1841.

Ugyanez év december 12-én ugyancsak Toldyhoz intézett leveléből, amelyben „szeretett földi”-je fiát, Döme Gergelyt ajánlja a Kocsisovszky őrök halálával megüresedett helyre, kiderül, hogy ceglédi lakos volt; Döme Gergelyről ugyanis azt mondja, hogy atyja „Cegléden régi ’s éltes ref. kántor, ő pedig már a’ Városnál csekély díjért a’ Jegyző’ segéde”.¹⁸ (S Döme Gergelyről, aki a népszerű verses szatírából, a *Csökmői sárkányból* bőhózatot is írt, amelyet 1842-ben a Nemzeti Színház is bemutatott, Szinnyei is tudja, hogy „ceglédi birtokos” volt.¹⁹)

Ceglédre azonban csak árvasága után kerülhetett (föltehetően a rokonokhoz, nevelő szüleikhez); a kecskeméti egykori Református Kollégium anyakönyve szerint ugyanis Kölesden, vagyis Tolna megyében született (s ez megmagyarázza nyelvjárása dunántúli jellegét, ami Csokonai-kiadása jegyzeteiben szembetűnő): „*Daniel Kecskeméti. Patria Kölesd, Cond[itio] Parent[is]: Orbis*”²⁰ (vagyis *árva* – s ez kétségtelenné teszi, hogy az idézett anyakönyvi adat a mi Kecskeméthy Csapó Dánielünkre vonatkozik, aki különben leveleit is csak így írta alá többnyire: *Kecskeméthy [Cs.] Dániel* – Tolna megyei származása viszont arra vall, hogy mégiscsak rokonságban lehetett a szintén Tolna megyei, tengelici Csapókkal).

A kecskeméti Ref. Kollégium kölcsönzési naplója szerint 1827 áprilisában, májusában és júniusában kölcsönzött könyveket,²¹ s ezt megerősítik Szinnyei adatai, aki szerint az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában Cegléden 1826-ban, Kecskeméten 1827–1828-ban s Pesten 1830-ban összeírt gyűjteményei vannak.²²

A *Nemzeti dalok és marsok* 1846 augusztusában kelt előszava nemcsak arról tájékoztat, hogy a népdalok mellett egyéb népszerű dalokat is gyűjtött Csapó, hanem életrajzi utalást is tartalmaz:

„Török és francia háborúkra célzó Marsaim ... miket én is kopott kéziratok után gyűjtöttem, vagy diák korom-

¹⁸ MTAK Uo.

¹⁹ Lásd Szinnyei: *M Írók*. II, 1048. h.

²⁰ „Continuatio Catalogi Universalis. Nomina Discentium in inelyto Gymnasio Helveticae Confessionis Aegopolitano. . .”. A Kecskeméti Református Egyház Könyvtára. Jelzete: A 4. Ezt az adatot Orosz László irodalomtörténész szíves utánajárásának köszönhetem, amelyért ezúton is köszönetet mondok.

²¹ „A Bibliothekából haszon vétel végett ki kért könyveknek feljegyztetése” elnevezésű kölcsönzési napló szerint 1827. április 7-én Plautus Comoediáinak I. kötetét, május 7-én Juvenalis és Persius szatírát, június 1-jén Szalkay Antal travesztált Vergiliusát. Ezeket az adatokat is Orosz László szívességének köszönhetem.

²² Szinnyei: i. m. V. 1312–1315. h.

ban tanultam, a' ref. felsőbb tanulók közt a' Cantoroknál divatosak, de a' közönség előtt nem annyira lesznek ismertek ..."

Diákkorából származó kéziratos gyűjteményeit Stoll Béla 1963-ban megjelent bibliográfiája²³ is említi: az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött „Holmi” című gyűjtemény I. kötetét 1826-ban Cegléden másolta le. (Ez tartalmazza többek között *Az Istenek osztozását* Csokonaitól.)

A „Holmi” II. darabját a bejegyzés szerint „öszve szedte KD. Kecskeméten 1827.”, a III. és IV. darabot ugyanott másolta; az V. kötetet szintén Kecskeméten 1827–28-ban, a VI.-at pedig Pesten 1830-ban. Stoll megjegyzése szerint a kötet összeírója 1830-ban a „bölcsekedés” másodéves hallgatója volt Pesten.²⁴ Úgy látszik tehát, hogy 1828–29-ben lett a pesti egyetem bölcseleti karának hallgatója, s addig Kecskeméten, illetőleg Cegléden járhatott a gimnaziális osztályokba.

Az MTA Könyvtárának Kézirattárában megtalálható Kecskeméthy Csapónak Csokonai munkáiról készített másolatgyűjteménye, amelyet Toldy is használt; ezt a kötetet („Csokonai V. Mihály némelly kiadatlan munkái”²⁵) több időpontban másolta egybe Csapó; az első mű, *A' Méla Tempefői* „Le iratott K. D. által a' Ketskeméthi Ref. Gymnasiumban Febr. 10^{kén} 1827.” *Az Állatok Beszélgetését* ugyanebben az évben, február 15-én másolta le; az utolsó művet, a *Tolvaj Istent* pedig évekkel később, Pesten: 1833. november 10-én. Az előzéklap bejegyzése szerint az egész kötetet 1841. október 3-án a „m. tudós társaság Könyvtárának” ajándékozta. Ugyanitt, az MTA Kézirattárában található az a két népdalgyűjteménye is, amelyet az Akadémia számára küldött be. Az egyik: „Világi Dalok Gyűjteménye. Öszveszedte K. Cs. D. Pest, 1827–1830.”; a másik: „Versezetek és Danák, öszveszedte K. Cs. D. Pest 1830–1832.”²⁶ (Mindkettő tartalmaz Csokonai-verseket is: az utóbbiban a „Nota 3.” a *Szegény Zsuzsi, a táborozáskor*, a „Nota 6.” az *Egy fiatal házasulandónak habozása*; a „Nota 7.” pedig a *Szerelemdal a csikóbdőrös kulacshoz*; a „Világi Dalok”-ban található a 30. szám alatt a *Hunyadi Ferenchez* írt köszöntő egy versszaka, a 34. szám alatt pedig *A Reményhez* szövege — valamennyi vers cím és szerző nélkül. *A Dalfűzérke* kötetei szintén tartalmazznak névtelen Csokonai-verseket.)

A fenti adatok is megerősítik, hogy 1827-ig a kecskeméti református gimnázium tanulója volt Csapó, s csak a 20-as évek végén került Pestre, az egyetemre.

²³ *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1565–1840)*. Összeállította Stoll Béla. Bp. 1963.

²⁴ Ez a megállapítás Szinnyeire vezethető vissza; lásd V. 1312. h.

²⁵ MTAK K 673.

²⁶ MTAK Ir. 8-r. 206/55.

Kecskeméthy Csapó Dániel másik ismert tevékenysége a Magyar Tudós Társaság által kiadott Magyar Tájéztatóban való közreműködése. A szótár maga 1838-ban jelent meg, de nyersanyaga már korábban együtt volt: Döbrentei Gábor által írt előszava 1835. június 22-én kelt. Ez az előszó említi, hogy a „kecskeméti és Tolna vármegyei” szavakat Kecskeméthy Csapó Dániel gyűjtötte és dolgozta föl, s ugyancsak ő rendezte szótárrá Nátly József szegedi és Gyarmathi Sámuel székely tájszókát tartalmazó műveit. De nemcsak ennyi volt a szerepe a szótár létrejöttében: ő volt az egész munka szóanyagának letisztázója, írnoka: „az egész szótár szerkesztése s összeírása Kecskeméthy Csapó Dániel írnokra volt bízva, amint erről maga panaszkodik” – írja Szűcs József.²⁷ Egy ilyen panaszát mi is idézzük – már csak azért is, mivel belőle a református értelmiségi egy rétegének helyzetére is fény derül, a nemzet névtelen napszámósainak egyikére, akiknek áldozatos munkája nélkül az oly fontos nemzeti érdekű munkák mint az akadémiai tájszótár vagy a népköltési gyűjtemény sem készülhetek volna el:

„a' *Mathem. Műszótárt* fódozgatni, a' *philosophiait* pedig egészen, úgy mint van, majd egy egész évi, többnyire csak éjszakai fáradsággal írni, szerkeztetni 's corrigálni nékem vala szerencsém, jutalmáért pedig másik évig várakoznom 's akkor is azt mástól kelle fölkéregtetnem: majd a' *Tájéztatór'* egybeírására 's összeszerkeztésére – (mi hogy a' Nyelvtudomány osztályát illeti, az által is el van ismerve, hogy az összeszedett 's fölcsirizelt szavak azon osztály helybeli első tagjának adatnak ki általolvasásra) – a' múlt 6^{dik} Nagygyűlés alatt szabandó díj' reményével T. Döbrentei Gábor előbbi Titoknok ur által reá vétettem, 's annak nem sikerülése vagy nem sikerülhetése után pedig az már kötelességül akar tétetni. Így tehát én nem csak írnok és corrector, de még *Műszótárok* írója és szerkeztője is volnék, 's ez utóbbi minden rang és díj nélkül (Szerkeztőnek T. Döbrentei Ur neveztetvén); holott már a' két elsőbbet sem győzöm, leginkább azért, mert utána nem élhetek, és hogy élhessek, mind e' mellett még más egyebet is kellek végezni, a' mire szintűgy időt kell fordítanom; ha pedig minden időmet az *Academia*ának szentelem, úgy a' mostani 200 for. évdíj mel-

²⁷ Lásd Szűcs József: *A magyar néprnyelvkutatás története*. Bp. 1936. 30–31.

lett tönkre kell jutnom. Mert felét annak elviszi a' házbér – (itt a szolgálta is jobban procedeáltatott) – 100 frt-ból pedig Pesten élni és ruházkodni nem lehet; és hogy a' Correctura inkább volt káromra mint hasznomra, majd 200 pengő forintnyi adósságom' terhe, a' mit leginkább ennek köszönhetek, kézzel foghatólag igazolja.

Mindezeknek őszinte kinyilatkoztatása mellett bátorkodom Méltóságod ismert és tapasztalt kegyességéhez azon alázatos esedezésemmel járulni, hogy nékem is úgy, mint a' szedőknek több ízben, néminemű kárpótlást, a' *Tájszavak* szerkeztéseért pedig valami kis jutalmat – , és továbbá, változván egyfelől a' körülmények 's szaporodván naponként az elvégzendő munkálatok, más részről pedig fenyegetvén a' beállandó drágaság, – vagy fizetésünk nevelését szálláspótlással, vagy a' dolgozó társak szaporítását teher oszlátásul, a' Tek. Igazgatóság előtt, mély és bölcs belátása szerint, nagybecsű közbenjárása és hathatós pártfogása által, kegyesen kieszközölni méltóztatnék; – ismételvén viszont részemről azt, mit már 1834-beli alázatos folyamodásomban is kijelentettem, t. i. hogy illendő subsistentia mellett holto-migalan kész vagyok a' tek. tudós Társaságot, vagy mint írnok, vagy mint corrector, a' mellyikre ügyesebbnek találta-tandom, csekély tehetségem szerint szolgálni.”²⁸

Hogy hogyan került kapcsolatba a Tájszótárral? Bizonyára beküldött népdalai és kecskeméti s tolnai tájszavai hívták föl rá a Tudós Társaság tagjainak figyelmét. (A népnyelvi gyűjtésre 1831. február 14-én szólította fel a Tudós Társaság a tagokat és az érdeklődőket, s maga Vörösmarty is azok között volt, akik a beküldött anyagot átnézték.)

Végül is – megindítóan nemes és önérzetes hangú levele szerint – meg kellett válnia – nem a maga jószántából: anyagi nehézségei miatt – a Magyar Tudós Társaságtól:

„Eddig éltem másoknak 's csak mint gépely mások által a' hazának; élni kívánnék már enmagamnak is, áldozván mint lehet csekély erőm után édes honomnak, melly ér-

²⁸ MTA KI. m.

demtelenül, bár alacsony sorsban, sokaknál egy fokkal föl-ebb emelt. . . hogy Budáról ex professo Pestre járhatnák, télen által jó és rossz időben egyiránt, úgy magamat téli meleg öltönnyel kellene ellátnom, mihez a' kellő költség hiányzik 's egy pár havi fizetésem vagy több is rámenne; úgy arra hogy Pesten külön szobát tartsak (mit nőm is ellenez) 's két szállást fizessek egymástól elkülönözve, télen által, szinte nehéz magamat elhatároznom, mert ez által ismét csak költségeim (miket most sem győzők) kellene szaporítnom avagy dupláznom és így magamat még több bajokba keverném, miket hon működve kikerülhetek, 's felényivel kijöhetek. Részemről elég volt az áldozat e' pályán, melly már kifárasztott, 's pihennem kell míg máson futhatok, különben a' teher idő előtt leroskaszt. Előbb kell vala már félrevonúlnom, de anyám és nőm visszatartának. — Mik után magamat a' Nagyméltóságú Elnök gróf és a' Tettes [Tekintetes] Társaság kegyeibe 's jóvoltába későbbre is ajánlván, kellő tisztelettel maradok Budán, nov. 27. 1841. A' Tekintetes Titoknok Úrnak

Kegyess Jóakaró Uramnak

szegény szolgája
Kecskeméthy Cs. Dániel²⁹

Ezt 1841. november 27-én írta Schedel (Toldy) Ferencnek, s a következő hónapban, december 12-én kelt leveléből már az csendül ki, hogy miután „földijét”, a ceglédi Döme Gergelyt betanítja a Kocsisovszky írnök által megüresedett állásba, végleg megválnak az Akadémiától:

„bár visszas körülményim ellenkezőre szorítanak — kész vagyok még egy pár hónapig, hogy őt oktassam, hivatalomat folytatni, de csak úgy tehetvén azt is, ha azon időre járandó fizetésemet most előre fölvehetem, hogy az által magam téli-esen elláthassam, 's terheimen könnyítvén az ifjúval Pesten addig együtt lakhassam.”

²⁹ Uo.

A pesti bölcsészetet végzett akadémiai tisztviselő (aki talán már korábban is foglalkozott óraadással) akkor válthatott át a pedagógiára, beleértve pedagógiai munkák írását és fordítását is. Ezt annál inkább megtehetete, mivel adataink szerint szépirodalommal is próbálkozott – s nem is egészen sikertelenül. Kecskeméthy Csapó Dániel szépirodalmi s pedagógiai (irodalmi) működéséről eddig nem tudtak életrajzi kutatói.

Szinnyei Kecskeméti Dánielnek csak egy nyomtatásban megjelent munkáját említi (megjegyezve, hogy a Stahly Ignác által kitűzött négy aranyért pályázott vele): *Értekezés a históriának becses és hasznos voltáról: a pesti királyi magyar tudományos egyetemnek félszázados ünnepére íratott*. Pest 1830. (S hogy ez valóban az ő műve, azt bizonyítja saját kezű jegyzéke az MTA Könyvtárának Kézirattárában munkáiról, amelyet még idézni fogunk.)

Van azonban több olyan műve is, amelyet Szinnyei a tengelici Csapó Dánielnek tulajdonított. Szinnyei szerint a dunántúli birtokos tollából kerültek ki a következő könyvek: a *Dalfűzér* és a *Nemzeti dalok és marsok* mellett a *Kérdezősködő magyar nyelvmester* (Pest 1833) és a *Gazdasági kistükör*- (Buda 1843). A Kenyeres Ágnes szerkesztésében megjelent Magyar életrajzi lexikon (Bp. 1967.) már csak az utóbbi kettőt hagyta meg a tengelici agrárpolitikus művének, azonban a nyelvtankönyv, a *Kérdezősködő magyar nyelvmester* sem az ő munkája, hanem Kecskeméthy Csapóé, s számunkra azért is értékes, mivel életrajzi adatokat tartalmaz. A kötet címlapjának szövege az ajánlással együtt a következő:

„Kérdezősködő magyar nyelvmester, azaz: kérdésekbe és feleletekbe foglalt honi nyelvtudomány világosító jegyzésekkel. Íratott nevendékek' számára K. Cs. D. magyar nyelvtanító által. Pesten, Trattner és Károlyi betűivel. 1833. A' pesti tisztos angol szüzek' jeles virágzatú nemzeti leánynevelő intézetének szentelve. A' magyar haza' minden rendű nevendékeinek, ezek között tanítványainak is tisztelettel ajánlja a' Szerző.”

Természetesen nem írhatta a Tolna megyei birtokos ezt a nyelvtankönyvet, hanem csakis a Pesten bölcsészkedett Kecskeméthy Csapó Dániel (amit különben monogramja is bizonyít).

Fontos számunkra a kis kötet előszava is, amelyből nem csupán a szerző lelkes hazafisága tűnik ki, hanem kiderül az is, hogy egy éve, 1832 óta tanít magyar nyelvet az angol kisasszonyoknál. (Ez különben meglepő, hogy valaki protestáns férfi létére az angol kisasszonyok leánynevelő intézetében oktat; ennek egyik magyarázata az lehet, hogy maguk a máterek nem tud-

tak jól magyarul, s arra is gondolnunk kell, hogy a vegyes házasságban élő Kecskeméthy Csapó felesége katolikus vallású volt.) Ime az előszó:

„ezen honi nyelvtudomány a' fenn tisztelt Nevelő-Intézet' [ti. az angol kisasszonyok pesti iskolája] bölcs Előljárónéjának köszöni lételét; kinek nemes lelkét buzgó hazafisága 's nemzetünk' szeretete már régen arra serkenté, hogy az Intézet' kebeléből honi nyelvünket alaposan értő Tanítónékat képeztesen; most közelebb pedig nékem (ki azoknak oktatásában egy év óta fáradozom) ennek készítését meghagynia kegyes légyen.

En e' nemes megbízásnak, az idő rövidsége 's a' sürgető körülményekhez képest, igyekeztem minél pontosabban megfelelni; melly fáradságomnak legkedvesb jutalma lejénd, ha ebből nyelvünket minél több nevendék kívánt sükerrel tanulandja.

Írtam Pesten October 15-dikén 1833.”

Úgy látszik, hogy Kecskeméthy Csapó később is tanárként működött, legalábbis még három kinyomatott pedagógiai tárgyú fordítását ismerjük. Az egyiket Gulyás Pál is említi Szinnyi életrajzi lexikonához készített pótlásában, anélkül, hogy tisztázná a két Csapó Dániel kérdését; ez a munka: *Gyermeknevelési képzés-szabályok*. Írta Klobusiczky Pál. Magyarra áttéve C. D. ált. Buda. 1842.

Másik két fordítása nem szerepelt eddig a bibliográfiákban, ezért pontos leírásukat adjuk:

„*Bolla Márton ájtatos rendű tag' általános Világtörténete főbb vonalai*. A 6. latin kiadás után magyarítá Kecskeméthy Csapó Dániel. Első kötet. Pesten. 1845. 8-r. 150 l. Második kötet. Pesten. 1846. 8-r. 158 l. Harmadik kötet Pesten, 1846. 8-r. 260 l. Nyomatott Beibel J. betűivel. A másik *Vándorlások az állatvilágban*. Fiúk és lyánkák' számára írta Dr. Reichenbach A. B. természettörténet tanára Lipcsében. Magyarítá Kecskeméthy Csapó Dániel. . . . Pesten, Emich Gusztáv sajtája. 1850. 8-r. 132 l.

Ezen kívül a már említett akadémiai címjegyzéken („Kecskeméthy Cs. Dániel” felirattal föltehetőleg valamelyik beadványa mellékletéül készült) még néhány – kéziratos – pedagógiai tárgyú munkája szerepel:

„Zsebgömb, vagy a' földgolyóbisának mathematicai rövid leírása; rajzokkal, ford. németből. 1836.”

A jegyzék még egy kiadatlan művét említi: „Észrevételek Kazinczy Ferenc' »Magyar régiségek s ritkaságok« című könyvének I. köt. álló némmelly jegyzeteiről.” S legvégül a lajstrom egy ilyen tételt tartalmaz: „Különféle versek nyomtatva és kéziratban.”

A nyomtatásban is megjelentek közül néhányat idézni is tudunk a Nefejejts 1832. évi kötetéből:

A' Ló Versenezőhez

1. Rajta Magyar! déltzeg paripádat tzélra siettesd:
Itt a nemzet előtt, szép kimutatni magad!
2. Jó vérű paripád győzzön, legelőbre nyomuljon!
Ugy a szépek arany díja kezedre kerül.
3. Egy Nemes ösztön von gyengét gályára erőssel.
4. Hevülve duzzad a' kebel
Midőn vetélkedőre lel.

Ketskeméti Daniel³⁰

(Ezek az epigrammák Kölcsey *Versenyemlényeivel* vannak szoros tárgyi és formai rokonságban.)

S van még egy nyomtatásban megjelent verses szépirodalmi műve (egyben – tudomásunk szerint – utolsó ismert munkája): egykori pártfogójának, az Akadémia elnökének, Teleki Józsefnek halálára írt ódája, amelyre a londoni British Library Waltherr-gyűjteményében bukkantam 1977-ben:

Gyászhangok. Nagyméltóságú / széki gróf Teleki József / cs. kir. aranykulcsos, / valóságos belső titkos tanácsos, / Erdélyország' volt kormányzója, / a' / Tiszamelléki egyházkerület és sáros-pataki főiskola' / gondnoka, / Szabolcs megye volt főispánja, / és / magyar tudós társasági elnök / ő excellentiája / 1855. évi február 16. történt / gyászos elhunyt' emlékére / busongva zengi / hálás tisztelője / **Kecske-méthý Csapó Dániel**, / volt acad. irnok és javító.

³⁰ *Nefejejts*. Kiadták Madarász J. és Malagécz A. Első Év. 1-ső Füzet. Pesten 1832. 26.

Budán, 1855.

Nyomatott Bagó Márton betűivel.

Ős Buda ormairól 's Pestnek palotái közül gyász
Hír szárnyalt hazaszét: zengeni ezt akarom.

Kidőlt, leomlott, egy magas oszlopa
Édes hazánknak! — Támasza, védnöke
Vallásnak és egyháznak; — ékes
Dísze magyar koszorúsainknak!

Kormányra termett férfi, szerény tudós,
Jámbor szelidség' tüköre, büszkeség
Nélkül magasztos, tántorítlan
Hő kebelű hazafi 's kegyelt nagy.

Kérded: Ki volt e' ritka tulajdonú
Nagy férfi? — A' gróf **Teleki** ház' disze.
József, huszonnégy éveken át
A' magyar Athene' bölcs vezére.

Gyakran megosztá gondjait itten a'
Felejthetetlen **Széchenyi** gróf nemes
Társával, a' kit — fájdalom! — még
Élve ragadt ki körünkből a' sors!

Méhszorgalommal fáradozott tudós
Társulatunk' diszpolczra vivésiben
'S emelkedése nemzetünknek
Volt szeretett mive lángeszének.

Pótolhatatlan rést üte a' halál
Virúlt Camconánk' csarnoka homlokán
E' ritka jellem, szende lélek'
Illy hamar lerabolása által.

Életfolyása csergedező patak
 Volt Tempe' völgyén, 's Benne egy üstökös
 Futott le Parnassz' égbe nyúló
 Szirteiről, — 's letünése sajnós!

Gyászolja Őt most két haza, vérei;
 Siratja Pindus, gyászba merült Patak,
 Búsong az egyház, mellynek éber
 Őre, kegyelt feje volt halálig.

Lebegjen elszállt szelleme a' magyar
 Éden fölött, 's gyász-cziprusok' árnyai
 Alatt nyugodjék nagy halottunk
 Ősei' hamvai közt Szirákon!!³¹

Szinnyei több kéziratos munkáját is említi még: közülük az 1826 és 1830 között Cegléden, Kecskeméten és Pesten másolt „Holmi” hat füzetben „különb-külömbféle foglalatú és matériájú” másolatokat tartalmaz s ma is megtalálható az Országos Széchényi Könyvtárban;³² említi még Szinnyei egy röpiratát: „Egy két szó a nemzethez” (8-rét, 8 levél) s egy fordítását Ovidiusból (8-rét, két levél). S Kecskeméthy Csapó tollából valók a komáromi Kaszás Sándor mindenek gyűjteményének *K. D. névbetűjű rokokós, késő barokk stílusú szépprózai kísérletei is, amilyen pl. A' Duna Habja a' Sziget mellett, A' Magánosság, Bele dült a' Dunába a' Nagy Füzfa (A' Sétáló és a' Füzfa) meditációja vagy a Juhászné és a Gyermekek tréfás, játékos dialógusa.*³³ (Az ötödik oldalon meg is található a névbetűk feloldása: „K. D. Kecskeméthy Dániel.”)

Ezen fölül „irodalmi” tevékenységéhez tartozik az is, hogy Csokonai több addig kiadatlan írását letisztázta s kiadta, s ő tisztázta le a Tudós Társaság részére 1838-ban Bessenyei György kiadatlan munkáit is,³⁴ valamint még 1830-ban Kecskeméten, Csokonai költőbarátjának, Mátyási József-

³¹ British Library. London. Hung. 1. h. 14 (1).

³² OSzK Oct. Hung. 53.

³³ A rév-komáromi (komárnói) Városi Könyvtár rendezetlen anyagában *Történet* (Rukopis) címmel leltározva: 7/A–2–b–15 jelzetten.

³⁴ MTAK 4-r. 17. sz. I. k.

nek két művét: a *Frankfurti Utazást* s Delaveaux-ból készített fordítását, a *Mezei Éjszakákat*.³⁵

Végül is adatainkból nemcsak azt sikerült megállapítanunk, hogy a Csonkai kiadó rejtélyes „Kelemföldy” azonos az akadémiai írnok Kecskeméthy Csapó Dániellel, hanem kiletét is sikerült tisztáznunk, elhatárolva életét és munkásságát a tengelici Csapó Dánielétől, ami mindaddig nem történt meg kellőképpen.

Ezek szerint Kecskeméthy Csapó Dániel a Tolna megyei Kölesden született (1810 körül, ha 1830-ban mint „a bölcelekedés másodéves hallgatója” pályázott a Stahly által kitűzött jutalomért), korán árvaságra jutott, s Ceglédre került, föltehetőleg rokonaihoz, majd a kecskeméti Református Kollégiumba. 1828-tól élhetett Pesten, ahol a Bölcsészkaron tanult, majd alkalmasint tanított, s 1831 tájától a Magyar Tudós Társaság írnokaként részt vett a Tájéskötár, s a tudományos szakszótárak anyagának másolásában, korrigálásában és szerkesztésében. 1841 végén válhatott meg – anyagi okokból – az Akadémiától, s valószínűleg pedagógiai pályára lépett. Több tankönyvet fordított németből magyarra s egy magyar nyelvkönyvet is írt tanítványainak. Ezenkívül a szépirodalomban is próbálkozott, versben s szépprózában egyaránt.

Egyike volt a reformkor önzetlen, áldozatos életű – szinte névtelenségben maradt – fiatal értelmiségének, akinek élete mint reformkori jelenség is megérdemli figyelmünket.

SZILÁGYI FERENC

KAZINCZY ÉS A MÚZSA (A TANÍTVÁNY CÍMŰ ÓDA ÜRÜGYÉN)

A fiatal Kazinczy Ferenc költészetének legszámottevőbb darabja *Az áldozó* mellett kétségkívül *A tanítvány*. A Kisfaludy Károly Aurórájában 1822-ben megjelent költeményt Kazinczy is fontosnak érezhette, amikor így írt róla: „Magamnak igen kedves, a' képek' gazdagsága s igazsága miatt.”¹ *A tanítvány* az 1780-as évek második felében született meg, keletkezésének pontos időpontja azonban mind a mai napig eldöntetlen kérdés a szakirodalomban. Kazinczy 1819. november 12-én az alábbi rövid kommentár kíséretében küldte meg a vers egyik véglegesnek szánt szövegváltozatát Kis Jánosnak:

³⁵ OSzK Kézirattár.

¹ Kazinczy Ferenc: *Az én verseim*. MTAK Kt K 642. 104. v.

„S ím egy Ódám, melyet 1789. írtam, de kifáradtam elvégezni. — 1809. elégettem ezt is: de még emlékezem néhány strophájira. Ez idén újra dolgoztam.”²

Semmi okunk sem lenne kételkedni e személyes megnyilatkozás igazságában, ha nem állnának rendelkezésünkre éppen magától a költőtől ezzel ellentétes adatok. *Az én verseim* című kéziratos kötetben³ *A tanítvány* szövege felett a fentiekől eltérő dátum olvasható: „1787. Martziusban. Kassán.” Az akadémiai Kazinczy-hagyaték egy másik gyűjteményes kötetében⁴ az 1780-as évek verstördékeit tartalmazó autográf fogalmazványok között „1787. Mart.” keltezéssel ugyancsak fellelhető a szóban forgó költemény eredeti változatának első két strófája is. Kazinczy melyik állításának higgyünk tehát?

A probléma mérlegelése során — jobb támpont híján — az említett összöveg képi-gondolati szerkezetéből célszerű kiindulnunk:

„Bimbós rózsabokor
Kékellő violák’ } illatozási közt
Szült férjetlen anyám engemet egy patak’
Mennyei tiszta szerelmet
Ébresztő csevegésinél.”

A vers alapszituációja — ha némi eltéréssel is — az 1787 körül papírra vetett *Az áldozóéval* rokon.⁵ Ott a költészet isteni védnökeivel való szellemi érintkezés reménye a Khariszokhoz intézett fohászban manifesztálódott, itt pedig a költő és a Múza között kinyilvánított genetikai kapcsolat ténye irányítja rá a figyelmet a földi és a földöntúli szféra átjárhatóságának lehetőségére. *Az áldozóban* a bájistennőknek felajánlott koszorú kettős funkciót tölt be: leszakított, összekötözött virágként, növényként az ember anyagi meghatározottságú, földi életerét, a természetet jelképezi, metaforikus értelemben viszont mint műalkotás, vers a földöntúli-szellemi zóna meghódításának eszköze. Hasonló kétszintűség jellemzi *A tanítvány* felütését is. A költő égi fogantatásához aligha férhet kétség (direkt módon utal erre a Múza személyének körülírására szolgáló sajátos kifejezés, a

² KazLev. XVI. 530.

³ MTAK Kt K 642. 104. v.

⁴ MTAK Kt Magyar Nyelvtud. 4-r. 41. sz. 227. v. Az önálló címmel nem rendelkező kötet Kazinczy Ferenc verseit, prózai írásait, nyelvészeti tárgyú kivonatait, jegyzeteit, illetve vegyes gyűjtéseit tartalmazza.

⁵ Erről a versről részletesen lásd Gergye László: *Kazinczy Ferenc Gráciái*. ITK 1990/4.

„férjetlen anyám”), születése pontosan egy olyan „égi” szerelem gyümölcse, mint amilyen a „Kellem’ mennyei Háрма”-ként aposztrofált Khariszok és az áldozatot bemutató ifjú poéta fiktív érzelmi-gondolati érintkezésének alapját képezi. Ugyanakkor az sem véletlen, hogy a születés pillanatára a természet lágy öln, virágok illatozása közepette, „egy patak’ / Mennyei tiszta szerelmet / Ébresztő csevegésinél” kerül sor: a jól körülhatárolható helyszín, a konkrét tárgyi diszletek arra figyelmeztetnek, hogy a költőpalántának itt, a földön kell teljesítenie égi küldetését. Bár a költő-csecsemő világrajövetelét szemérmesen eltakaró patak vízfüggönye mögött a szülés aktusa egészen éterivé szublimálódik, a gazdag érzéki benyomások (a virágok színe, formája, illata, a patak hangja) nagyon is a természeti szféra valóságához köthetők, mint ahogy a lokalizáció szándéka a versben mindvégig jól nyomon követhető.

Az 1787-es dátummal ellátott összöveg második strófája így hangzott:

„Nyögdécselve vevé a’ leveles tetőn
 Egy bús fülemile szíve’ panasszait
 S dalja’ bánatos hangját
 Nyögdécselve követte szám.”⁶

Kazinczy érezhette, hogy a fülemile bevonásával bántóan megtörte az első versszak egyenletes gondolatritmusát, mert a későbbi verziókban nyoma sincs a fülemile bánatos hangját nyögdécselve követő költő nem túl szerencsés képének. Az egymást követő átdolgozások csak a költemény első három strófájában idéztek elő lényegi változásokat, ettől eltekintve az eltérések az értelmezés szempontjából elhanyagolható jelentőségűek. Az 1828. november keltezésű, feltehetőleg utolsó szövegváltozat *Az én verseim* című kötetben olvasható:

⁶ MTAK Kt Magyar Nyelvtud. 4-r. 41. sz. 227. v. A K 642. jelzet alatt található kötet szövegváltozatában a „panasszait” szó helyén „keserveit” áll. A strófa képanyaga feltűnő hasonlóságot mutat L. C. Hölty *Der Bach* című versének harmadik versszakával:

„Lieblich wirbelst du hier, Zauberin Nachtigall!
 Deinem Abendgesang lauschet dein Freund hier oft,
 Und dem Wellengeplätscher,
 Und dem Säuseln des Uferschilfs.”
 (L. C. Hölty: *Werke und Briefe*. Berlin 1966. 140.)

„Kékellő violák’ illatozási közt
 Szüle egy gyenge leány engemet ott, hol a’
 Szirt’ forrása magasról
 Tajtékozva szökell alá.

S lány keblébe fogott, s kisdede’ homlokát
 Elhintette tüzes csókjaival, s te, mond,
 Serdülj, s amiket itt látsz,
 Zengd majd lantom’ idegjein.

Igy szólván elhagyott. Hirtelen egy galamb
 Lebbent nyögve felém, s elfedeze a’ liget
 Ifjú lombjai közzé,
 S mézzel tömte meg ajkamat.

Nőttem, s a’ mit az ér’ szélein, ott, hol az
 Aggott tölgyek alatt görbe futást veszen,
 A’ mit szirtpatakomnak
 Vad zajgásiban hallanom

Engedtek kegyesen szent jelenéseim,
 Már már zengi dalom, honjomat egygykor, és
 Lelkes nagy fijait; most
 Még csak gyöngye szerelmeket,

És a’ lyányka’ szemét, a’ ki remegve fut
 Lobbant lángom elől kertje’ homályiba,
 S ott, a’ csintalan! önkényt
 Hull keblembe, de fut megint.”⁷

A javítások eredményeképpen az első versszakban a Múzsza parafráziájával kapcsolatban történt változás, az alázuhogó szirti patakra utaló névmási határozószók kiemelésével pedig még hangsúlyosabb szerepet kap a pontos helymegjelölés. A második strofa gyökeres átformálódásával a költemény – alapproblémáját tekintve – *Az áldozó*val párhuzamos gondol-

⁷ MTAK Kt K 642. 4. f. Az akadémiai hagyatékban fellelhető további szövegváltozatok: K 642. alatt még: 73., 105. f. és 119. v., a *Lyrái költsék* című kötetben K 622. alatt: 21. és 115. f.

lati pályára zökken vissza. Míg azonban a Khariszoknak szentelt ódában az isteni segítő erőkkkel való bensőséges viszony kialakítása mindvégig a vágy szintjén mozog, itt már az első versszak nyitó képe után magától értetődő realitásként könyvelhetjük el a költő és a Múza fizikai-szellemi egylényegűségét. Ennek megfelelően oszlanak meg a szerepkörök is a két versben: *Az áldozóban* a kontaktusteremelési kísérletek során egyértelműen a költő képviseli az aktív oldalt, *A tanítványban* viszont a lírai én csak passzív alanya a Múza által vezérelt szertartásrend logikailag egymásraépülő mozzanatsorának. *Az áldozó* sajátos invokációjának keretében a költő a koszorúzás, azaz a költővé avatás ünnepélyes aktusára célozva ajánlja fel „homloka' lágy fürtjeit” a bájistennőknek. *A tanítványban* ezzel szemben a Múza tevékenysége kerül előtérbe: előbb fizikai védelmet nyújtva „lány keblébe fogja” a csecsemőt, majd „tüzes csókok”-at hint homlokára, amit automatikusan védenec felszentelésének első rituális akcióelemét foglalja magába. A költői rekvizitumokban (síp, lant) megnyilvánuló birtokviszonyok ugyancsak fordított alapállást tükröznek. *Az áldozó* fiatal poétája hajfürtjein és koszorúján kívül sípját is a Khariszok felé nyújtja; az öntudatos gesztus mögött tehetsége elismerésének, „áldozata” elfogadásának reménye húzódik meg. *A tanítvány* ezzel párhuzamos szerkezeti helyén megint csak többről van szó: itt maga a Múza ruházza fel kiválasztottját saját hangszerével, hogy aztán a költővé avatás szertartásrendjének második felvonása végén szent hivatásának gyakorlására szólítsa fel. A költő és a Múza örök szövetségét az alvó gyermek fölé lebbenő galamb pecsételi meg, aki a felszentelés záró mozzanataként annak ajkát mézzel tömi tele. Ez a motívum *Az áldozó* utolsó strófájában más aspektusból jelenik meg: itt a költő még csak áhítozik a Khariszok „mennyei” ajka által közvetített báj, grácia tökéletes reprodukciójának képességére, hiszen ő nincs birtokában az esztétikai varázshatás titkának. *A tanítványban* éppen az elhivatottság, a kiválasztottság biztos tudata jelenti a gondolati kiindulópontot; ennek igazolására a költő égi származása már önmagában véve is elégséges alapot nyújt, amit csak megerősít a Múza aktív közreműködése, a felszentelés ténye.

A vers egészét antik reminiscenciák hatják át, a feltételezhető konkrét forrásokat Csetri Lajos mutatta ki.⁸ Rögtön a már említett nyitó természeti kép is feltűnő hasonlóságot mutat Hésziodosz *Theogóniájának* kezdetével:

„Kezdjük a dalt immár Helikón múzsái nevével!
Ők lakják e hegyet, Helikón magas, isteni ormát,
kék, ibolyásszínű forrás partján kicsi lábball
járják táncukat és oltára körül Kroniónnak.”⁹

⁸ Csetri Lajos: *Kazinczy „A tanítvány”-a*. ItK 1969/2–3. 258–264.

⁹ Hésziodosz: *Istenek születése*. Bp. 1967. 5.

Hésziodosznál az „igazszavú isteni lányok” babért szakasztatnak a nyáját terelgető pásztorral, majd világossá teszik előtte költői küldetésének lényegét. A *Theogonia* énekmondójának szavait idézve:

„az isteni hangot / ültették el bennem: hirdessem, mi leszen s volt, / zengjem a boldog, örökkéélő isteneket mind”.¹⁰

Mindez egybecseng Kazinczy Múzsájának határozott parancsával: „amiket itt látsz, / Zengd majd lantom’ idegjein”. A harmadik versszak jól körülhatárolható allúziós jelentésterét egy feltehetően horatiusi-pindaroszi kompiláció uralja. Az *énekek harmadik könyvének* IV. ódájában a Múzsák oltalma alatt álomba szenderülő gyermek-Horatiusra a vadgalambok borítanak friss gallyakat, míg a közismert mítoszváltozat szerint az egy lombos fa árnyékában álmodó gyermek-Pindarosz elnyíló ajkait egy méhecske mézzel hordta tele: ettől kezdve ömlött Pindarosz ajkairól a méznél is édesebben az ének.¹¹ Kazinczy a költővé avatás szertartásának záró képét a jelzett motívumok összekapcsolásával építette fel.

A negyedik strófa fordulópontot jelent a vers menetében. Az első átfogó szerkezeti egységben (1–3. versszak) a költővé válás eseményrajzára összpontosult a figyelem, most viszont a már felcseperedett poéta önálló tevékenysége kerül az ábrázolás előterébe. Ahogy az első versszakban különös hangsúly helyeződött a születés pontos lokalizációjára, úgy az ismételt felbukkanó névmási határozószók nyomatékosító funkciója révén itt is éles megvilágítás alá esnek a tér konkrét részletei. A fokozatos szűkítés technikáját követő képszerkesztés látószögébe így először az ér szélei, aztán az agg tölgyek által jelzett kanyarulat kerülnek be, hogy aztán a költői hivatás gyakorlásával immár közvetlen összefüggést mutató szirtpaták említésével gondolatban a költemény nyitó képéhez térhessünk vissza. Akkor a patak a Múza szülte poéta világrajövetelének színtere volt, most „vad zajgási”-ból a komponáló költőt segítő rejtjelene égi üzenet szól, amelyet azonban a felserdült isteni gyermek már gond nélkül át tud fordítani a „szent jelenések” képi nyelvére. Csetri Lajos szerint a képek megformálása némi tartalmi hasonlóságot mutat *Az énekek harmadik könyvének* XIII. ódájával, amelyben Horatius a Bandusia nevű patakot éneklí:

¹⁰ Uo.

¹¹ Trencsényi-Waldapfel Imre: *Mitológia*. Bp. 1983. 71.

„Versem szárnyra emel és a nemes vizek
közt fogsz élni, te és fent az a tölgy, s a szirt,
melyről locska sugárban
ugrándozva sietsz alá.”¹²

Még közvetlenebbnek látszik azonban az összefüggés *A tanítvány* és a Gessner-fordítás egyik részlete között, amely az *Idylliumok* III. könyvében az *Egy szirtpatakra* cím alatt olvasható:

„Itt szálla másszor zöld árnyékban
Reám víg elragadtatás?
Szirt, te vagy é, kinek bokrából
Magasan omla e' patak?

Ott, hol ez porrá fercsege
Moh és tajték közzé szakadt,
Most az üveg szirt' homlokáról
Egy szörnyű jégoszlop fityeg”.¹³

Szauder József szerint a Gessner-fordítás egyenesen *A tanítvány* előké-sztőjének, a stílélmák és képkapcsolatok gyakorlóterének is tekinthető.¹⁴ A két mű hozzávetőlegesen azonos időpontban, az 1780-as évek második felében született meg, a végleges szöveg kialakulása pedig mindkét esetben folyamatos átdolgozások, kisebb-nagyobb korrekciók eredménye. Az *Idylliumok* 1788-as megjelenése után a tökéletesítés szándékától vezérelve Kazinczy 1793-ban és 1801-ben újra elővette régi Gessner fordítását, s az ott elvégzett stílári javítások nyilván befolyásolhatták *A tanítvány* szöveg-szerveződéskének folyamatát. A fenti idézetben nem csupán a szirti patak csaknem teljesen képi megformálása árulkodik egyazon kompozí-cióis elv érvényesüléséről, hanem például a hangsúlyos szintaktikai pozí-cióba állított névmási határozószók pontos térábrázolást elősegítő lokalizá-cióis szerepköre is.

Az ötödik versszak egyfelől a költői tevékenység kezdetének fontos pil-lanatát rögzíti, míg másfelől a két fő tematikai irány megjelölésével azon-nal kézzelfogható programot is hirdet: „Már már zengi dalom, honjomat egykor, és / Lelkes nagy fijait; most / Még csak gyöngö szerelmeket.” Ez

¹² Quintus Horatius Flaccus: *Összes versei*. Bp. 1961. 219.

¹³ Kazinczy Ferenc: *Gessner: Idylliumok*. MTAK Kt K 617. 108. f.

¹⁴ Vö. Csetri Lajos: i. m. 264.

a vallomás ugyan első pillantásra csupán a pályakezdő költőktől megszo-
kott banális közhelynek tűnik, itt azonban a fenti költői tervezet gyakorlati
megvalósulása pontosan nyomon kísérhető az 1795 előtti, illetve utáni kor-
szak verstermésében. Fogságáig tartó időszakának alapvető törekvését va-
lóban főként a kassai évek alatt mélyen átélte „gyöngye szerelmek” élménya-
nyagának líraian szubjektív megmintázása jelenti, a hazafias tárgyú ódák
(*A tisztulás ünnepe, A szabad Erdély*) és epigrammák (*Hőseink a kenyérme-
zején, A pataki vár erkélyén, Vajda-Hunyad, Báró Wesselényi Miklós, Gróf
Draskovich János*) viszont kivétel nélkül az érett költő tollából születnek
meg a XIX. század első évtizedeiben.

A tanítvány messze tekintő, a jövőre nézve nagyszabású terveket ková-
csoló fiatal szerzője azonban most még a pillanat örömeire figyel, a jelen
dimenziójában mozog. Az utolsó strófa hamisítatlan módon a kassai évek
sajátos légkörét idézi: a költő jövőjét feltáró látomás a kedvesével kerget-
töző poeta önfeledt képébe folyik át. Ez a váltás az irodalom és a szerelem
teljesen egylényegű világában azonban nem okozhat semmiféle törést, sőt,
az árkádiai jelenet érzéki bája mintha csak a tökéletes szépség kifejezésé-
nek vágyától sarkallt költőnek mutatna számárfület: ahogy a szerelmes if-
júnak meg kell elégednie a pajkos kedvestől olykor-olykor elcsent csókkal,
úgy űz tréfát a Múza gyermekével is a szavak hálója elől gyakran elillanó
gondolat. Maga a kép ismételt *A tanítvány* és a Gessner-fordítás azonos
élményhátterére, megközelítésmódjára hívja fel a figyelmet. Kazinczy az
Idylliumok III. könyvében¹⁵ ugyancsak szerepeltet egy „csintalan” leányt,
akihez az alábbi epikedéssel fordul:

„S te, a’ ki csintalan enyelgésekkel vonakodál-fel aja-
komhoz, ’s megcsókolnál. Ide rejtem magamat, ’s elme-
rülve bús elmélkedéseim közzé, a’ fenyves’ éjébe dőlök-
el, ’s kaczagom az ólálkodó szerelmet, ’s a’ fák’ sikátori-
ba fogok tévelygeni, ’s. . . De, Istenek! mit látnak szemem
a’ part homokjában? Reszketek. Ah, valamely leányka’
nyoma!. . . Utánna indulok. Lyányka, lyányka! sietek nyo-
mod után. Oh, ha reád találhatnék! mint szorítnálak kar-
jaim közzé, és. . . Ne szalad, édesem! Vagy úgy szaladj, mit
a’ rózsa szalad a’ Zefyr’ csókja elől; elhajlik előle, ’s még
édesbb mosolyodással tér-vissza csókjaihoz!”¹⁶

¹⁵ Szauder József észrevétele. Vö. Csetri Lajos: i. m. uo.

¹⁶ MTAK Kt K 617. 104. f.

De legalább ekkora valószínűséggel gyanakodhatunk a Kazinczy által gyakran lapozgatott Ludwig Christoph Hölty *Der Bachjának* közvetlen hatására is:

„Ein balsamischer Hain säuselt um mich empor,
Eine Hütte darin winket dem Schaffenden,
Und ein freundliches Mädchen
Hüpft im Garten und lächelt mir.

Von des fliehenden Tags Golde beflimmert, rauscht
Sie durchs Rosengebüsch, gibt mir den ersten Kuß,
Fleucht, und lächelt, und birgt sich
Wieder hinter den Blütenbusch.

Weil, ich fliege dir nach! Warum entflohest du?
Plötzlich lispelt der Strauch, Himmel! sie schüpft
hervor,

Und es schüttelt der Strauch ihr
Einem Regen von Blüten nach.”¹⁷

A természeti színtér, az epekedő lírai én, a csókot adó, majd a rezzenő bokor mögül tovatűnő leányka képe mind a Gessner-fordítás, mind *A tanítvány* aspektusából nézve számos rokonítható motívumot tartalmaz. *A tanítvány*ban tehát a Múza vers eleji szerepét az utolsó versszakban egy földi leány veszi át, s ez újabb párhuzamot kínál *Az áldozó* befejezésével, ahol Kazinczy a bájistennők földközelve hozatalát sajátos antropomorfizáció révén oldja meg.

A zárlat hasonlóságán kívül a két költemény egésze is arra enged következtetni, hogy *Az áldozó* és *A tanítvány* ugyanarról a gondolati tőről fakad. Nyilván az sem a véletlen műve, hogy mind a két óda eredetileg aszklepiadászi strófákban íródott (erre a versszakszerkezetre Kazinczy költészetében sehol másutt nincs példa), de a feltételezett közeli belső rokonság szempontjából még árulkodóbbak az akadémiai hagyaték kéziratos kötettervei: *A tanítvány* általában *Az áldozó* (korábbi címén *A' Grátziához*) után szerepel, mint ahogy másodikként kap helyet a kiadásra előkészített versek listáján is.¹⁸ Ezt a szerzői szándékot tükrözi vissza a dikció szem-

¹⁷ L. C. Hölty: *Werke und Briefe*. 140.

¹⁸ MTAK Kt K 642. 119–120. f., MTAK Kt K 622. 20–21. f., ill. 165. f.

betűnő különbsége: a kötet élére állított, nyilván mottónak, esztétikai ars poeticának szánt *Az áldozó*ban Kazinczy a személytelen előadásmód rejtőzködő álarcában nyilvánít véleményt a poéta mindenkori vágyaival kapcsolatban, *A tanítvány* viszont már leplezetlenül szubjektív módon, egyes szám első személyben vall a széphalmi mester költészet iránti elkötelezettségéről, költői terveiről. A filológiai adatok és az elemzés során kimutatott szövegpárhuzamok alapján gyanítható, hogy nem telhetett el sok idő a két költemény megszületése között, ezért minden számba vehető körülményt mérlegelve Kazinczy dátumai közül az 1787-es keletkezés mellett sorakoztatható fel több érv.

Ha *Az áldozó* főként Wieland gondolati vonzásterében született meg, akkor *A tanítvány* esetében elsősorban Gessner és Hölty jöhet ihletforrásként számításba. Ott a triadikus alaprenddel a pindaroszi óda szerkezeti ritmusához igazodott Kazinczy, míg itt a helyenként versszakhatárokat is áttörő enjambement alkalmazásával a horatiusi strofaépítkezést imitálja. *Az áldozó* szövegében – a rövid terjedelemhez képest – meglehetősen gyakran bukkannak fel a mitológiai nevek. Ezzel szemben *A tanítvány* kapcsán Csetri Lajos éppen azt emeli ki, hogy Kazinczy versében a mitológizálás teljes elkerülésére törekszik, hiszen még a Múza is csak parafrázis alakváltozatban („férjetlen anyám”, „gyöngye leány”) szerepel.¹⁹ Ha ehhez hozzátesszük még, hogy *Az áldozó* entuziasztikus jellegét *A tanítvány*ban eudaimonisztikus, epikureus hangulat²⁰ váltja fel, erősen valószínűsíthetőnek látszik: Kazinczy ezzel az ellenpontosító szerkesztéssel egyazon jelenség, költői tárgy különböző oldalainak (a költészet általános értelemben vett fontossága, illetve mint élethivatás, személyes életcél vállalása) bemutatására törekedett, a modern óda típusváltozataiban rejlő művészi lehetőségeket próbálta kiaknázni. A pindaroszi–matthissoni szerkezeti mintákat követő *Az áldozó* után a barokk és a klasszicista óda műfaji határait áttörő *A tanítvány* a német líra allegorizáló–anakreontizáló horatiusi vonulatához kapcsolódik, a megközelítési szempontok szabad változtatásával, az egyes mozzanatok logikai összekapcsoltságának hiányával, a szintaktikai egységek megszaggatásával pedig egyúttal a XVIII. századi modern óda elméletek gondolati alapirányához igazodva teljesíti a boileau-i „beau désordre” esztétikai követelményét is.²¹

Összegzésképpen tehát egyértelműen leszögezhető: a költészet rendkívüli jelentőségét felismerő Kazinczy Ferenc 1787 körül már kikristályosodott ars poeticával (*Az áldozó*), sőt, a haza, a nemzet szolgálatát előírányzó nagyszabású költői tervekkel (*A tanítvány*) is rendelkezett. Mindezek fé-

¹⁹ Csetri Lajos: i. m. 263.

²⁰ Uo. 264.

²¹ Uo. 259–260.

nyében ezt a két verset Kazinczy fiatalkori költészetének legfontosabb darabjaiként kell értékelnünk, amelyek egyszersmind nélkülözhetetlen támpontokat nyújtanak a későbbi időszakok költői törekvéseinek megértéséhez.

GERGYE LÁSZLÓ

KÉT KRITIKA EGY KÖNYVRŐL

DOMOKOS PÉTER: SZKÍTIÁTÓL LAPIONIÁIG

A NYELVROKONSÁG KÉRDÉSKÖRÉNEK VISSZHANGJA IRODALMUNKBAN

Megbecsülésre érdemes Domokos Péter tevékenysége: közvetíti az uráli népek folklórájának darabjait, bemutatja irodalmi életét, köznapjait továbbá a kislelékszámú uráli népek küzdelmét megmaradásukért. Tájékoztatói, ítéletei hasznosak nem csak a szakértők számára. Ha munkásságát a világnak szerencsésebb szegletében élő, nagy presztízsű népek szentelte volna, bizonyára nagyobb hírnév övezné munkásságát.

Az uralisztika igen tág fogalmát alkalmazom, végül is a „Szkítiától Lapioniáig” sem éppen szűk határokat fog át. Nem tudom, Domokos Pétert mennyire érdekli, érdekli-e egyáltalán A. M. Tallgren, jeles finn régész-történész, akinek módszerében és szemléletében a 30-as évektől fokozatosan erősödött a felismerés, miszerint a finnugor népek kialakulására, őstörténetére, továbbá ősműveltségére hatalmas erővel hatottak az általa körvonalazott keleti mediterrán-fekete-tengeri kultúrkör, amelyből több irányból érkeztek hatások Kelet-Európa belső körzetébe. E nagyszabású érintkezések vázolásakor a finnugor népek őstörténelmét és ősműveltségét a mediterrán–anatoliai műveltségi kör részeként értelmezte. A. M. Tallgren filozófiájában a régészet a történelem rekonstruálása, a finn nemzeti ébredés eszköze volt. Már magiszteri disszertációjának védésétől kezdve nem kevés bírálatban volt része filozófiája miatt, szemére lobbantották, el kellene döntenie, hogy régészettel avagy valami egészen más dologgal óhajt foglalkozni. Nemzeti szemlélete miatt keményen összeszólalkozott P. Sz. Uvarova grófnővel az Orosz Régészeti Társaság elnöknőjével, aki a nemzeti érdekek iránt több mint közömbös volt. A kölcsönös haragot V. A. Gorodcov neves orosz régész nem kevés erőfeszítéssel igyekezett eloszlatni.

Az iménti példa azért tanulságos, mert érzésem szerint Domokos Péter tudományos pályafutása nem fér el a „klasszikus” uralisztikában. A tudományág kialakult határainak túllépése indokolt, és engem nem zavar, hogy vizsgált művében nem tájékoztatja olvasóját a műfaji és tudományági elhatárolódás hiányának okairól. Ezt a hiányt azért lett volna helyes pótolnia,

mert a nem kellően figyelmes olvasója könnyen elmulaszthatja tudományos szándékainak és módszerének felismerését.

A „klasszikus” uralisztika a nyelvtudomány, a nyelvtörténeti összehasonlítások eszközeivel nyelvrokonságot állapított és állapít meg, diakritikus jelektől ékes talárjában állhatatosan ismétli a nyelvrokonság ismérveit és szabályait. A talár tudományos tisztességét kétségbe nem vonva, már Pauler Gyula neves medievistánk fárasztónak, helyenként pedig fantasztikusnak érezte Budenz József nyelvészetét. Mindazonáltal, a történeti nyelvhasználat klasszikus eszköztára nem nélkülözhető, miként az uráli nyelvek rokonságát hangoztató megállapítása sem. Azért éreztem szükségesnek ennek a köbevésett igazságnak az ismétlését, mert Domokos Péter a kialakult keretek tágitását végzi, immár évek óta. — Érdekes, hogy valami hasonlót vélek felismerni Pusztay János munkásságában, ő úgy marad meg a történeti nyelvhasználat klasszikus eszköztáránál, hogy érdeklődésünket az uráli-paleoszibériai nyelvi összefüggésekre, meglehetősen, az uráli kornál is ősbibliai nyelvtörténeti eseményekre irányítja. Pusztay János tevékenységének szintén vannak előzményei és párhuzamai.

Domokos Péter törekvése részét képezi annak az általános folyamatnak, amelyik igyekszik meghaladni a korábban elért vívmányokat. Gondolkodásának van egy nem kevésbé jelentős, másik csatlakozása is. Arany János, Illyés Gyula, Képes Géza nevével veretezett hagyományra építkezik. Kiváló szépíróink melegen érdeklődtek népünk rokonsága, eredete, írásbeliség előtti történelme iránt. Művészi érzékenységüknél, a közérdeklődés jó ismereténél fogva úgy találták, hogy a „klasszikus” uralisztika, no meg az őstörténeti tudományos irodalom molyos talárja alatt eléggé összeaszalódott dolgok rejlenek. Valamiképpen úgy vélekedtek, hogy a nyelvben, a nyelvből a népi élet egésze él, az uráli népek rokonsága szélesebb értelmű mint a nyelvrokonság. Az uráli korból örökölt szavak nem halott kövületek, hanem évezredek átívelő élő sejtek, folklór vagy művi alkotások kötőszövevei. Domokos Péter felismerte, hogy a régmúlt iránt rokonszenvet érző írók nagyon lényeges felfedezésre éreztek rá, aminek tudományos magyarázatát kell adni.

Domokos Péter értően méltatja Hunfalvy Pált és Vámbéry Ármint, az ugor és a török tábor két fő bajvivóját. Szembe állásuk tragikus, epigonjaik pedig komikusak. Nagyon igaz szavakat olvashatunk arról, hogy a két kiválóságot helytelen csak szembe állásuk szemszögéből értékelni. Ez nem csak helytelen, hanem torzítás is. Valamivel bővebb fejtegetést érdemelt volna annak bemutatása, hogy mindkét tudós koruk hazai tudományos színvonalát messze-messze meghaladó módszerek, elméletek és ismeretek birtokában tették dolgukat. Még ellentétükben is mennyi a közös: eredményes módszereiket, helytálló megfigyeléseiket kiterjesztették olyan területekre is, ahol azok már érvényüket veszítették, mindketten túlhajtották a történelmi népléktan jelenségeit, Hunfalvynál a hunok és az avarok is finnugo-

rok voltak, Vámbérynél a török nyelvű honfoglaló magyarok finnugor nyelvű őslakosságot találtak a Kárpát-medencében. Mindkettejük fejtegetésében ott rejlik a kettős honfoglalás elméletének csírája. Hunfalvy és Vámbéry sorsa azért kínál még tanulságot, mert többekben bizonyára felmerül a gondolat: talán szerencsésebbek lettek volna, ha megmaradnak a klasszikus nyelvtörténet korokra kialakult szabályai közt. Többek gondolatában fel kell hogy merüljön A. M. Tallgren tragédiája, aki utolsó, már csak halála után megjelent tanulmányában egyetlen tollvonással határolta el magát életművének lényegétől, az etnikai régészettől, amire az egész finnugorság, nevezetesen pedig a finnség nemzeti történelmét alapozta. Tette ezt pedig a német fasizmus fajelméletének szolgálatába állított etnikus régészet túlkapásainak láttán. Azt látta meg, ha tudományos érvekre hivatkozva szörnyűségeket lehetett elkövetni, akkor azok az érvek eleve rosszak. Lám-lám, mégiscsak jobb, ha mindenki a saját hangszerén játszik!?

Hogy mi köze mindehhez Domokos Péternek? Könyve bizonyágtétel arról, hogy az érdemes „klasszikus” uralisztika a politikába is behatoló intellektuális és érzelmi erőket teremtett, és, esetleg, szándéktalanul bátorította őket. Az önálló életre kelt szellemi erők saját törvényeik szerint viselkednek és meglehetősen tiszteletlenséget tanúsítanak életre keltőjük iránt. A kihívás létezik, még akkor is, ha aligha lehetséges egzakt módon bizonyítani, hogy az uráli népek folklórjában, vallási hiedelmeiben fellelhető azonosságok, hasonlóságok, az uráli népek történelmében és irodalmában olyan sajátosságok fejtik ki hatásukat, amelyek a sok évezred távolában sejtett közös uráli gyökerek hajtásai, illetve akárcsak halvány genetikai nyom-elemei lennének. Az uráli népek életkörülményei, szellemiségüket, népi karakterüket érintő hatások rendkívüli módon eltérők. És, ha még felbukkannak is külön életük folyamán az őket ért hatásokban közös vagy hasonló vonások, azoknak semmi közük uráli nyelvrokonságukhoz.

Bárhogyan is latolgassuk a „klasszikus” uralisztika jelentőségét és korlátait, funkciója nélkülözhetetlen. A személyes fenntartások nem akadályozhatják az uralisztika határainak bővülését olyan területekkel, ahol a történeti nyelvhasznítások nem érzik jól magukat. Tiltakozni lehet az érdeklődés bővülése ellen, csak tudni kell, eredménye nem lesz. A valóban klasszikus uralisztikába tartoznak az uráli népek történelmének, népi, nemzeti megnyilvánulásainak részletei, kivétel nélkül, és éppen az igen jelentős eltérések okán. Márpedig az eltérések igencsak szélsőséges határesetek közt ismerhetők fel, mondjuk a finnek és a szamojédek esetében. Az intellektuális, valamint a politikai élet története kiharcolta az uralisztika összetevőinek gyarapodását, ez már adottság, valóság, amire reagálni kell. Különösen áll ez a magyar szellemi élet esetében, amelyben elemi erővel bontakozott ki a rokon, a testvérnép keresésének története.

Ezen a ponton érhető tetten Domokos Péter művének egyik elismerésre igen méltó része.

Huszadik századi tudományos jeleseink vajmi kevés hasznosat véltek felismerni a XIX. század első felének magyar nyelv és történettudományban. Természetesen mi sem könnyebb, mint adomázva elverni a port a szegény jó Budai Ezsaiás, meg Horvát István uramékon. Egyébként tudni illik, hogy a reformkort megelőző és a reformkori tudományban a politikai felhangok erősségére éppen a kor jeles emberei mutattak rá az 1860-as években, csak hogy az erényekre is figyelmeztettek. A későbbi korok bírálói már tálcán vehették át a hibák, tévedések bírálatát. Domokos Péter méltósággal, a tévedések el nem hallgatásával értékelte a reformkor előtti és reformkori évek irodalmának jelentőségét, még szertelen ötleteikben is felfedezve a jobbító szándékot. Hogy erősödött a magyar nacionalizmus? Hát hogyan erősödött volna, amikor a kor szellemi és tudományos mozgalmainak a nacionalizmusok voltak az irányító eszméi. A magyar értelmiség ismerte a herderi jóslatot, tudott J. Fichte előadásáról, amelyben a német parasztok ajkán élő mondákat beemelte a német történelem sáncai közé, rájuk építve fejtegette a német nemzeti érzés jelentőségét a törpe államok eljövendő egyesítésében. A német nacionalizmus jegyében született meg a német történelem valamennyi kútfejét gyűjtő, magyarázó és közzé tevő monumentális vállalkozás. A magyar szellemi életben hangadókat nem csak nyomasztotta a némettség, azaz Bécs, műveltségbeli fölénye, egyben a követendő példát is felismerte abban. Híradások a követendő példákról Bécsen túlről is csörgedeztek, már az Óceán túlfeléről is felbukkantak a híradások. A történészkedő kanonok Horváth János, Péczely Károly, Fejér György nemzeti történetírásában az emelkedett európai színvonalú nacionalizmus lép elénk. Domokos Péter az eredeti művek, kéziratok, pályamű felhívások ismeretében elkerülte a sommás megállapításokat, az üres általánosításokat.

A magyar nyelv és nép eredetének ügye a nemzeti ébredés, önrzet, s ami igazán eredeti dolog, a polgárosodás jogtörténeti alapvetésének ügyét szolgálta. Azon elcsodálkozhatunk, hogy a honfoglaló magyarság berendezkedésében vélték felismerni a polgárosultság, a jogok és kötelességek polgárosult kiegyensúlyozottságát, amit a későbbi századokban a nemesiség önzése borított fel. Sajnos, még nem sikerült nyomára bukkanni azoknak a pályaműveknek, amelyek a Magyar Tudományos Akadémia alapítását megelőzően készültek, megvannak-e egyáltalán? Ebből a szempontból az Akadémia levéltára is feltáratlan.

Azon pedig érdemes elgondolkodni, hogy a gyakran tévutakra tévedő szellemi pezsdülés olyan országban történt, ahol a rossz termések miatt gyakoriak voltak az ínséges évek, még azoknál is nyomasztóbb volt a kilátástalan pénztelenség, ahol sárba-porba fulladt az utas. — A fiatal Hunfalvy Pál szászországi útjáról megtérve restelkedve említi a magyar paraszt és földesúr azonosan bárdolatlan beszédét. —

El lehetne és el is kell meditálni azon, hogy Domokos Péter példatára más szerző esetén másként alakult volna, ő szinte monoton egyhangú-

sággal mentegetődzik a bőség zavara miatt. Esetleg egy helyt kellett volna megmondani, értékelése nem terjedhetett ki minden arra érdemes adatra, íróra. Munkássága folyamatos, az Akadémiai Kiadó gondozásában megjelent Kállay Ferencnek emléket állító műve, aki 1790-ben született, a kiváló magyar tudós tevékenysége a XIX. század első felére esett. „A pogány magyarok vallása” című nagyszabású művének reprint kiadása 1971-ben New Yorkban jelent meg. — Érdekes, hogy a Domokos Péter idézte feldolgozások, uralisztikai tárgyú művek milyen nagy aránya látott napvilágot az utóbbi negyven évben.

Meglehet lesznek, akik inkább Domokos Péter munkájának fogyatékoságait teszik majd szóvá, minden jó műben lehet hibát találni. Egy biztos, Domokos Péter tükre nem csorba. (Akadémiai Kiadó, 1990.)

BARTHA ANTAL

DOMOKOS PÉTER: SZKÍTIÁTÓL LAPPÓNIAIG A NYELVROKONSÁG KÉRDÉSKÖRÉNEK VISSZHANGJA IRODALMUNKBAN

„Kevés népe van a világnak, amely gyérebb, hiányosabb ismereteket kapna saját őseiről, rokonairól, családfájáról, mint a magyar” — idézi Domokos Péter *Szkítiától Lappóniáig* című, a közelmúltban megjelent könyve lapjain Kodolányi Jánost. Az 1944-ben elmondott panaszban még manapság is sok az igazság, s még akkor is, ha Magyarországon serdül felnőtté az ifjú magyar. Tegyük hozzá: Európa többnyire fiatalabb népei, akik jórészt azon a vidékén élnek kontinensünknek, ahol kialakultak, rövidebben és egyszerűbben leírhatják önmaguk születését. De nekünk nemcsak a népé születésünk, végleges lakóhelyünk megtalálása volt hosszú és bonyolult folyamat; hosszú és bonyolult volt önmagunkra eszmélésünk, nemzeti önismeretünk (és önátlatásaink) kialakulásának története is.

Eredet- és rokonságtudatunk filogenezisét kíséri nyomon Domokos Péter könyve, alcíme szerint „a nyelvrokonság és az őstörténet kérdéskörének visszhangját irodalmunkban”, tehát nem a nyelvrokonság és az őstörténet tudományos eredményei születésének történetét, hanem azt a folyamatot, amelynek során ezek az eredmények a nemzettudatba beépültek, pontosabban: ennek a folyamatnak a „lenyomatát” az irodalomban. Magának a beépülés folyamatának a megrajzolása, valóban, szervezett kutatócsoportot, más, komplex vizsgálatokat igényelne a könyvkiadás, az iskolatörténet, az antropológia s még ki tudja, hány tudomány területén. Ám a könyv legfőbb vonzerejét mégiscsak az teszi, hogy e visszhang bemuta-

tásával nemzettudatunk kialakulásának egyik legerőteljesebb összetevőjét ragadja meg. Íróink-költőink, művészeink ugyanis rendkívül mélyen, az Európában szokásosnál valószínűleg mélyebben hatottak nemzettudatunk formálódására.

A könyv anyagának nagyobb részét az ő gondolataik, a politikusok és gondolkodók reflexiói, illetve ezek összefüggésének, egymásra épülésének, a tudomány állásához és a közgondolkodáshoz való viszonyának elemzése teszi ki. De helyet kapott benne – szükségszerűen – a finnugrisztika és az őstörténet mint tudomány születése, fejlődése, gazdagodása is, a finnugor irodalmak magyarországi recepciója, a „helyszíni őshazakutatás”: a fölfedező utak Julianustól Turkolly Sámuelen, Regulyn, Kőrösi Csomán át Diószegi Vilmosig. Tudományos fölismerések visszhangját kutatja az irodalomban; mivel azonban az „irodalom” fogalom terjedelme a korábbi századokban a mainál lényegesen tágabb volt, az időfolyam megfelelő szakaszaiban a mai, szűkebb értelemben szépirodalminak tekintett művek mellett helyet kapnak történet- és jogtudományi vagy éppen publicisztikai megszólalások is. Nyilván sok minden kimaradt – adatokat hozzátenni valamennyi érintett szaktudomány tudna. De az adatok szaporítása nem változtatna a könyv lényegén és érdemén. *A Szkítiától Lappóniáig* eszmétörténeti mű: egy gondolat, egy önfelismerés történetének bemutatása.

Mind kialakuló nemzettudatunknak, mind őstörténetünk irodalmi visszhangjának alapvető ellentmondása volt (volt?) az a kettősség, amelyre a cím rávilágít: a délibábok és realitások, Pázmány szavait használva a „hímes szók” és „erős valóságok” „Szkítia” és „Lappónia” nevével jelzett elentéte. Amennyire egy nyomtatvány gondolatmenetének elkerülhetetlen linearitása ezt engedi, Domokos Péter dinamikus és dialektikus képben látja önszemléletünk visszfényét az irodalomban. Nemcsak a helyesnek bizonyult elméletek megszólalását sorakoztatja föl, ez hamis képet nyújtana a valóságról (oktatásunk sokszor esik bele ebbe a hibába), hanem a tévtanok, a délibábok irodalmi értékű megfogalmazásait is, amennyiben azok szintén hatottak nemzettudatunkra. S ki merné állítani, hogy Horvát István vagy Zempléni Árpád ne befolyásolták volna, a kelletténél is jobban, a közgondolkodást? Ám – s ennyiben öncsalásainkkal leszámolni is törekszük – minden esetben figyelmeztet rá, ha egy gondolat, bár a legprogresszívebb, legértékesebb is, kinyomtatás híján nem vált közkinccsé, s nem tudta befolyásolni a kortárs gondolkodást. (Néha tudományos munkák is szem elől tévesztik ezt a szempontot, s hagynak kialakulni vele, akaratlanul, hamis illúziókat.)

Anyaga belső töréseinek (és a földolgozhatóság szükségleteinek) engedve a szerző öt szakaszra bontja anyagát. Az első az Anonymustól Sajnovicsig tartó korszak. Ebben hazai írástudóink közül néhányan eljutottak a hun-magyar azonosság hirdetésétől a finnugor („oroszországi”) népekkel való rokonság fölismeréséig. Ebben a szakaszban szükséges hangsúlyozni:

a korszak írástudói által megfogalmazott rokonságeszmét nem szabad azonosítanunk a korabeli értelemben vett „nemzet” vagy nép önszemléletével. A kettő valószínűleg mint két külön világ élt egymás mellett, s nem termékenyítette meg egyik a másikat. A magyar népnek hun hagyománya nem volt (különbön nem lett volna szüksége a fehér ló naiv cselére honfoglalása igazolásául). Kézai csak fölállalta azt, amit a külföldi írástudók rólunk néhány száz éve már írogattak, fölismerve a benne rejlő lehetőséget a birtoklás jogi alátámasztására, de visszautasítva, ami e rokonítással lebecsülően járt. Ezt a koncepciót a „parasztok hamis meséi” már nem befolyásolhatták; a középkori írástudókból pedig tökéletesen hiányzott a népművelés nemes utópiája.

A külföldi hatás primátusa a korszakban nyilvánvaló. Mind a hunmagyar, szkíta–magyar azonosítás, illetve általánosítás, mind a finnugor rokonság gondolata külső eredetű, csak míg az egyik a bizánci történetírásból eredő népazonosításnak, néprajzi és klimatikus toposzoknak áltudományos írói gyakorlatából fakad, a másik a születő tudomány első tapogatódzása. A XVII–XVIII. század fordulójától kezdve gyarapodó ismeretek, új adatok fokozatosan kételyt ébresztenek szkíta származásunk iránt. A szépirodalom maga azonban csak a második, Sajnovics föllépésétől Reguly hazatéréséig tartó korszakban vesz tudomást „Lappóniáról”, az őshazaprobléma létezéséről. Az említések azonban korántsem jelentenek elfogadást! A „Lappónia”-téma jelenléte ellenére látnunk kell: nemzetté válásunk a szkíta öntudat talaján ment végbe. Ebben „Lappónia” legfőljebb megengedőleg bennefoglaltatott. Miközben az érintett hazai tudományok fokozatosan kidolgozzák metodikájukat, s erősítik szakszerűségüket (tehát elkülönülnek a műkedvelő közönségtől), a szépirodalomban kialakul az a „Szkítia” és „Lappónia” szavakkal jelzett, érzelmeiktől, sőt indulatoktól körülvelt polaritás, amelyet utóbb Reguly a „szív” és az „öntudatos lélek” ellentmondásával jelképezett, s amely századunkig kíséri rokonságunk kérdését. Ez az elkülönülés, mint Domokos Péter is hangsúlyozza, nem felekezeti jellegű, de nem írható le a „haza” és a „haladás” ismert címszavával sem, sokkal inkább azon alapul, „alacsonyáságnak” látja az író a finnugor népekkel való kapcsolatot, vagy talál benne valami értéket, legyen az művelődéstörténeti, néprajzi jellegű vagy a rokonság ténye maga, amely kárpótolja az elvesztett napkeleti rokonságért. Sajnos, Révai Miklós figyelmeztetése ellenére sem a szaktudományok, sem a „Lappónia” iránt elkötelezett művészek nem ismerték föl még vagy száz évig, hogy a „halzsírszagú atyafiság” ellen berzenkedők lecsillapítására, a közönség megnyerésére a legjobb mód a rokon népek életének, művészetének részletes, értékeket fölsorakoztató, vonzalmat ébresztetni képes bemutatása.

A szakadék a közönség és a szaktudományok, az irodalmi felfogás és az immár „akadémiai rangra emelt” finnugor rokonságeszme között a következő, Reguly hazatérésétől Zempléni föllépéséig tartó szakaszban még to-

vább mélyül. Miközben a finnugor nyelvtudomány kiéptíti intézményi hátterét és tudós műhelyeit, bezárkózva és beszűkülve elveszíti kapcsolatait a közönséggel; az egyre növekvő számú olvasó (és író) tömeg még a szakkérdésekben sem ismeri el a szaktudományok illetékességét. A nemzettudatra befolyást gyakorló irodalom pedig a nemzeti gyász, majd a lassú polgárosodás évtizedeiben vigasztalásul, utóbb menekvésül még egyértelműbben elkötelezi magát „Szkítia” mellett.

A negyedik, 1919-től 1945-ig tartó szakaszt még élesebb elkülönülés jellemzi: az egyik oldalon túlburjánzó, délibábos dilettantizmus, a másikon érzéketlenség és hiperkritika. Ám mégis ez az az időszak, amikor irodalmunk befogadja (főleg a Kalevala-fordítások nyomán) a rokon finnugor népek irodalmát, s megtalálja a rokonságban rejlő értékeket (a szabadság közös eszményét, a rokonalanság elleni remediumot stb.). Íróink, költőink művészetét a fölfedezett finnugor örökség alkotó módon termékenyítette meg, s ezekön Szkitia és Lappónia hamis szembenállásából termékeny szintézis lett. A hagyománynak és a tudománynak ez az összeolvadása bizonyítja: irodalmunk és közönségünk jól érzékelt (a hivatalos tudománynál jobban) a nyelvi rokonságon túl a kulturális, életmódban, hitvilágban gyökerező rokonságot.

A tudományban ez a komplex szemlélet csak az ötödik, az 1945-tel kezdődő korszakban válik uralkodóvá. Nyelvi és kulturális örökségünk azonban ma már nemcsak a kutatások tárgya, hanem műveltségünk, művészetünk integráns része. Az írók, fordítók, kiadók szerepe ebben a folyamatban kiemelkedő. Még abban a józanságban is, amellyel a most is fölfölbukkanó dilettáns rokonság- és őshazaelméleteket fogadják, pontosabban nem fogadják be. Úgy tűnik, közvéleményünk is érettebb, szaktudományaink is körültekintőbbek annál, semhogy a hírlapi szenzációk valóságos vitákat tudnának kelteni. Domokos Péter utal a média felelősségére, de arra a szerepre is, amelyet az iskolának be kellene töltenie a tartalmilag helyes, érzelmileg vonzó rokonságtudat kialakításában, a nemzeti identitástudat formálásában.

A *Szkitiától Lappóniáig* című kötet azonban több mint a vázolt eszmetörténeti folyamat korrekt, tudományosan helytálló, sokszor revelációként ható idézetekkel bizonyított rajza. A rövid vázlatokból előbukkanó tragikus vagy heroikus sorsokkal, kiküzdött igazságokkal és makacsul őrzött hamis hitekkel, félbetört elszánásokkal és jószándékból elkövetett eszmei kártevésekkel ez a könyv egyúttal nyugtalanító, számvetésre készítő, továbbgondolásra serkentő olvasmány. (Az egyik legnagyobb mértékű az, ami hiányzik belőle: a „nulladik fejezet”, nomád gentilizmusunk története Anonymusig. Kár, hogy sem történet-, sem irodalomtudományunk nincs abban a helyzetben, hogy ezt a fejezetet bárki is egyhamar megírhasssa.) Olykor csattanós megfogalmazásai, nyelvi humora, olykor föl villanó írói szubjektívizmusa a nem szakértő olvasók számára is élvezhetővé teszik

témáját. Azt csak remélni lehet, hogy az ezredforduló magyarsága számára rokonságunk már nem elvont eszme lesz, hanem tapasztalás, több mint amit ma a köznapi ember tud: hogy finn tőke vagy mondjuk még lakásdesign. (Akadémiai Kiadó, 1990.)

S. SÁRDI MARGIT

SZEMLE

MAGYAR DIÁKOK A KÖZÉPKORI PÁRIZSBAN

Astrik L. Gabriel: *The University of Paris and its Hungarian Students and Masters during the Reign of Louis XII and François Ier*, Notre Dame, Indiana (USA) – Frankfurt am Main, University of Notre Dame – Verlag Josef Knecht, 1986, 238 pp., XVI plates (Texts and Studies in the History of Medieval Education, No. XVII).

E mintaszerűen kiállított, nyomtatott és szerkesztett könyv pontosan ötven évvel azután jelent meg, hogy a szerzőnek a középkori Párizsban tanuló magyar diákokról szóló első közleménye napvilágot látott: *Gosztonyi püspök és párizsi mestere*, Egyetemes Philológiai Közlöny, LX/1936/, pp. 15–27. Azóta e téma, mint valami első el nem múló szerelem, végigkísérte a kiváló tudós egész életpályáját, múlhatatlan érdemeket szerezve ezzel a középkori egyetemtörténet gazdagítása terén általában s a középkori magyar értelmiség történetének feltárásában különösen. E jelen munka mintegy a betetőzése a félszázados munkának, korántsem téve azonban feleslegessé a korábbi hasonló tárgyú tanulmányok forgatását, hiszen a könyv csak a címben jelzett időszak vonatkozásában törekszik teljességre, de ezt is anélkül, hogy megismételné mindazt, amit a két legkiválóbb e korbéli párizsi magyar diák, Gosztonyi János és Várdai Balázs életútjáról már régebben publikált.

E könyvben Gabriel szinte kizárólag új anyagot tesz közzé a párizsi egyetem Angol–német nációjának az 1494 és 1530 közötti éveket felölelő *Liber receptorum*-ja és az 1521-től 1552-ig terjedő *Liber procuratorum*-ja alapján. A magyar diákok, mint ismeretes, a párizsi egyetemen az Angol–német náció szervezetébe tartoztak. Hogy ki mindenki tanult itt a magyarok közül a középkor folyamán, azt sohasem fogjuk tudni, mert más – például a prágai, bécsi, wittenbergi stb. – egyetemektől eltérően Párizsban nem vezettek matriculákat, amelybe minden az egyetemre jelentkező diák nevét beírták volna. Adatok csak azokról maradtak fenn, akik valamilyen egyetemi fokozatot elértek s ezért a kincstárnokok (receptores) feljegyezték adataikat, valamint azokról, akik valamilyen tisztséget betöltöttek (procuratores), s így nevük, illetve az általuk készített feljegyzések fennmaradtak. A *Liber receptorum*-ok és a *Liber procuratorum*-ok ezért a pári-

zsi egyetem történetének legfontosabb forrásai, amelyek azonban csak nagyon hiányosan maradtak fenn. Ami az Angol–német náció könyveiből a XV. század végéig fennmaradt, azt már publikálták (az 1425/26.–1493/94. évekre vonatkozó *Liber receptorum*ot éppen könyvünk szerzője), s így a XV. század végéig terjedő magyar vonatkozású adatokat a kutatás, illetve túlnyomó részben maga Gábiel Asztrik már korábban hasznosíthatta. Az 1494-gyel, illetve 1521-gyel kezdődő *Liberek* azonban mindmáig kiadatlanok, s így a szerző által ezekből megismert diákok eddig teljesen ismeretlenek voltak.

Számuk nem különösen nagy: 1495 és 1525 között 21 diákról vannak adataink. Igaz ezek a diákság elitjét alkotják, a fokozatot, tisztséget szerzettekét. Gerézdi Rabán számítása szerint a krakkói egyetemre beiratkozott magyarországi diákoknak mintegy húsz százaléka szerzett fokozatot, s így a Párizsban megforduló magyar diákok számát is jóval nagyobbra tehetjük, mint az adathozható 21-et, noha minden bizonnyal a távoli városba eleve csak a kiválóbb és ambiciózusabb tanulni vágyók jutottak el.

A Gábiel által az ismeretlenségből kiemelt diákokra vonatkozóan a lehető legprecízebb, minden felkutatható részletre kiterjedő tájékoztatást kapunk. Származási helyük, tanulmányaik adatai, más egyetemeken való szereplésük, vagyoni helyzetük, az egyetemi életben betöltött szerepük, szellemi környezetük, vagyis a tanáraikra, nevezetes tanulótársaikra vonatkozó adatok mind, mind gondosan dokumentálva kerülnek regisztrálásra. Mindezt sokoldalú statisztikai egybevetések követik, valamint egy appendix, amely az Angol–német náció receptorainak az adatait közli 1494-től 1525-ig, amely összeállítás a magyar vonatkozásoktól függetlenül is kitűnő segédeszköz a párizsi egyetem e periódusának tanulmányozásához.

A hungarológiában érdekelt olvasó számára különösen érdekesek azok az adatok, amelyek a francia egyetemen, az angol–német nemzet szervezetében tanuló magyar diákok nemzeti elkötelezettségéről, büszkeségéről tanúskodnak. Így például az eddig ismeretlen Johannes de Nárda, akit 1521-ben az Angol–német náció proctor-jává választottak, s aki egy ideig saját kezűleg vezette a *Liber procuratorum*ot, gondoskodott arról, hogy a náció hivatalos kalendáriumába be legyenek jegyezve a magyar szentek ünnepei. S midőn a naptárban olvasta szeptember 30-nál, hogy az „Jeronimi Doctoris” ünnepe, a név után nem mulasztotta el odajegyezni: „Ex Ungaria”, mivel Dalmácia a magyar szent korona országaihoz tartozván, az onnan származó Szent Jeromost magyar szentnek tartották.

A kutatóknak nagy szolgálatot tesz a könyvhöz csatlakozó mintaszerű bibliográfia, valamint a szerző saját publikációinak a listája. A könyvben közölt táblák nemcsak a kiadvány bibliofil értékét növelik, hanem a magyar diákoknak a hivatalos egyetemi könyvekbe való bejegyzéseinek érdekes példáit is nyújtják.

Gábiel Asztrik könyve mind a nemzetközi egyetemtörténet, mind pe-

dig a magyar stúdiók területén a tudomány nagy nyeresége. Példamutató a tekintetben — miként a szerző egész eddigi munkássága is —, hogy a magyar témák nem önmagukban, hanem az egyetemes civilizáció-történet szerves részeként kerülnek bemutatásra. Az ilyen munkák tudják csak igazán elősegíteni, hogy az egyetemes tudomány a magyar kultúrát ne csak mint egy távoli provincia egzotikumát, hanem mint az európai civilizáció integráns részét ismerje meg és ismerje el.

KLANICZAY TIBOR

JÓSIKA MIKLÓS: „IDEGEN, DE SZABAD HAZÁBAN”

A vállalkozó kedvű filológusokat néha kegyeibe fogadja a sors. Ezért azután előfordul, hogy alaposan feltártnak, sőt már-már elavultnak minősített életművek is tartogathatnak meglepetéseket számunkra. Jósika Miklós regényeit, valljuk be, ma már csak néhány elszánt irodalmár olvassa, de *Emlékiratának* 1977-ben megjelent új, sajnos rövidített, kiadása joggal irányította a figyelmet a szerző nem fikciós műveire. S most itt van előtünk egy több mint nyolcszáz oldalas könyv, amely Jósika *Emlékalbumán* kívül tartalmazza Fejérváry Miklóshoz írt leveleit is. A József Attila Tudományegyetem I. számú Magyar Irodalomtörténeti Tanszékének diákmunkaközössége, amely az *Idegen, de szabad hazában* címmel kiadott kötet sajtó alá rendezését végezte Kokas Károly és Szajbély Mihály irányításával, e több szempontból is figyelemre méltó könyv létrehozásával erőteljes ösztönzést adhat a megújulni látszó Jósika-filológiának. S ha meggondoljuk, hogy az író publicisztikája szinte még teljesen feltáratlan, annál inkább reméljük, hogy ez a hatás nem marad el.

Jósika Miklós Fejérváry Miklóshoz írt leveleit az MTA Könyvtárának Kézirattára őrzi. A címzett a szabadságharc után hagyta el Magyarországot, 1851-ben ismerkedett meg az íróval Brüsszelben, s miután kivándorolt Amerikába, rendszeresen levelezett vele, egészen annak haláláig, 1865-ig. Jósika minden hónap elején beszámolt barátjának saját életének alakulásáról épp úgy, mint az európai eseményekről, továbbá a magyar emigráció tevékenységéről. Az így keletkezett százhatvanégy levél meglepően hétköznapi nézőpontjával és fesztelenül oldott stílusával nem csupán kor- és mentalitástörténeti dokumentum, de a szerzőnek az irodalmi tudatban kissé elmosódni látszó arcképére is új vonásokat rajzol. Ennek a sokszor gyótrően következetes és szókimondó, önfeltáró környezettanulmányának olyan emlékezetes darabjai sorjáznak előttünk, mint a Haynau brüsszeli látogatásáról szóló beszámoló („Egy pohár vért az úr számára! pincér!”

– kiáltotta valaki, amikor a tábornok belépett egy hangversenyterembe), vagy a Francsepudlinak nevezett Ferenc József magyarországi körútjának keserűen gúnyos összegezése:

„pappentekli triumphalis porták, papiros virágkoszorúk, dictiók, fáklák, magyar ruha – szóval minden megvan von ausen és von hinten! Rútul beadták derekukat a Landsmanok.”

Az idézet jelzi, hogy Jósika iróniája a levélbeli beszédet különböző stíluszintek közti villódzással alakítja, s nemegyszer szinte keveréknyelvűvé, a fogalmakkal és nevekkal való groteszk játékká torzítja. Pulszkyból így lesz Phálszky, III. Napóleontól Nápi Lajos, Palmerstonból Pálmester, Ferenc Józsefből pedig kis Szepudli, a kis Josi, vagy egyszerűen Ferkó. Az epés indulat nem kíméli otthoni író társait sem: Kuthy Lajos nála „kutya vagy spitzli nyelven ugatva” szól, Kemény Zsigmond szerint „borzasztó unalmas és komisz, mint a bagaria”, s csodálkozik, hogy odahaza „még a kis Gyulai Palkóbul is tudóst ütöttek”. Amikor megkérdezik tőle, igaz-e, hogy nálunk egy *jokay*, aki szerencsén, igen jó könyveket ír, csak annyit jegyez meg, hogy valóban szerencsén, azaz Mór, „hanem groom és nem jokay”, vagyis nem zoké, hanem inas. Elgondolkodhatunk, vajon e kétségkívül szellemes, ám többnyire igaztalan dőféseket a külföldön is sikeres író fölénye, az úttörő magabiztossága, a kívülrekedt pályatárs fájdalom, netán a féltékeny művész irigysége magyarázza-e inkább.

A magyar emigrációhoz való viszonya sem nélkülözi az – egyébként igen tanulságos – ellentmondásokat. Nem vesz részt folyamatosan az ügyekben, hiszen leköti az írás („kein Roman – kein Geld; kein Geld – kein Courage” – írja), s amúgy is megbonthatatlanul szilárdnak tartotta a kialakult hatalmi egyensúlyt. Ezért szemléli kritikával Kossuth tevékenységét, légvárak építésével vádolva őt, ám habozás nélkül megvédi, ha levelezőtársa vélekedik róla ugyanígy. Mint ahogy agyonbírált nemzetéhez is eltephetetlen szálak fűzik: „Nem! non est finis Hungariae, azért sem!” – ismétli szinte rögzieszméi konoksággal. Szenvedélyes érdeklődéssel figyeli az otthoni eseményeket. Teleki László öngyilkossága megdöbbenti. Mit akar Deák, kérdezi önmagától. „Úgy látszik, hogy felix Ausztria Bach-huszárjai és Schmerling-percérjei újra triumfálnak” – jegyzi meg 1862. március 4-én. Balsejtelmek gyöttrik: „Erdélyből Oláhország készül, Magyarországból – succursalis [fiórország] lesz. . . ”

A kötetben közölt *Emlékalbum* a lappangó eredetinek a JATE Közpon-ti Könyvtárának Kézirattárában felbukkant másolata alapján készült. Jósika a hagyományos emlékkönyv műfaját autográf gyűjteménnyé alakította, amely tartalmaz jó néhány, a kor híres embereitől származó, de nem az író-nak címzett kéziratot is. Ezek közül különösen érdekesek Herder sorai és az a Fessleről származó, Szaratovból küldött levél, amelyben a neves történész író hevesi tubákot kér, hogy legalább a haza illata vele maradjon.

A Jósikához írt levelek között olyan értékes dokumentumokra bukkanhatunk, mint Kemény Zsigmond sorai, amelyek bepillantást engednek papírra vetőjük alkotói módszerébe, s jelzik kritikus önszemléletét is. Heckenast Gusztáv 1853. február 12-én keltezett, továbbá a *Nővilágot* szerkesztő Vajda János 1859. március 19-én írt levele pedig az önkényuralom fojtogató légkörének megdöbbenően hiteles tanúbizonysága. Nem kevésbé forrásértékű szövegek Kertbeny Károlynak, a magyar irodalom külföldi népszerűsítőjének levelei, aki, mint kitűnik, talán elsőként fedezte fel az *Emlékirat* irodalomtörténeti jelentőségét. Kertbenyvel Jósika egyébként Brüsszelben ismerkedett meg, 1863. november 1-én már úgy beszél róla, mint a magyar kolónia tagjáról.

A tematikai összefüggésen túl e személyes kötődés alapján is szerencsés szerkesztői elgondolásnak tartjuk, hogy a könyvet Kertbeny külföldön összeállított fényképalbumának az OSZK Kézirattárában őrzött darabjaival illusztrálták. E negyvenkét, neves magyar emigránsokat ábrázoló portré, Kertbeny életrajzi jegyzeteivel, szemléletesen egészíti ki a levelek szövegét.

A szöveget gondozó munkaközösség alapos, a mai olvasó tájékozódását megkönnyítő jegyzetekkel és pontos mutatókkal látta el a kötetet. Ezekben alig találunk tévedést vagy hibás utalást. Legfeljebb annyit jegyezniünk meg, hogy Brassai Sámuel – az íróval való feszült viszonya következtében, amelyet *A tudós leánya* című regényről írt elmarasztaló kritikája váltott ki – bővebb jegyzetet kaphatott volna, Lemouton Emília esetében fontos lett volna megemlíteni, hogy jeles Shakespeare-fordító, aki hozzáfogott a teljes életmű átültetéséhez, a nevezetes szólás (Extra Hungariam. . .) pedig ma már árnyaltabb értelmezést igényel, mint amit a könyv 651. és 666. lapján kapott. Úgy véljük továbbá, hogy a nők kiválóságáról írt, finoman szellemes szöveg, amelyet az *Emlékalbum* darabjaként a 466. lapon olvashatunk, alkalmasint nem Manuel Gonzalès (1833–1893) mexikói államférfiből származik, mint ahogy a sajtó alá rendezők vélik, hanem bizonyára Emmanuel Louis Gonzalès (1815–1887) szerzeménye. Ez utóbbinak egyébként több regénye is megjelent kortárs fordításban magyarul, így az *Egy orosz hercegnő* 1872-ben, Milassin Vilmos tolmácsolásában, a *Richelieu és Anna királyné* pedig 1876-ban, Mártonffy Frigyes átültetésében.

Ezen apró megjegyzések azonban semmit nem vonnak le e terjedelmes kötet irodalomtörténeti értékéből, abból a vitathatatlan érdemből, hogy új megvilágításba helyezte Jósika Miklós életművét. De jelentősége túl is terjed az író oeuvre-jén: a forradalom és szabadságharc utáni magyar emigráció életének és tevékenységének, belső küzdelmeinek személyes hitélű, fontos dokumentuma.

(Szépirodalmi Könyvkiadó, 1988.)

NAGY IMRE

VÖRÖS IMRE: TERMÉSZETSZEMLELET A FELVILÁGOSODÁS KORI MAGYAR IRODALOMBAN

Vörös Imre új könyve egy, a magyar szakirodalomban még szokatlannak számító monográfia-típus kísérlete: egy fogalom – jelen esetben a természet – jelentésének módosulásait, filozófiai és esztétikai átértelmezéseit kívánja föltárni, egyszerre ügyelvén ember és fogalom viszonyának változásaira, valamint ennek tudati tükröződésére. A vizsgálat speciális, mert az irodalom terepén mozog, nem terjeszkedik az esztétikum egyéb szférái felé (legfőlegbb egy-egy rövid megjegyzés erejéig bukkannak fel zenei vagy képzőművészeti párhuzamok). Nem műelemzések sorozata ez a könyv: egy, az európai kultúra antik és bibliai gyökereitől kiinduló eszmetörténeti ívre fűzi föl a szerző a felvilágosodás kori magyar irodalom jellemző alkotásait, néhány találó elemzési szempont fölvillantásával. Az érintett művek ilyen formán egy sajátos tradíció fényében látszanak, jelentőségük is másféle értelmet kap: a hagyomány megtörése vagy megtartása, esetleg átértelmezése ismeretében másképpen ítélnélhető meg egyes írói teljesítmények relatív és abszolút értéke. Vörös nem csupán bizonyos motívumok meglétére hívja fel a figyelmet (mint például a *Fanni hagyományai*ban felbukkanó természetszemlelet tipológiájának megadásakor), hanem Csokonai életművének némely darabjáról (mondjuk *A tihanyi ekhóhoz* című versről) vagy Faludi eklogáiról szólván egy új értelmezési keret körvonalait is fölrajzolja. Sőt, képes arra, hogy ennek az eszmetörténeti „longue durée”-nek a hangsúlyozásával magáról a magyar irodalom folyamatáról beszéljen: kronológia helyett a történetiségre és az egységek összetartozására mutatván rá. Ezzel fel tudja oldani a mesterséges korszakhatárokat, inkább tág stílustörténeti periódusokkal dolgozik. A felvilágosodás korszakának finom kezelésével a barokk és a rá következő új szakasz merev váltásával szemben az egymásmellettséget, az összemosódást emeli ki – s noha ez nem újdonság a hosszabb ideje körvonalazódó szakmai konszenzus ismeretében, a monográfia a motívumtörténet eszközei révén újra megerősíti ezt a felfogást.

A sejthetőleg a francia szakirodalomból (elsősorban Jean Ehrard idézett, *L'idée de nature en France à l'aube des Lumières* című könyve nyomán) kölcsönzött témát Vörös Imre komoly körültekintéssel dolgozta fel. Tisztában volt azzal, hogy a magyar irodalom eme korszakának jelenségei sem magyarázhatók meg autochtón módon, önmagukból. Ezért elvégezte a különböző, a természet fogalmával érintkező eszmék közös európai alapját jelentő bibliai és görög tradíció fölvázolását és érzékeltette a választott időszaknak, a XVIII. századnak a komparatív módszerekkel föltárható kontextusát is. Szinte mellékesen a felvilágosodás kori magyar iro-

dalom beágyazottságának és összefüggésrendszerének vázlatát is megkapja így az olvasó. A szerző egyrészt a mitológiai, bibliai ősképek, mítoszlelemek rendszerezéséből indul ki, másrészt kimutat konkrét szöveghatásokat – ám soha nem keveri össze ezt a két, teljesen eltérő hatásmozzanatot. Az eszmetörténethez szükséges nagyvonalú következtetéseket ezért tudja összehangolni mikrofilológiai igényeivel. Vörös minden fejezet végén röviden jelzi, hogy mely művek bizonyítják a kimutatott jelenségek továbbélését a XIX. századi, esetleg XX. századi irodalomban. A leggyakrabban a klasszikusok (Vörösmarty, Petőfi, Arany stb.) egyes műveire vagy műcsoportjaira utal. Az ily módon kijelölt, kutatópontokkal meghatározott irány helyességét nem vitatva, éppen ezek az elnagyolt jelzések teszik világossá a monográfia egyik fő érdemét. Míg a szerző az érdeklődésének határán elhelyezkedő korszakok esetében megelégedett néhány reprezentáns emlegetésével, a valóban vizsgált időszakokkal szerencsére másképpen járt el. Nem csupán az esztétikailag jelentős művekre és életművekre figyelt, nem ezek megértéséhez szükséges ürügynek tekintette a természetfoglalom tisztázását. Magára a folyamatra koncentrált, s ilyen formán nemcsak azt az egyébként közhelyszerű tételt sikerült megerősítenie, hogy a kor kulcsfogalmáról van szó, hanem az eszme korabeli interpretációinak, esztétikai és filozófiai kiindulású átértelmezéseinek, metamorfózisainak rendkívüli változatosságát érzékeltette. Ezzel pedig módszerének elméleti igényű végiggondolását bizonyította: egy korszak központi fogalmait mindig ilyen dinamikus, mozgásban, változásaiban érdemes elemezni. Vörös Imre monográfiája tehát bármilyen eszmetörténeti kutatásnak metodikai segédletévé is válhat, komoly segítséget nyújthat akár olyan eltérő témák esetében is, mint például a reformkori népfoglalom vagy nemzeteszme.

Vörös Imre könyvéből, mint bármely monográfiából, jól látszik szerzőjének eredeti képzettsége. Elsősorban a francia irodalmat használja referenciaként és esettanulmányok háttéréül – ez egyébként csöppet sem meglepő eddigi munkássága alapján. Példaértékű azonban, hogy nem elégedett meg ezzel az egyszálúsága ellenére is termékeny komparatiztikai párhuzammal, noha éppen előző könyvével (*Fejezetek XVIII. századi francia–magyar fordításirodalmunk történetéből*. Bp. 1987) bizonyította, milyen eredményei lehetnek az ilyen összevetéseknek. Gondosságának köszönhetően a latin, görög, német, angol irodalom éppúgy helyet kapott monográfiájában, mint a francia: arányos anyaggyűjtése méltó ahhoz a szándékhoz, hogy itt európai folyamatok fölvezetéséről kell beszélni. Az általános műveltség átrendeződésével egy tradicionális tudáseszmény is megváltozott, s ez alól az értelmiség humán kultúrával foglalkozó rétege sem tudja teljesen kivonni magát. Egy irodalomtörténeti korszak kutatói is legfőjebb azon nyelvek ismeretével rendelkeznek, amelyek az általuk vizsgált periódus korabeli ismeretanyagához szervesen hozzátartoznak. Ritkaságszámba megy azonban, ha valaki szükségét érzi a kor műveltségességének

szélső köreihez tartozó nyelvek elsajátításának; márpedig a héber, amelynek ismeretéről a könyv több helyütt tanúskodik, a XVIII. század kutatása szempontjából ilyenek tűnik. Az mindenestre látszik a monográfia ösztönvetségi idézeteiből, hogy a szerző nem a sémi filológia vagy a bibliakritika felől érkezett el a felvilágosodás kori magyar irodalomhoz; ám fontosnak tartotta az elsődleges források használatát ebben az esetben is. Igazát bizonyítja, hogy ennek a törekvésének hála, milyen elemzési lehetőségek adtak meg neki: Fazekas Mihály *Az öröm tündérsége* című verse egyik antikizálónak tűnő fordulatáról kideríti egy zsoltárrészlet héber eredetijének valószínű ismeretét. Vagy egy másik példa (ezúttal a görög tudás hasznára): Vörös fölfigyelt Faludi egyik eklogájában a szó szerinti theokritoszi átvételre. Igényessége mellett példaértékű az a gazdaságosság is, ahogyan tudásanyagát beépíti gondolatmenetének rendjébe. Ezért nem műveltségfitogtatás, ha héberül idéz a Bibliából vagy egy terminus görög megfelelőjét használja, természetesen az eredeti formájában. Még akkor sem tűnik annak, ha a korszakkal foglalkozók jó része – magamat sem véve ki – sajnos már nem tudná ellenőrizni a hivatkozások korrektségét. Vörös Imre könyve emiatt is imperatív jellegű: ki-ki felismerheti saját inkompetenciáinak legyőzésére tett kísérleteinek megfelelőjét a szerző szerényen előadott, gondosan adatolt fejtegetéseiben.

A filozófiai, világnézeti szempontok iránti vonzalom többirányú tájékozódásra ösztönözte Vöröst. Műfajelméleti kérdésekkel éppúgy foglalkozik (például az állatmese differenciálódása vagy az ekloga kapcsán), mint rövidre fogott műelemzéssel. Sőt, elérkezik a kultúrantropológiai vizsgálatok határára is, amikor érinti a nemzetkarakterológia problémáját. Kitűnő ötlet, hogy a természet fogalmához kapcsolja a kollektív öndefiníciók kialakításának történetét is. Igaz, a kérdést nyitva hagyja – annyiban teljes joggal, hogy a kollektív mítoszok megszerkesztése és kiépítése az általa vizsgált korszak után következik be. S noha ezen a ponton a vázlatosság valóban némi hiányt ébreszt (a felvilágosodás esetében is!), nem lehet eléggé méltányolni, hogy Vörös rendkívül fontosnak tartja következtetései továbbgondolhatóságát, a vizsgálatok lezárásának hiú ábrándja helyett. Egy ilyen típusú, részleteiben a végtelenségig duzzasztható motívumtörténeti monográfiában aligha lehetne másképpen eljárni: tendenciák kiemelésére kell törekedni, hogy az olvasó meghosszabbíthassa a gondolatmenetet. Vörös Imre könyve ebben az értelemben igazi „nyitott mű”. Elemzései- nek egy része mintha szánt szándékkal az – általa már el nem végzett – összevetés érdekében készült volna: így például a felvilágosodás kori tájleíró költészet tömör jellemzése komolyan előkészíti a reformkor – de különösen Petőfi – tájleíró műveinek új értékelését. Másrészt pedig a fejezetek száma is szaporítható lenne. Vörös Imre a Bevezetésben megindokolja, hogy a természet fogalmának sokrétű, történetileg is rendkívül változó értelméből melyekkel kíván foglalkozni s melyekkel nem. Az itt megadott

képzeltbeli periódusos rendszer legfontosabb helyeit kitölti a monográfia, s szerencsére éppen a gondolati alapvetést tartalmazó fejezetek a legjobbak: a kozmosz-képről és a tájleíró költészetről szólnak. Közbevetőleg: ez nyilván nem véletlen, hiszen a honi szakirodalmi előzmények is e témákban a legszínvonalasabbak, gondoljunk a könyv legmélyebben kiaknázott irodalomtörténeti előképére, Szauder József életművére. Vörös Imre könyve azonban inkább előzetesen kikristályosított nézőpont szellemében megírt, önálló, lekerekített tanulmányok egymás mellé helyezésének látszik – ez ugyan a monográfiához feltétlenül szükséges koherenciát nem veszélyezteti, de a téma kimerítését még formailag sem jelenti. Ezt érezte valószínűleg a szerző is, amikor epilógusszerűen összefoglalta vizsgálódása főbb eredményeit: a téma összefoglalhatóságának lehetősége utólag kirajzolja a könyv tengelyét.

Vörös Imre könyve nemcsak anyagkezelésében, hanem stílusában is elegáns. Az utóbbi évek egyik legmagvasabb szakirodalmi teljesítményének tartom, s már most is érezhető, hogy egészen különböző témákhoz nyújt kikerülhetetlen segítséget. Műfajelmélethez, műelemzéshez, mikrofilológiaihoz, eszmetörténethez éppúgy nélkülözhetetlen lesz a korszak kutatóinak, mint ahogy módszertanának végiggondolása is tanulságokkal szolgál. Ráadásul ez már nem csupán a felvilágosodás kori magyar irodalommal foglalkozók szűk csoportjának válhat hasznára. (Akadémiai Kiadó, 1991.)

SZILÁGYI MÁRTON

MINDVÉGIG

KERESZTURY DEZSŐ ARANY JÁNOS-MONOGRÁFIÁJA

A kötet címe Keresztury Dezső Arany-búvárkodásaira is ráillik.

1937-ben jelent meg első, Aranyról írott könyve; 1990-ben pedig az edigi utolsó – a tudósi életmű koronája.

Keresztury Dezső Arany-kutatásainak hat évtizede során, egy végérvényesnek tekinthető pályakép fokozatos megrajzolásával szeretettel bíbelődve, sikerrel hatolt be nagy költőnk titkaiba.

Az ember először azt hinné, mindent tud Aranyról. Ha valaki nyitott könyv klasszikusaink közül, ő az. A *Toldi* első strófáiról mondott tanári magyarázatot hallgatva, máris a tizenéves diák előtt áll a nép fia, aki szolid egymásutánban rója a papírra remekműveit, hol a szalontai aljegyzői lakásban, hol az alföldi gimnázium tanári társasága között, hol pedig a margitszigeti tölgyek alatt. A véres történelem türelmetlenül száguld végig a kortársak életén, negyvennyolc, Krím háborúja, Solferino, Königrätz; önkényuralom, kiegyezés – ő csak ír, rendíthetetlen nyugalommal, magabiz-

tos honfiúi önérzetével, bölcsen, szépen, mindig az igazat. *Toldi, A walesi bárdok*, iszonyatosságukban is ábrándokba ringató remekművű balladák: *Ágnes asszony*; a hun regék ősködbe vesző világa is szépen kimódolva kerül a serdülő ifjúság szeme elé. . . Arany János, hála Gyulai Pálnak, a magyar középiskolások költője lett, s ezen az se változtat, hogy érett fejfel is bámuló gyönyörűséggel olvassuk, bárhol üssük is fel verseskötetét. Nincs nagyobb vigasztaló Aranynál, a szó legnemesebb értelmében. Indulatosan elkötelezett, politikába mártózott költőink lobogásának bárha lelkes, bárha egyetértő olvasása után szívesen menekülünk hozzá, a magyar költészet Deák Ferencéhez. Megbotránkozott értetlenséggel csóváljuk fejünket Vajda János irigykedésnek tűnő dörmögésén, Reviczky bánatos csudálkozásán ama „kozmpopolita”-vers miatt, Ady sértő ingerültségén és sóhajtva sajnálkozunk, hogy nem talált igazi tanítványokra a hatvanhetes nemzedék soraiból.

Így van-e ez, ha igen, miért, s ha mégse, miért ilyen a látszat?

Keresztury Dezső megfontolt türelemmel, de könyörtelen igazságszomjjal vizsgálja végig és állítja elénk az igazi Arany János életpályáját és életművét.

Leginkább az érdekli: miért maradt annyi vállalkozása töredék? Miért nem teljesült be életműve szándéka szerint? Hová porladt lelkében a Csaba-trilógia kezdeti tüze, parazsa? Miért zárkózott el a társasági-társadalmi lélettől, költőtársaitól? Sértődöttnek ható hallgatása mit takarhat? Ijesztő Keresztury Dezső tárgyilagos mondata: „Ránk maradt hivatalos iratai terjedelemre nézve jóval meghaladják költői műveit.” (58.) Mi rejlik e dicséretes hivatalnoki buzgalom mögött?

Keresztury Dezső minderre megfelel. Megvilágítja a színészkaland utáni bűnbánó megbújását a nyomorúságos otthoni fészekben s az egész életén át végighúzódo titkolt „szégyenét”, hogy még csak középiskolai végbizonyítványt sem szerzett; hogy miért lett néhány évre emiatt „közönséges ember”; hogy miért ment önkéntes száműzetésbe „a palota foglyaként”, egy előkelő állás, az akadémiai főtitkárság látszatra rengeteg irodamunkát jelentő menedékebe, ahonnan gyanakvó rosszallással figyelte a külvilág dolgait; hogy mit jelentett számára kínos betegsége, miért húzódozott alapos kivizsgálásoktól és gyógyeljárásoktól? Vajon csakugyan csupán egy akkortájt titkolni illett tuberkulotikus családi fertőzés szégyene miatt, vagy mélyebb lélektani oka volt mindennemű betegség bevállalástól irtózásának, talán mert a biblikus hit szerint a betegség — bűneink büntetése?

Keresztury monográfiájának jó néhány fejezete nem csak a szó tudományos értelmében kiváló — ilyen az egész könyv —, hanem íróilag is remeklés. Az együttérző megértés tudósi prózába tömörített költészete. Ilyen például a *Koldusének* elemzése, keletkezésének és az előadás körülményeinek megvilágítása. (184.) Egy szalontai vendéglőben a veszélyes 1850-ik esztendőben, felolvasta ezt a lázadó verset, tekintetével kérdezve, „kinek van ki-

fogása az ő hazafisága ellen?” Vagy a nemzeti balladák-fejezet, amelynek végigolvasán úgy érezzük: most magyarázták el először amúgy igazán e balladák esztétikumát. Meglepő a szerző által „válság-verseknek” nevezett művek sorának felmutatása. (Például 383.)

Elszomorítóan szép az utolsó évek szeretetteljes könyörtelenségű bemutatása. Ez egyszersmind a monográfia befejezése is; Keresztury úgy zárja le, majdhogynem félbeszakítva előadását, könyvét, mint ahogyan Arany is önmaga torzója maradt (szándékaihoz, terveihez képest!). Az ember szinte továbblapozna, miként folytatódik a mű; de nem folytatódik, vége. . .

„Nem szabad tagadni, hogy a trilógia 1881-ben kezdett utolsó dolgozata bizony sápadt, elhalkuló visszhangja csak a *Buda halála* emelt, érces zengésének.

Éppúgy, az erkölcsi kényszer és az utolsókat lobbanó alkotásvágy szüleménye, mint a *Toldi szerelme* második fele. Mert az erőltetett mentekben létrehozott befejező munka tartalmában alig több, mint egy közepes romantikus kalandregény, amelyet egy kivételes nyelvész-kivételes gonddal megtervezett, s kivételes formába foglalt. Mintha a költő éppen annak a franciás regényírásnak bűvöletébe esett volna, amely ellen folyóirataiban olyan határozottan fellépett, s amelynek visszaszorulásában a magyar elbeszélő próza jó irányú kibontakozásának lehetőségét üdvözölte. . . A Gyulai vezette kórus nem vette figyelembe a költő kételyeit: egybehangzóan a legmagasabb elismerés hozsannáját énekelte: »mindenkor a világirodalom legnagyobb művei közt fog említetni«: »nagyobb (minden tekintetben nagyobb / műve a legújabb költői irodalomnak, nemcsak a magyarnak, bizonyára nincsen.« (527.)

Ez a befejezetlen befejezés, ez az Aranyból élő hozsannázók dalolta szövegidőzet egyetlen nagy kérdőjelle teszi nem ugyan Arany halhatatlan életművét, hanem az utókor olcsó hízelgését, amely – mint mondtuk – az érettségi tételek birodalmába száműzte nemzeti klasszikusunkat.

Maradt természetesen néhány továbbgondolásra érdemes, részben nyitott, részben fel sem vetett probléma Arany körül, amelyek fölött újabb nemzedékeknek érdemes eltűnődniük.

Megérne egy tüzetes vizsgálódást az ifjú Arany kisújszállási esztendeje Török Pál lelkésznel. Török Pál, aki később református püspökként Erzsébet királyné beszélgetőtársa volt, s akinek korát meghaladó műveltsége már 1834-ben, Arany otlétekor is megmutatkozott, megnyitotta az akkor még debreceni diák előtt könyvtárát. Vajon nem itt, ekkor találkozhatott-e Czuczor Gergely *Szondijával*, Széchenyi István *Hitelével*? S nem olvastott-e ki tudja, milyen lelkesüléseket a magyar játékszín jelentőségéről, kezdve Kisfaludy Károlyon, mely olvasmányai hatására megkerülhetetlen

kötelességének érezte a színészi kalandot? Megszívlelendő Horváth János szava:

„Az az egy év, melyet Kisújszálláson töltött Török Pál. . . közelében . . . jelenti számára amaz avultas irodalmi műveltségből való kiemelkedés kezdeteit. . . Nem is annyira Debrecen, mint inkább Kisújszállás nyitotta fel szemét s tágíthatta láthatárát.” (*Tanulmányok*, 1956. 363.)

A mai olvasónak óhatatlanul Móricz Zsigmond jut eszébe, Debrecen utáni kisújszállási olvasmányairól és társadalmi lázadásáról, amelyet oly érzékletesen ír le a *Bálban*. . .

Ne feledjük, hogy *Az elveszett alkotmány* lelkes széchenyistának mutatja Aranyt, lásd azt a részletet, amikor Rák Bende szülőatyját a *Hűtel* olvastán megüti a guta. . .

Apróság, de mintha keresztülsiklanánk Aranyné Ercsey Juliánnának az ábrázoltnál színesebb egyénisége fölött. Tolnai Lajos írja, hogy amikor tanáránál, Arany Jánosnál, kinek verseskötetét ő másolta és aki maga is versekkel kereste fel a költőt, Aranyné őt szatirizáló próza írására biztatta, föl- említvén a nagykőrösi társasélet fonákságait. Aranyné szerint Tolnai ebben a zsánerben alkothatna kitűnőt. . .

Keresztury Dezső alapos részletességgel feltárja a *Köszöntő* című vers háttérét, a kínálkozó következtetést azonban az olvasóra bízza, talán mert a közfelfogástól merőben eltérő Arany Jánost ismernék meg.

Ráday Gedeon intendáns, Arany barátijó ismerőse, az 1857-es hírhedett császárlátogatásra operát rendelt; szövegét Czanyuga József írta, zenéjét a Doppler-fivérek és (a második felvonást) Erkel Ferenc komponálták, témája pedig Árpád-házi Szent Erzsébet volt. Mint az alkalmi daljáték címe is elárulta: az *Erzsébet* a császári pár, közelebről pedig Erzsébet császármé előtti hódolat volt. Ez az a császárlátogatás, amikor a magyar költőket felszólították, írjanak dicsőítő költeményt az uralkodóhoz, amely felszólításra Arany a tanultak szerint *A walesi bárdokkal* válaszolt. Nos, Ráday Gedeon rávette a költőt, hogy írjon dalszöveget a császármé tiszteletére. Arany ezt meg is tette, a dal elhangzott és azt a hírlapok elismerőleg méltatták. Arany dalbetétét a világhírű Hollósy Kornélia énekelte – akihez a költő külön verset is írt – és két sora így hangzik:

Éljen urunk, hős királyunk, s leánya
Magyarország legdeliebb rózsája!

Noha ez a dal II. Andrást és Szent Erzsébetet élteti: vitathatatlan, hogy az üdvözlés a díszpáholnyban ülő császári párnak szólt.

Sietve kell megjegyeznünk, hogy ez a gesztus a nemzet szempontjából minden tekintetben helyeselhető, hiszen Erzsébet rokonszenvezett a magyarsággal.

Valószínű viszont, hogy Arany, akit feszélyezett a dolog s ezért a kapcsos könyvbe be is jegyezte a *Köszöntőről*: „gyűjteménybe nem való”, mivel róla szélteben elterjedt, hogy *A walesi bárdokkal* vakmerőn szembeszállt az uralkodóval — azért tiltakozott oly kétségbeesetten a Szent István-rend lovagkeresztje ellen, amellyel őt a király a kiegyezéskor kitüntette, mert tartott tőle: a közvéleményben felmerülhet a gyanú, hogy ő ezt a magas kitüntetést az *Erzsébet* című daljáték köszöntődaláért kapta. Éppen ő, akivel kapcsolatban addigra már legendává vált *A walesi bárdok*-ügye.

Nem érdektelen megjegyezni, hogy a Szent István-rend tényleg igen magas kitüntetés volt, lényegében a katonai Mária Terézia-rend civil megfelelője; Jókai Mór csak 1876-ban kapta meg kiskeresztjét. Maga báró Wenckheim Béla belügyminiszter, egyébként a Szent István-rend kancellárja kérlelte személyesen Aranyt: ne utasítsa vissza a királyi kaggyet, mert ez az egész hazának kárára válna. Igaza volt.

Más. Nem lenne fölösleges *Az ember tragédiájának* Arany általi fogadtatását tüzetesebben szemügyre venni. 1860 tavaszán befejezett *Tragédiáját* Madách fiókjában tartotta, viszont a *Tragédia után* írott *Mózes*t beküldte az Akadémia Karácsonyi-jutalmára pályázva. A bírálók: Arany János, Bérczy Károly, Jókai Mór, Kemény Zsigmond, Pompéry János alkalmatlannak ítélték a *Mózes*t, mivel az szerintük dramatizált eposz, tehát nem dráma. Ki tudja, hányadik elutasítás után hozta magával Madách Pestre *Tragédiáját* 1861 tavaszán s kérte barátjának, Szontagh Pálnak közvetítését Aranyhoz. Arany hevertette a *Tragédiát*, nyilván emlékezve a *Mózes*re, amely neki nem tetszett. Úgy vélhette: előkelő dilettáns próbálkozásával zaklatják. Csak Madách barátainak unszolására vette elő a művet s nyilatkozott róla az ismert lelkesedéssel. Ma már tudjuk, hogy a *Mózes* is remekelés a maga nemében, mi több, talán a *Tragédia* „bízva bízzál” befejezésének igazolása, hiszen Mózes népe eljutott az Igéret Földjére — hála Keresztury Dezsőnek, akinek a *Mózes* korunkbeli színpadi sikere köszönhető.

Változatlanul megoldatlan maradt Arany Jánosnak és fiának, Arany Lászlónak irodalmi kapcsolata.

Úgy tűnik, a két nagy magányos felfogása annyira egyezhetett a világról, a viszonyokról, a társadalomról, a politikáról, hogy kölcsönösen hatottak egymásra. Elgondolkoztató, *A délibábok hőséneke* (1873) és a *Toldi szerelme* végső változatának eszmei hasonlósága. A trilógia második, bár legkéseőbb elkészült részének Toldi Miklósa, az új időkhöz alkalmazkodni képtelen, csalódásait és düheit italba fojtó, egykor délceg és tetterős lovag meglepően emlékeztet Hübele Balázsra. Figyelemre méltó, hogy az első változatok (Daliás Idők) Toldija mennyire más jellem, mint a végleges változaté. *A Daliás Idők* vitéze még maga határoz sorsa felől s bizakodón szerelmes; könnyelmű lépése jóvátehetőnek tűnik. A végleges Toldi viszont már csak sodródik; nem ő irányítja az eseményeket, hanem azok őt.

A *Csaba-trilógia* is így maradt talán töredék; amiképpen az 1847-ben még életvidám s reformokban bízó népi hős az 1880-as évekre megkeseredett vénséggé tőpörödött, — hiszen a kiegyezés sem hozta meg a várvárt új társadalmat —, ugyanúgy Attila, Csaba királyfi, a két egytestvér Hunor és Magor világa is a múlt kódébe veszett. Arany fájdalommal érzékelhette, hogy a nemzet elveszítette ősi küldetésstudatát. Attiláról és a hunokról éppen akkortájt bizonyította be a könyörtelen tudomány, hogy legenda az egész, semmiféle rokonság nincs a hunok és a magyarok között.

Pedig milyen szépen és mégis érvényesen énekelt Arany 1858-ban *Az utolsó magyar*ról, amely töredék befejezetlen voltában is egyik legpompásabb remeklése a nagy költőnek — és milyen szomorúan jellemző, hogy ezt ismeri az olvasóközönség a legkevésbé.

Keresztury Dezső a *Csaba királyfi* című fejezet végén összegezi az Arany-életmű töredék voltának tanulságait, végzetes elszigeteltségét:

„Az ilyen elszigeteltségben persze létre lehetett hozni a személyes, míves költészet csodáit, de semmi esetre sem valamilyen, a múltat a jövőbe átvezető, a nemzeti egyetértésre számító nagyepikát. Arany nemzeti-őstörténeti mitikájából nem lett közösségformáló erő. Örök kár. Mert a trilógia, ahogy eltervezte, s töredékesen elkészítette, csak legmagasabb ormául készült annak a kontinensnek, amelyik a kiegyezés körül, a hatvanas évek derekán alámerült.

Az orom beomlott, miközben a földrész tektonikus mozgása tovább tartott a tenger mélyén. Hogy Arany elnémult, csak a fölszínen látszott. A mélység csöndjéből föl-föllövelt egy-egy vulkáni kitörés. Sajnos egy sem dobta föl a hun-magyar trilógia nemzeti és általános érvényű emlékművét.” (Szépirodalmi, 1990.)

NEMESKÜRTY ISTVÁN

KOLTAI TAMÁS: AZ EMBER TRAGÉDIÁJA A SZÍNPADON (1933–1968)

Nem tudjuk, örülni kell-e annak, az új idők jeleként üdvözölni, hogy egy elsőrendű nemzeti klasszikusról szóló művet hat szponzor támogatásával sikerült megjelentetni. (Hetediknek ideszámíthatjuk a Soros Alapítványt, amely ösztöndíjjal támogatta a munka megvalósulását.) Annyi bizonyos, hogy mindez nem állíthat más mértékrendszert a könyv színvonalát illetően.

Németh Antal hagyatéka ma közgyűjteményekben található. Zömét az OSzK Kézirattára és Színháztörténeti Tára őrzi, de jelentős anyag van

a Magyar Színházi Intézet Színháztörténeti Múzeumában és a Nógrád megyei Múzeumigazgatóság gyűjteményében, az utóbbi leglátványosabb hányada (makettek, scenikai tervek, jelenetfotók) a csesztvei Madách Emlékmúzeum állandó kiállításában szerepel. Az OSzK Kézirattárában a Fond 63/271. jelzeten tartják nyilván (engedélyhez kötött kutatási lehetőséggel) *Az ember tragédiája a színpadon 1933 után* című és témájú kötött, illusztrált kéziratot, amelynek 1–10. fejezete ki is van dolgozva (időben 1937-ig), az innen 1968-ig, a szerző haláláig terjedő 11–29. fejezet vázlat formájában tanulmányozható. Kiegészíti mindezt – a Fond 63/272. jelzeten – az *Egy emberöltő a Tragédia szolgálatában* című kézirat, egy balassagyarmati, 1967. október 4-én tartott előadás szövege. Ezek voltak Koltai Tamás könyvének fő forrásai, hogy folytathassa Németh Antalnak *Az ember tragédiája a színpadon* című, 1933-ban megjelentetett és a színpadi recepció 1883 és 1933 közé eső, első fél évszázadát feldolgozó monográfiáját.

A recenzens azért kényszerül bevezetőben tényszerű adatközlésre, mert Koltainál az elmondottak csak részben és csupán publicisztikus fordulatokban feloldva találhatók meg az Előszóban. Arról nem történik említés, hogy a szponzorok adta lehetőség vagy a szerzői szándék mellőzte el Koltai könyvének lektorálását, a bibliográfiát, a jegyzeteket (ideértve a Németh Antalnál meglévőket is), a névmutatót, az előadások időrendi és szereposztási táblázatát – vagyis mindazt, amitől a dolgozat tudományosan használhatóvá válhatna. Úgy tűnik, mindkettő szerepet játszott, hogy Koltai a Tragédia „színpadi regényét” óhajtotta és akarta megírni.

Németh Antal 1933-as könyve valóban alapmű. De természetesen nem hibátlan, és ma már, szerencsére, nem teljes munka, így változatlan újbóli kiadása, ahogyan Koltai szeretné, nem időszerű (8.). Ő maga is talál pedig kiegészíteni valót (a zürichi 1916-os diákelőadást – 137.), és a hiánylistát folytathatnánk akár az ősbemutatót követő hazai bemutatósorozattal – 52 városban 1883 és 1886 között –, akár a teljes német nyelvterület színházi recepciójának gazdagon dokumentált feldolgozásával (Podmaniczky-Travers Katalin német nyelvű diplomamunkája a Le Mans-i egyetemen, a Színházi Intézet könyvtárában), akár az amerikai magyar közösségekben, hivatásosok részvételével rendezett *Tragédia*-produkciók szórványos és továbbbi kutatásra szoruló adataival (dokumentumaikból közölt Radó György a *Madách Imre. Életrajzi krónika*, Salgótarján 1987. című munkája képmelkéntében). Súlyosabb önellentmondásba keveredik azonban Koltai, amikor a módszertani önállótlanág útját választotta:

„... fontosnak látszik utalni a földolgozás alapelvére és módszerére, amit teljes egészében Németh Antaltól kölcsönöztem.”(8.)

Az 1933-as könyv azt a módszert követi, hogy közli vagy rekonstruálja a rendezői elképzelést, utána szembesíti a megvalósult előadásokról készült kritikai anyaggal (ezeket nyomdatechnikával elkülöníti saját szövegé-

től) és a kor legjobb reprodukciós technikájával, színesben készült szcenikai emlékekkel. A forrásanyag hézagossága miatt (Paulay Ede rendezőpéldányát például nem ismerjük) ez a megoldás szellemes; ráadásul Németh Antal képzett színháztudós volt, akinek átkötő szövegei árnyaltan, pompásan elemeznek. Ma ez a módszer már nem használható. Egyrészt túlhaladott módszertani szempontból, másrészt pedig a forrásanyag sem kívánja meg alkalmazását. A napjainkban használatos komplex színjátéktípus-leírás ugyanis kevesebbet bíz a szubjektív források, a kritikák megállapításaira, azokat forráskritikával ütközteti, új forrástípusokat kapcsol be egy-egy előadás szellemi erőterének vizsgálatába. Így a hangsúlyozottan nem színháztörténeti módszertel dolgozó Koltai nem tudja beváltani „színházi regénye” vállalt, igen tetszetős jelszavát:

„Mutasd meg, hogyan játszod a *Tragédiát*, s én megmondom, milyen a világ a színházon kívül”. (9.)

Pedig ezúttal nem kell küszködni a forrásbázis szűkösségével. Hiszen Németh Antal német színházi filológusként szerzett szaktudásával a magyar színháztörténetben eladdig és azóta is páratlan módon dokumentálta önmagát. Rendezőpéldányok, scenikai tervek, levelek, fényképek (közöttük próbafotók) sokasága, sőt egy próba filmjelenetei állnak a kutató rendelkezésére. Ilyen helyzetben a Németh Antal-kézirathoz való ragaszkodás és szövegeinek kommentálatlan közlése módszertani hiba, s megakadályozza éppen az említett jelszó megvalósítását. Egy-egy példával bizonyítunk, a lehetséges több közül. A *Tragédia* Blattner Géza rendezte bábszínházi feldolgozására (francia nyelven, Párizs 1937. október 29. Arc-en-Ciel bábszínház) mindössze 26 sor jut. Holott az OSzK Kéziratára nagyszámú levelet őriz a Németh Antal-hagyatékban: a Budapest és Párizs, Németh Antal és Blattner Géza közötti élénk eszmecsere hiánytalanul megőrizte az előadás koncepciójának kibontását, a bábjátásról könyvet is író, elméletében szintén jártas, színházi rendező alkotó közreműködését. Hozzátehetjük; a Blattner-hagyaték vonatkozó részének zöme szintén budapesti közgyűjteményben van, a Színháztörténeti Múzeum bábgyűjteményében. . . A jegyzeteletlen szöveggözlés hátrányairól: Németh Antal a *Tragédia* 1938-as rádiófelvételén megőrökíti Márkus Emília hangját a londoni szín Cigányasszonyaként — a művésznő az 1883-as ősbemutatón Hippiát, 1897-ben Évát játszotta. A színháztörténet viszont azt is számon tartja, hogy a szép gesztus nemes hagyomány, hiszen Paulay Ede hasonlóképpen beszélt rá annak idején Prielle Kornéliát, hogy Petőfi hajdani szerelme vállalja el az ősbemutatón a londoni színben az Egy anya néhány szavas szerepét. (Szerencsére a gesztus továbbra is él: Vámos László 1987-ben, a Nemzeti Színház fennállásának 150. évfordulóján, a *Tragédia* jubileumi díszelőadásán egy estére Lukács Margitot kérte fel az Egy anya

eljátszására, a Nemzeti több vezető, idősebb férfiszínészének falanszterbeli felléptetése mellett.)

A Németh Antal könyvtervéhez és kéziratához való, meglehetősen me-
rev ragaszkodás további kedvezőtlen következményekkel is jár. Bibliográ-
fia és jegyzetek híján csak utánajárással állapítható meg, mi az első és az
utánközlés Németh Antal szövegeiből. A *Szabó Lőrinc és Az ember tra-
gédiája* például megjelent a Palócföldben (1968/1. 77–89.), *A Tragédia bé-
csi sikere (A Burgtheater bemutatója 1934. január 23-án)* pedig posztumusz
a *Madách-tanulmányok* című kötetben (szerk. Horváth Károly, Bp. 1978.
335–347.). Miután az elemzés alapszövege 1934-ben kétszer, folyóiratban
és különnyomatként nyilvánosságot kapott. A Németh Antal–Tajrov le-
vélváltást Marton Gábor közölte a Színháztudományi Szemle 12. köteté-
ben: Bp. 1983. 216–219. Koltai nem járt utána azoknak az előadásoknak,
amelyeknek magyarázatát nem találta meg a kéziratok hagyatékban és a
kritikákban. Így maradt ki az előadások közül a poznańi, 1965. április 25-i
bemutató, pedig ez volt a II. világháború után az első idegen nyelvű pre-
mier (szemben Koltai állításával: 274.); a Nemzeti Színház 1967-es vendég-
játéka Varsóban és Prágában a Major Tamás-rendezi „bőrruhás Tragé-
diával”; semmit nem tudunk meg arról az előadásról, amelyet Tabon tar-
tott Gönczy Erzsébet társulata, 1949. február 9-én és amelynek emléké-
t fénykép őrzi az OSzK Színháztörténeti Tárában. De alatta marad az adat-
feldolgozás a Németh Antal-hagyaték lehetőségeinek is: hiányzik az angol
nyelvű diákelőadás Sárospatakon (1939. március 25.) éppúgy, mint a rádió-
előadásokat felemlítő szövegrészből a Tertinszky Edit-tanulmány (*Az em-
ber tragédiája a mikrofon előtt*, Kortárs 1968/1. 122–125.) és a vele vitatko-
zó Németh Antal-feljegyzések értelmezése. Horváth Árpád rendezéséről
Debrecenből jóval többet tudunk, mint amennyit Koltai sejtelmes monda-
tai sugallnak (90.). Az akadémiai Madách-vitáról (1951) szólva csak Wal-
dapfel József It-tanulmányát említi (185–186.), holott a teljes anyag megje-
lent az MTA I. Osztályának Közleményeiben, 1952-ben. Így a frontok sem
válnak világossá: az emigrációból hazatért marxisták (Lukács György, Ré-
vai József, Bolgár Elek) támadása Madách ellen, akinek *Tragédiáját*, mint
a Horthy-korszak reprezentatív színpadi művét tekintik, és tételes utópiát,
illetve filozófiát kérnek számon a drámai költeményen, mint műalkotáson.

Koltai a közölt szövegek pontatlanságait, tollhibáit sem javítja, ami so-
kat levon a kötetnek több mint egyharmadát kitevő szövegközlések tu-
dományos használhatóságából, holott a könyvnek ez a legfőbb haszna és
hozáadéka. A követett módszer – végül – egyfajta „csőlátást” is ered-
ményez, és pedig éppen a méltatni kívánt és az ajánlásban megtisztelt Né-
meth Antal rovására. Minthogy Koltai nem terjeszti ki vizsgálódásait a ren-
dezőpéldányokra, a *Tragédia* színpadi szövegváltozatairól csak ott és ak-
kor kapunk adatokat, ahol és amikor a hagyaték vagy a kritika erre utal,
egyébiránt meg kell elégednünk „a szövegből sokat törölt” sztereotípi-

ájával. Hasonlóképpen: nem tájékozódhatunk a kötet értékelő passzusai alapján olyan alapkérdésekben, mint a népszínpadi Madách kérdése (pedig Hont Ferencet inkább Firmin Gémier, mint Ma Reinhardt inspirálta), a misztérium-értelmezés eszmetörténeti kapcsolata a korszak uralkodó keresztény-nemzeti ideológiájával stb. A közölt rendezői programanyagok és feljegyzések – a műfajból következően – belső használatra szánt szakszövegek, természetesen szakterminológia használatával. A művelt értelmiségi olvasó sem tud mit kezdeni az ilyen mondatokkal:

„... egy olyan egyszerű talajtagolást kellett konstruáltatnom, amely alkalmat adott a jelenetekben feszülő bipolaritás színészi kifejezésére.”

(Németh Antal a „középváltozat”-ról 1941-ben, 125.) Ezek oldására és közérthetővé tételére egyébként maga a rendezői hagyaték kínált alkalmat, nagyszámú vázlatával és alaprajzával. Teljes elmellőzésük két színjáték-elem, a rendezéstechnika és a szcenika előtérbe kerülésével jár. Mindez Németh Antal portréjából – együtt a szövegmunka vizsgálatának és a vele járó értelmezési-eszmetörténeti kérdéseknek említett elhanyagolásával – azokat a vonásokat erősíti meg, amelyek a hagyományos-előítéletes képhez tartoznak – a nagy rendezőt, a színpadtechnika ördögös varázslóját ábrázolják, aki a szöveggel való foglalkozást és a színészvezetést munkatársaira hagyja. Ez a benyomás viszont Koltai Tamás alapvető szándékai ellen való, aki Németh Antal rehabilitálásáért dolgozik, és alatta marad annak a teljesebb szakmai portrénak, ami az *Új színházat!* címet viselő, a hagyaték-ból válogatott és szintén Koltai által szerkesztett, sajtó alá rendezett kötetből (Bp. Műzsák K. 1988.) bontakozott előnk. Holott a *Tragédia* Németh nagy és jótékony színpadi mániái közé tartozott, s ha a Madách-rendező a két könyvben ellentmondásba kerülhet az általában vett színházi szakember életművének teljesebb áttekintésével, akkor ez a paradoxon bizony az utóéletben, általunk keletkezik.

Bírálatunkat az Előszó koncepcionális önellentmondásaival kezdtük. Sajnos, a befejezés és ezáltal a korszaklezárás vitatásával kell zárunk. Odáig egyetértünk Koltaival, hogy a tartui Vanemuine Színház produkciója, Epp Kaidu rendezése új korszakot nyitott a *Tragédia*-interpretációk történetében: a rokon nép szeretetével, de a béklyózó konvenciók nélkül közeledhetett a magyar remekműhöz. (Megjegyezzük: a tartui bemutató nem 1970 tavaszán volt, vö. 281. – hanem 1971. április 12-én, Budapesten 1972 márciusában láthattuk.) Szerzőnk azonban most sem tudja elvágni szellemi köldökzsinórját, a Németh Antal halála (1968. október 28.) és a tartui bemutató közötti két és fél év *Tragédia*-történetét csak publicisztikusan oldja meg. Pedig erre az időszakra nagy mennyiségű, az észtek minőségi változását megelőlegező felfutás esett: a Nemzeti Színház vendéjátéka Leningrádban, Moszkvában, Berlinben és Lipcsében, Major Tamás rendezésével (1970. március–április, illetve szeptember–október), a Slovenské

Národné Divadlo vendéjátéka Tibor Rakovsky rendezésével (1970. április 28–29.), a Szécsi Ferenc készítette és 99 magyar helységben bemutatott Déryné Színház-produkció premierje (1970. november 14.), Ránki György „misztérium-operájának” ősbemutatója (1970. december 4.) és végül a Gircz Mátyás vendégrendezésében színpadra állított gdański előadás (1971. szeptember 18.). *Finis coronat opus?*

Koltai Tamás egyike legműveltebb kritikuskainknak. Mostani könyve kihagyott, nagy lehetőség. Ahogyan könyvkiadásunkat szemléljük, hosszú évekre, netán évtizedekre. Kár érte. (Kelenföld Kiadó, 1990.)

KERÉNYI FERENC

FÜLEP LAJOS ÉS KNER IMRE LEVELEZÉSE

Ritka értékű, tipográfiai megjelenésében is kivételesen szerencsés kiadvány ez a párbeszédés kötet; két egymáshoz méltó szellem, Fülep Lajos és Kner Imre bontakozó, kiteljesedő, az 1944-es év brutalitásától széttört barátságának dokumentuma.

Fülep, ki a házastársi kapcsolatairól inkább hallgatott, igen nagy respektussal szólt mindig a közös szellemi, érzelmi alapon létre jött lelki testvérségről. — A barátság az első szentség! — szokta mondani, s akik élete korábbi rétegeiről környezetébe kerülve hallhattak, arról is meggyőződhetek, a nyolcvanöt évet megért Géniusznak voltaképpen igen kevés igazi barátja volt. E kevesek egyike: Kner Imre.

Futólag ismerhették egymást az első világháború idején, a Vasárnapi Kör (Szellemi Tudományok Szabad Iskolája) révén, ahova apja gyomai műhelyét később megöröklő, Lipcsében tanult nyomdász, Balázs Béla és Lesznai Anna delegáltjaként került. Kettejük levelezése azonban nem ekkor, hanem bizonyára 1910-ben kezdődött, amikor Fülep a Firenzéből elindított *A Szellem* című filozófiai folyóirat ajánlott tervezőjeként először találkozott az ifjú Kner munkájával. A kor szecessziós divatja szerinti ornamentektől a megrendelő dühbe gurult. Legorombító reagálása nem maradt fenn, de később (1933-ban) mindketten visszaidézik a nevezetes konfliktust. „Kellő időben kapott, igen egészséges pofon volt az. . . — írja Kner — Nekem éppen jókor jött, és ma is hálás vagyok érte.” Fülep pedig, aki nem sokkal korábbi levelében a gyomai műhelyből kikerült Szabó Lőrinc kötetet (*Te, meg a világ*), a maga szigorú ízlése szerint is, immár tökéletesnek mondja, ugyancsak szóba hozza az eladdig kerülgetett kényes témát.

„Szegény Lukácsnak (*A Szellem* társszerkesztőjének, F. A.) volt mit hallania tőlem, s egyáltalán nem tudta megérteni dühömet, neki azok

a borzalmas címlapok és iniciálék tetszettek. Aszondta, válasszak közülük, én meg földhöz vágтам az egész mindenséget. Azt írja, nem szégyenli – hát nem is szégyellheti, mert abban az időben éppen a nyomdászat nyakig úszott a talmiban, s talán csak a kívülállónak adatott meg, hogy tisztán lásson. Az a fő, hogy *ma* ott tart, ahol, s ha valaki, én tiszteltem és becsülöm az Ön működését, mert én tudom mit jelent s milyen körülmények közt megy végbe.”

Az egyik ok tehát, amiért a Fülep és Kner közti kapcsolat elmélyül, a kölcsönösen elismert szakmai-művészi kompetencia. Kner elfogadta Fülep elveit a görög művészek megfellebbezhetetlen raffinériájáról, optikai korrekcióiról – amikor is „a templomot akkor faragták meg, amikor már állt”. Bevallja, hogy a »konstruktivisták« merev, racionalista és mechanisztikus szemléletével szemben

„– új kísérleteiben ő is egyfajta rejtett elevenségre törekszik. A nagyon is változatos és széttagolt formákból ezt a relatív egyensúlyt... „szóköztágítással és szűkítéssel, s az axisból való kimozdításával lehetett elérni”.

S némi meglepődéssel nyilvánítja ki,

„hogy e percben összes ismerőseim és barátaim közt s e n k i sincesen, akinek véleménye erre nézve mérvadó volna nekem, csak az Öné”.

Fülep pedig természetesnek tekinti, hogy éppen ő a megbízható ítésez, hiszen nem laikusként ajánlotta például a szóközökkel való szabadabb játékot. Már 17 éves korában korrektorként, később Párizsban, 1907-től Itáliában, mindinkább híve lett a tiszta tipográfiának.

„Londonban stb., olyan időkben látogattam könyvtörténeti kiállításokat, mikor nálunk még híre se volt ilyesminek. Szóval vén róka vagyok ezen a téren s nincs semmi meglepő azon a megjegyzésen, amit a szóközökről írt, – s most is csak azt mondom: mind a nehézségeket s az okokat is, melyeket Ön ír, ismerem – de ma már Kner Imréről azt tartom, hogy mindent meg tud csinálni, amit akar!”

A levélbeli első kapcsolatot lelkipásztori működése első színhelyéről, Medináról Fülep kezdeményezi. Ír neki további állomáshelyeiről, Dombóvárról, Bajáról is, Zengővárkonyba pedig személyes látogatásra invitálja. A találkozás gondos tervezgetése, várakozó izgalma közben meglepetve látjuk, Kner azideig még egyáltalán nem járt a Dunántúlon. 1932 augusztusában Pécsről megy ki hozzá egyetlen délutánra. Nem sok ideje maradt tehát arra, hogy a legszebb faluként emlegetett kis község környezetének természeti szépségében megmerítkezzen, de lelkítápot bőven kapott vendéglátó-

jától. Az 1932. szeptember 5-én, Gyomán keltezett köszönő levél jólesően állapítja meg:

„Ha nagyon-nagyon régen nem láttuk is egymást, mégis úgy érzem – s talán nem szerénytelenség tőlem –, hogy nem szakadt meg köztünk a régi kapcsolat.”

Örül Kner a kivételes szellemi partner figyelmének:

„Célkitűzéseim és eredményeim értékelését látom ebben, s mivel magam is – mint Ön – afféle önkéntes emigrációban élek itten, nagyon nagy szükségem van arra, hogy hivatott és általam nagyra becsült emberek néha igazolják számomra, hogy helyes úton járok.”

Fülep válasza a teljes baráti egymásratalálás élményét visszhangozza.

„Mert nem hiszem el, hogy Önnek több örömet szerzett a velem való találkozás, mint nekem az Önnel való. Ön is, kevesed magával, azt a világot jelenti és testesíti meg számomra, amelyben s amelyért egyedül érdemes élni – . . . Hozám való barátsága és ragaszkodása nagyon jól esik, s bár nem sokat találkoztunk, úgy viszonzom, mint régi, kipróbált, jól megalapozott barátságot; mert ez is, hogy evangéliumi szóval éljek, »nem e világra való«. Szellemi kapcsolat, ami ma már hovatovább történeti emlék. Nekem ugyan minden emberi kapcsolatnál – családinál, vérséginnél, nemzetinél stb. – előbbre való. Olykor úgy érzem, hogy a barátság görög ideáljának (persze a náluk olykor belekeveredő sexuális szál nélkül) én vagyok az utolsó képviselője.”

A fölsímet egymásnak megfelelésre csakugyan szükség van, nem csak azért a „harag profétája” Fülep kíméletlenül elmondja lesújtó véleményeit Kner kiadói fiaskóiról: Hevesy Iván közreadott műveiről, az északi sorozatról („Sírok, ha ránézek erre az észti sorozatra. Ily gyönyörűen még be is kötve, ennyi gond, munka, készség – s az eredmény nulla!”), Buday György metszeteiről („. . . sok trükk van bennük, s nem látni bennük azt az erőt, mely nagyobb föladdal és nyílt pályán meg tudna küzdeni.”).

A barátság próbája az is, hogy Fülep hiába hozakodik elő különféle kiadási javaslatokkal. Ajánlja például a teljes Petőfit, saját *Magyar művészet* című könyvét, Illyést, akit a „legjelentősebb poétánk”-ként emleget, Kodolányit, Pap Károlyt, Németh Lászlót, Füst Milánt, Vas Istvánt. Kner a harmincas évek közepe felé mind óvatosabb az új szépirodalmi kiadványok vállalásában. Petőfi négyszer annyiba kerülne, mint az észtek. A gyomai nyomdát a közigazgatási nyomtatványokból kell eltartani, amelyekre kései emlékbeszédében, 1958-ban oly találóan jegyezte meg Fülep: „mondhatom, ilyen remek marha-passzust, adóivet sehol a világon! Tipográfiai remekművek.”

Ezenközben Fülepről is mindtöbbször nyilvánvaló, mennyire depressziós: vállalt munkái félben maradnak, a Németh Lászlóval tervezett *Válasz*

folyóiratnak csak nevezetes bevezető tanulmányát a *Nemzeti öncélúságot* írja meg, a továbbiakban kimarad belőle. A levelekben minduntalan betegségre, vagy pénztelenségére, olykor mind a kettőre panaszkodik.

„Egészségem még mindig nincs. Talán volna, ha pénzem volna hozzá. Ez az én circulus vitiosusom: nyavalyás vagyok, nem dolgozhatom, nincs pénzem – nincs pénzem, nem kúrálthatom magam, tehát nyavalyás vagyok.” (1934. január 19.)

A két férfi közérzete mögött persze ott komorlanak már a korszak Németország felől fenyegető sötét felhői. 1936 márciusában Fülep így fakad ki a fajmagyar szövetségekkel fenyegetőző országa ellen:

„Torkig vagyok már ezzel az állítólagos hazámmal; sose tartoztam igazában hozzá, mikor tehettem, menekültem innen. . . Idegen vagyok itt, rabnak, páriának érzem itt magam...”

Felettébb tanulságos, hogy hosszú válaszlevelében Kner szinte a magyarsághoz tartozás vallomását fogalmazza meg. (1936. március 18.) Elmondja, hogy tizennégy éves korában került ki – tanulóként – Németországba. Azóta is többször megfordult ott.

„Addig Mezőtúron és Aradon is azt tapasztaltam az iskolában, hogy magyaros emberséggel a legkisebbet kímélték és védtek a komiszabbak elől, itt azonban – nem lévén a komiszkodásnak semmi veszedelme, mert védekezni nem tudtam, olyasmiket kellett megélnem, amiket azelőtt el se tudtam képzelni. Kegyetlenséget és komiszságot magáért a kegyetlenségért és a komiszságért . . . itthon mindig több emberséget tapasztaltam.”

Kifejti, hogy gondolkozása formái, egész lelkiberendezése itteni környezetben, parasztgyerekek közösségében alakult.

„. . . s ha sok-sok minden fáj is és rosszullesik is, annál inkább érzem azt, hogy i t t kell kitartani és valami rendes dolgot csinálni.”

S bár többször nyilvánítja ki, hogy a viszonyok ellenére és nem a viszonyokból hozza létre, amit teljesít, már csak elérhető célokat tűz maga elé. Fülep folyton arra gondolt, páratlan tehetségével mi mindent valósíthatott volna meg barátja, nem ért egyet múltba tekintő nosztalgiáival, „én bizony fölforgatnék itt mindent úgy, hogy kő kövön nem maradna”. (1936. december 24.) Kner akasztófahumorról felel:

„Hiszen ha minden felfordul, vagy felfordítani való, akkor én mint kapitalista, már csak a bibliai példázat értelmében is a legalulra kerülök a felfordulásban, a fene egye meg!” (1937. január 9.)

Mondja ezt az a Kner, akinek akkortájt könyvkiadásból nettó 100 pengő jövedelme van, aki egyébként 60 folyóiratból, újságból tájékozik.

A zsidótörvények jöttével már-már kiegyeznek; nincs értelme, hogy egymást keserítsék olyan dolgokkal, miket mindketten jól tudnak, de Knernek, gyorsabban reagáló, hosszabbodó levelei szerint mindinkább szüksége van Fülepre. „Az idők folyamán megszoktam, hogy ha különösen nagy a szorongás bennem, Önhöz forduljak...” – írja 1942. április 3-án. Fülep tudja, hogy egyre szorongatóbb idő következik. Kner jellemének nagysága éppen ezekben az időkben mutatkozik meg. Miközben munkaszolgálatlaltal fenyegetett családjáért, örököse, fia bevonultatása, házukból való esetleges kiköltöztetése, tehát egész jövőendő léte miatt kell aggódnia, belső értékekben való hitét elszántan őrzi. Amikor az orosz viszonyokkal ismerős unokatestvér figyelmezteti, a puszta falatra legyen gondja, „ha rákerül a zsidókra a sor”, – ő így reagál: „... kötelességem megtartani a s z e l l e m i tőkét, mert az anyagi ennél kevésbé fontos”.

Minden bizonnyal a személyes gesztus, a segítő odaadás szándéka viszi Fülepet 1943-as Füst Milánnál töltött pesti napjai után Gyomára. A két napos májusi együttlét után talán kérdeznie se kéne Knernek „megérezted-e azt a szeretetet és ragaszkodást, amit éreztünk irántad”, hisz a tegezésbe váltó hangnem is jelzi a kölcsönös baráti érzések emelkedő hőfokát. De már nincs sok idő a kettejük elválasztó elrendelt ítéletig.

„A hozzám legközelebb álló keresztény barátaim nem akarják és nem is képesek megérteni, mit jelent az, majdnem 25 éve így élni. Azt hiszem, Te vagy az egyetlen közülük, aki magad is megérted ezt, mert hiszen Te egy önkéntes elvonultságban töltötted ezeket a soha vissza nem adható esztendőket. – ”

1944 január–februárban Fülep Gyomán készülő névjegye ürügyén még szakmai vita zajlik a két levelező közt a Cochin és Bodoni betűkről, Kner azonban érzi „fel kell áldoztatnom, akár így, akár úgy fordul a sors.” – „esetleg egész munkám elvész, nyomtalanul. . . ” A német bevonulás utáni hatodik napon, utolsó fennmaradt levelében még mindig a nyomdai munkával van gondja. „A fene egye meg, most se magammal törődöm, hanem a folytonossággal.” Az utolsó előtti bekezdést pedig így indítja: „Tudod, azért szép mesterség ez és jó, mert mindig akad szép, érdekes és méltó munka. . . ”

A Fülep–Kner levelek bizonyára előkerülnek még az F. Csanak Dóra szerkesztette, 1990-ben indult, igen gazdagnak ígérkező sorozatban, mégis érdemes volt ezt az egymásra vetített kettős portrét így külön fölmutatni. A folyamatos párbeszédben meg-megújuló viták a két férfi személyiségének, gondolkodásának olyan egyéni jellemzőit tárják fel, amiket semmiféle elemzés se tudna így, ilyen meglevenítő hitelességgel nyomon követni. Kner társadalmi elmékedéseiben kulcsszó a foglalkoztatás, az ésszerű gaz-

dalkodás vállalkozói igénye. Fülep a milliók kiszolgáltatottságától szenved, az egyetemes felelősség elvét vallja mindenekelőtt, ám mélységesen megdöbben, amikor a hozzáforduló barát kijelenti: „Én most igazán nem mint zsidó szorongok, hanem mint magyar.”

Ahogy bevezető soraimban, végezetül is szerencsésnek mondom a kiadványt, mert a két géniusz egymáshoz közeledésének, szellemi, érzelmi összefonódásának remek szép dokumentuma. Növeli a vállalkozás értékét a közreadók – Sümegi György, Kóhegyi Mihály, Erdész Ádám és Timár Árpád – gondos, tüzetes munkája, a magvasságában méltó előszó, a pontosan adatolt jegyzetek, a Kner családdal való Függelékbe emelt utólagos levelezés; *A szellem* címlapját, a gyomai közös fotót is tartalmazó képanyag éppen úgy, mint a tiszta szedés, a jól alkalmazott betűtípusok rendje.

A korábban, még 1969-ben megjelent Kner-levelezésgyűjteményt Fülep csak a Szántó Tibor gondozta tipográfia tekintetében tartotta a könyv nagy művészéhez méltónak. Ezúttal talán az ő szigora is megenyhülten bólintana a felelős körületekintéssel, hozzáértő ízléssel közreadott kötet láttán. (Békés Megyei Levéltár, 1990.)

FODOR ANDRÁS

SZEPES ERIKA:
MAGYAR KÖLTŐ – MAGYAR VERS
A MAI MAGYAR KÖLTÉSZET VERSTANI
KISENCIKLOPÉDIÁJA

A mű alcíme szerzőnek Szerdahelyi Istvánnal közösen írt könyvére emlékeztet (Szepes Erika–Szerdahelyi István: *A műzsák tánca*. Verstani kisciklopédia. 1988. Ismertetését lásd It 1989. 839–842). Szepes Erika újabb munkája előző kötetük folytatásának, illetve példatárának is tekinthető. A különbség a két kiadvány között az, hogy az előbbi a maga szűkre szabott keretei között (7 ív) általános verstani összefoglalást nyújt, míg Szepes Erika újabb könyve egyrészt jóval nagyobb terjedelmű (32 ív), másrészt kizárólag a mai, 1945 utáni magyar költészetben fellelhető versformák bemutatására és szerepük elemzésére szorítkozik.

E leszűkítés azonban kápráztató – és talán egyikőnk által sem sejtett – gazdagságra vet napvilágot. A szerző, mint könyvkiadói dolgozó, hatalmas anyagismeret birtokában megállapítja, hogy

„a mai magyar költészet a világirodalom csaknem minden jelentős versformáját felhasználja, s az európai formák mindegyikét alkalmazza.

Még hozzá nem is szolgálai módon utánozva, ... hanem a legmodernebb tartalmak kifejezésével megtöltve őket. Már ez a tény is egyedülálló a világirodalomban, az azonban még inkább, ahogyan a magyar költészet »meghonosítja«, »megmagyarítja« ezeket az idegen formákat”. (5.)

Másik váratlan megállapítása az, hogy

„átolvasva reprezentatív antológiákat, életműkiadásokat, egyedi köteteket, ... a megjelent verseknek több mint 60%-a valamilyen *formában* írott vers volt”,

azaz nem ún. szabadvers (8.).

Jelen munka az előző kézikönyv folytatásának és kiegészítésének tekinthető abban a vonatkozásban is, hogy az 1988-as kötetben helyszűke miatt háttérbe szorult tárgyköröket ismerteti legrészletesebben. *A múzsák tánca* a magyaros ún. hangsúlyos vagy ütemhangsúlyos verselésnek szentelt legkevesebb helyet, míg a *Magyar költő – magyar vers* ezzel a kategóriával foglalkozik legbehatóbban. Mindenekelőtt a hangsúlyos és időmértékes elv együttes érvényesülését, az ún. szimultán verselést mutatja be bőszé példákkal.

A példák gazdagsága a szimultán verseléstől függetlenül is lenyűgöző, nem csupán mennyiségileg, hanem még inkább műérték tekintetében. A versformákat bemutató idézetek mindegyike mai költészetünk megannyi gyöngyszeme. A kötet a jól választott idézetekkel a verstani szöveggyűjtemény szerepét is kiválóan betölti.

A felhozott példákkal nem csupán és nem elsősorban a különböző versképleteket kívánja bemutatni, hanem egyúttal funkcionális elemzést is végez. Kimondja és bizonyítja, hogy a versforma megválasztása igényes költők kezében nem véletlenszerű, hanem a különböző versformák különböző hangulatokat hordoznak. Például bizonyos strófaszerkezetekhez verstörténeti, illetve kultúrtörténeti „holdudvar” tapad. Így a hexameter óhatatlanul a görög–latin és a reformkori magyar eposz-költészet szellemét idézi fel. Ám a modern magyar hexameteres költemények nagyon különböző szempontok szerint kapcsolódhatnak az antik vagy reformkori eposzhoz: például Lakatos István 1947-ben a második világháború rémlátomását, a tankokat és hullákat, a haldoklók káromkodását és az áldozatok kísértettáncát foglalja groteszk hexameterekbe. Az anakreóni vers hordozhatja akár a régi görög derű bordalos nosztalgiját, akár az elmúlás melankóliáját, a szonett a mives mesteri tudást, az alkaiozi strofa Berzsenyi korának magyar hagyományait, nem beszélve az ún. magyaros (hangsúlyos) formákról, amelyek a népköltésztől és népünk sorsától Arany Jánosig számtalan hangulatot idézhetnek.

Tanulságos összevetni a könyv gazdag példatárát az 1945 utáni (pontosabban 1956 utáni) magyar költészetben található, változatos óklasszikai

formákból azzal a sovány természettel, amelyet a századforduló és a két háború közötti időszak mutatott fel (lásd *Antik versformák a modern magyar lírában*, ItK 1969. 435–453.). Az előző korszakhoz képest nemcsak mennyiségi-
leg gazdagodott ez az anyag, hanem mai költőink új, az ókori – és klasszi-
kus magyar – költészetben ismeretlen változatokkal is kísérleteznek.

Nem tartozik a fejezet lényegéhez, hogy az antik formák kapcsán az ún. külön-vers vitatható elméletére is kitér a szerző (34.), amely szerint kötött képletű időmértékes sorokban nem a verslábak, hanem a teljes sor jelenti a ritmikai alapegységet. Ebben az esetben például a hatos jambusi sor (*A Hóra visszahozta már a zöld tavaszt*) vagy a hendecasyllabus (*Álmos is vagyok. Itt a perc pihenni*) vagy a choriambus (*Szürke az ég. Zápóra üz. Zúgnak a fák. Jajgat a fűz*) sem volna lábakra bontható!

Mint *A műzsák tánca*, Szepes Erika újabb könyve is együtt tárgyalja az antik rímtelen időmértékes formákat a modern, ún. nyugat-európai rímes-
időmértékes formákkal (jambus, és néhány ritkábban előforduló, időmér-
tékes versláb; 11–66.). Ez a megközelítés fonetikailag kétségkívül jogosult,
de történeti szempontból és költészeti szerepet tekintve, változatlanul a ha-
gyományos magyar verstan felfogását látnám indokoltabbnak, amely a ket-
tőt élesen elkülöníti. Hangulatában egy jambikus vers közelebb áll a hang-
súlyos magyar versekhez, mint egy alkaioszi metrumú ódához.

A magyaros vagy hangsúlyos (Szerdahelyi pontosabb terminusával: ütemhangsúlyos) formában keletkezett költemények sokféle változatának bemutatása (69–138.) cáfolhatatlanul bizonyítja, hogy hagyományos nem-
zeti versidomunk nem elavult, nem vidékies, és nem szűk témakörben moz-
gó, mint ahogyan a kozmopolita sznobizmus feltételezi. A hagyományos magyar formában rejlő különböző lehetőségeket, a forma koronként vál-
tozó funkcióit Csanádi Imre költészetének fejlődéstörténeti vizsgálatába
ágyazza be a szerző, természetesen sok más költőre is utalva. A „holdud-
var”, a hagyományok hangulati idézése, ennél a formatípusnál is jól megfi-
gyelhető: jellegzetes versformák segítségével jó néhányszor történik utalás
régebbi irodalmunkra Balassitól Aranyon át József Attiláig, nem beszélve
a magyar falu „holdudvará”-ról.

Az ütemhangsúlyos versrendszerben a hagyományos felfogás „4 + mara-
dék” tétellel határozta meg az ütemek szótagszámát (azaz az ütemek négy-
szótagosak, csak sorvégen rövidülhetnek vagy esetleg hosszabbodhatnak:
Megugrattak | Hortobágyon | a karámból | egy csikót | 4 | 4 | 4 | 3). Szepes és
Szerdahelyi nem fogadja el ezt a tételt, és 3, 5, 6, 7, 8 szótagos ütemeket is
feltételeznek. Ennek értelmében a könyvnek a hangsúlyos versekkel fog-
lalkozó fejezete nem tartja szükségesnek a 7 szótagos verssorok két ütemre
bontását (4 + 3: *Isten, áldd meg | a magyart*), hanem egyetlen ütemként is
elképzelhetőnek tartja az egész sort. Ebből az következik, hogy a pongyo-
lán kezelt 7–6 szótagos jambusokat sok esetben hangsúlyos (7–6 szótagos
ütemekből álló) verseknek értelmezi: *A gerlék gyönyörűek, | de szebbek a*

rigók (106.); *Anyámnak fáj a feje*, | *anyámnak fáj a semmi* (107.); *Fogytán az erszény és a bor*, | *a gúnya leszakadt* (8 + 6, a Szózat ritmusa! 113.); hasonlóan a 121–123. lapon idézett versek többsége. A hagyományos értelmezés ezekben az esetekben a hosszúságnak hangsúlyos rövid szótaggal történő pótlását feltételezné (*leszakadt* UU –), és nem hangsúlyosnak, hanem időmértékesnek tekintené a verset, amely nem bontható 4 szótagos ütemekre.

A könyv leghosszabb, leggazdagabb, de talán legvitathatóbb része az egyidejűleg időmértékesen és hangsúlyosan olvasható verseket tárgyaló III. fejezet: „Szimultán verselésünk 1945 után” (141–269.). A szimultán verselés az utóbbi évek magyar verstani elmefuttatásaiban kedvelt témává vált, egyrészt azért, mert régebbi verstani szakirodalmunk – nem minden ok nélkül – nem bocsátkozott e kérdés részletesebb tárgyalásába, másrészt valószínűleg azért, mert ezen a területen nyílik legbővebb lehetőség a szubjektív véleménynyilvánításokra.

A szerző – dicséretes módon – pontosan meghatározza a szimultán verselés különböző lehetőségeit (143.). Igazi szimultán versről csak akkor beszélhetünk, ha mind az időmérték, mind a hangsúly teljes mértékben végigvonul az egész költeményen. Ha ez nem áll fenn, akkor vagy időmértékkel színezett, de alapvetően hangsúlyos verssel vagy hangsúllyal színezett, de alapvetően időmértékes verssel állunk szemben. További lehetőség, hogy egyik sor (vagy sorrészt) időmértékes, a másik hangsúlyos.

E ritkaság számba menően pontos meghatározás után azonban igazi szimultán versre alig találunk példát a könyvben, noha a fejezet az óklasszikai metrumoktól a jambusig és a hangsúlyos versekig szinte minden versformát felsorakoztat a szimultán verselés lehetőségeinek bemutatására. Ezáltal kimondatlanul elismeri a szerző, hogy az igazi szimultán vers a legnagyobb ritkaságok közé tartozik, és a szimultaneitás csupán alkalmi, színező ritmikai tényező. Hasonló volt az én tapasztalatom, amikor Arany János egyetlen, senki által észre nem vett szimultán verselési próbálkozása kapcsán arra a megállapításra jutottam, hogy szimultán vers, mint ritmusrendszer, nem létezik (It 1986. 691.: *A Tengeri-hántás* versformájához).

Ha elvi egyetértés mellett mégis véleménykülönbséget kockáztatunk meg ennek a fejezetnek néhány tételével szemben: a felhozott példák többsége két szempontból fogadható némi fenntartással. Egyrészt az esetek legnagyobb részében nem a magyar hangsúlyos költészetben mindenképpen legáltalánosabb négy szótagos ütemeket feltételez a szimultánnak értelmezett versek hangsúlyos ritmusaként, hanem főleg ötszótagos, máskor 3, 6 vagy 7 szótagos ütemeket, és ezeket is egyéb ütemekkel keverve, noha az ütemek keverését a nem szimultán hangsúlyos verselés kerüli. Másrészt a sorozatosság elvének mond ellent, amikor az egymás után következő sorokban más-más ütemtagolást ad. Mindkettőre példa (148.):

<i>Anyámnak fáj a feje,</i>	3 4
<i>anyámnak fáj a semmi,</i>	3 4
<i>anyám fekete rózsza,</i>	2 3 2
<i>nem tud kiszínesedni.</i>	2 5

A feltételezett szimultán versek kivételével nincs önálló létük az ötszótagos ütemeknek a magyar költészetben. Csak az archaikus felező tízes használta önállóan, másutt csak sorvégen, esetleg – ritkán – külön sorként fordulnak elő. Még Weöres „Magyar etűdök” és „Rongszönyeg” című ciklusainak változatos formái között sem találhatók ötszótagos ütemek. Háromszótagos ütem is csak a felező hatosban szerepel önállóan (*Élek, mint | szigeten*), vagy szintén önálló sorrá válik (*Szilágyi || Erzsébet*). Ha pedig a monoritmikus hangsúlyos versekben nehezen érzékelünk a négyzótagostól eltérő ütembeosztást, akkor kettős ritmusú versekben még inkább érzékelhetetlen számunkra az időmérték mellett a szokatlan 5, 3 stb. szótagos ütem. Kizártnak tartom, hogy például a *Szózat* első versszakában szimultán hangsúlyos ütemezést érezzen valaki:

<i>Hazádnak rendületlenül</i>	3 5
<i>légy híve, oh magyar,</i>	3 3
<i>bölcsőd az s majdan sfrod is,</i>	3 5
<i>mely ápol s eltakar.</i>	3 3

A fejezetben felhozott példák többsége közönséges jambus, gyakran a megszokott lazasággal kezelve. Tény, hogy a magyar jambikus versekben gyakori az ötödik szótag utáni szövé (sormetszet), ez azonban a latin jambusokban ugyanúgy szabály, anélkül, hogy a latinban ütemekről beszéljünk: *Aesopus auctor | quam materiam repperit*. A magyarban egyszerű a magyarázat: nem ötszótagos hangsúlyos ütemekről van szó, hanem arról, hogy az ötödik szótag utáni metszet segítségével a következő (6.) szótagban egybeesik a szóhangsúly és a verstani nyomaték (a jambus hosszú szótagja), s ezáltal helyreáll a magyar nyelv természetes ereszkedő lejtése, amellyel az emelkedő jambusi lejtés ellentétes: *egék vízébe || zárt halak*. U- | U- | U || - | U- Sőt ha a szókezdő hatodik szótag rövid, a szó elején álló hangsúly még a jambusi hosszúságot is pótolhatja, áthidalva a zökkenőt: *nűndöve úszó || madarak*. U- | U- - || U | U-.

Igazi szimultán verset csupán verselési különlegességként ismer a magyar költészet, s gyakorlatilag leginkább egyetlen metrum-típusnál: a ritkán használatos négyszótagos verslábak esetében, amelyekben éppen a magyar fül számára szokatlan voltuk miatt egy-egy lábat egy-egy ütemmel (szóval) tölt ki a költő:

Ha vihar jő | a magasból, | ne bocsáss el, | kicsi bátyám
(UU- - :ionicus),

Künn nagy éj volt, | hófuvásos, | néma éj volt, | és sötét,
 (– U – – : epitritus vagy ditrochæus),
Fut, robog a | kicsi kocsi, | rajta ül a | Haragosi
 (– UUU: paeon + proceleusmaticus).

Ezeket a lábakat azonban már az antik költészet is előszeretettel használta, minden metrikai tilalom ellenére, ugyanígy, szavakra bontva:

<i>Miserarum est</i>		<i>neque amori</i>		<i>dare tempus</i>		<i>neque dulci</i>
(Nyomorúság		ha időd nincs		szerelemre		s borivásra),
<i>Ecce Caesar</i>		<i>nunc triumphat</i>		<i>qui subegit</i>		<i>Galliam</i>
(Nézd a Caesart,		jaj, de gőgös,		mert legyűrték		Galliát),
<i>Űketi kat'</i>		<i>élthe palin</i>		<i>oikad' hüpo</i>		<i>miszúsz</i>
(Vissza se jön		újra haza,		gyűlöli az		asszonyt).

Sajátos módon nemcsak a latin–görög, hanem az arab–perzsa időmérteles verselés is hajlamos arra, hogy a megfelelő négyszótagos verslábakat szavankénti ütemezésben használja, noha egyébként nem ismeri az ütemező vagy a szimultán verselést. *Aradszaz* metrumot nemcsak a magyar költő tagolja verslábanként (– – U–) szavakra (244.):

Ósból vagyunk. | Múltad leszünk. | Követni fogsz. | Elöl futunk.

E megoldásnak pontos megfelelőjét találjuk a perzsában:

<i>Ejj, ászikán,</i>		<i>ejj, ászikán,</i>		<i>hemgáh-i kács</i>		<i>eszt ez dzsehán</i>
(Vágyó szívek,		vágyó szívek!		Búcsúzni kell!		Induljatok!)

Úgy látszik, a hosszú verslábakból álló sorok lábankénti tagolása (*kata poda* technika) meglehetősen általános tendencia az időmértékes ritmusrendszerekben.

Szintén csupán az időmérték érzékelhetősége, nem a szimultán hangsúlyos ütemezés indokolja a verslábak szavankénti tagolását olyan esetekben, amikor egy soron belül azonos időértékű (4 morás), de eltérő képletű, illetve lejtésű verslábakat vegyít a költő, azaz daktilust, anapésztust, amphibrachiszt és proceleuszmaticust, úgy, mint a szanszkrit *ganavritta* vers-típus (amely azonban nem bontja a lábakat szavakra), vagy a klasszikus tamil vers (amely szavakra bont, de a moraértékben nagyobb szabadságot enged meg):

<i>Iszonyú</i>		<i>vaskori,</i>		<i>mesebeli</i>		<i>szörnyek,</i>
UU –		– UU		UUUU		– –
<i>fenekük a</i>		<i>füstöt, a</i>		<i>kénkövet</i>		<i>eregeti,</i>
UUUU		– UU		– UU		UUUU
<i>Zokognak</i>		<i>a tanknak,</i>		<i>a tanknak</i>		<i>láncai- kerekei.</i>
U – U		U – U		U – U		– UU UUUU

Időmértékes skandálás esetén aligha érezzük egyidejűleg hangsúlyosan ütemezhetőnek a fenti sorokat:

3		3		4		2		
4		3		3		4		
3		3		3		3		4

Mellékesen megjegyezve: nem lehetetlen, hogy az ógörög kardalok rejtélyes metrikájának kulcsa is itt keresendő: eltérő lábak vegyítésében egy soron belül, ahol a sorozatosság ritmikai alapkövetelményének megszegését részint a megszokott verslábak érzékelése, részint a dallam ritmusa pótolta.

Szintén megkérdőjelezhető az óklasszikai strófák hangsúlyos ütemezése, amelyekben az ötödik (alkaioszi, szapphói), illetve hatodik (aszklépiadészi) szótag után kötelező a sormetszet, s emiatt 5 | 6, illetve 6 | 6 osztású, szimultán (időmértékes és egyidejűleg hangsúlyos) versként fogja fel a szerző:

Csókák csihognak. | Megjön a tél megint 5 | 6.

Ebben az esetben Berzsenyit vagy Horatiust is bimetrikan kellene értelmeznünk.

Szepes Erika és Szerdahelyi István „Verstan”-a a német–angol típusú, hangsúlyos jambusok és trocheusok (ritkán anapésztusok) jelölésére bevezette a „hangsúlyváltó” terminust, szemben a magyar „ütemhangsúlyos” verseléssel. (Én inkább abban látom a különbséget, hogy a német–angol verselés kétszótagos, a magyar négyzótagos ütemekkel dolgozik, és ez utóbbi csak ereszkedő lejtést ismer.) Szepes Erika új könyve a háromszótagos, hangsúlyos ütemekből álló sorokat kiemeli az ütemhangsúlyos kategóriából, és a magyar költészetben egyetlen típus gyanánt a hangsúlyváltó rendszerbe sorolja (249–251.):

Megvertél, | Istenem. | Halálig | viselem | kezedet. | Félek
3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 2

A háromszótagos ütemek ilyen elkülönítésének oka nem világos. Másutt a könyv is ütemhangsúlyosnak minősíti ezt a típust (104.):

Fejttől is		kó vagyon,	3		3
lábtól is		kó vagyon.	3		3

A szerző széles körű anyagismerete, kiváló ritmusérzéke, esztétikai íté-lőképessége és fogalmazási készsége megbízható szakismereteket és élvezetes olvasmányt nyújtó kézikönyvvé teszi a munkát. Ezen túlmenően, a magyar versnek, a magyar kultúrának, nemzeti hagyományainknak szenedélyes szeretetével és tárgyilagos méltatni tudásával nemzeti önismere-tünket segíti elő. A könyv elején a „Történelem és nemzeti versidom” feje-zetcím (70.) mutatja, milyen összefüggésekbe ágyazza be a látszólag száraz témát, és a szimultán verselésről írottak összegezésében (268.) megismélti a bevezetőben előrevetített tanulságot: modern magyar költészetünk min-den más nemzetnél jobban képes volt arra, hogy sajátjává tegye, magába olvassza Európa, sőt az Európán kívüli világirodalom formái értékeit.

Hasonló gondolatnak a jegyében fogant a könyv utolsó fejezete, amely egyszerű függeléke és szerves része a könyvnek: „Hódolat Weöres Sán-dornak” (273–345.). A verstani szempontból legérdekesebb két Weöres-ciklust, a *Rongyszőnyeget* és a *Magyar etűdöket* veszi bonckés alá, és vers-lábakig, szótagokig hatolva elemzi, hogyan tükröződik Weöres világké-pe, panteisztikus természeteszemlélete a formák alkalmazásában. Bizonyos szubjektívizmus természetesen elkerülhetetlen ilyen természetű vizsgáló-dásnál, de az vessen rá követ, aki szubjektivitás nélkül tudja elemezni Weöres költészetét.

A *Magyar etűdök* az egész magyar irodalomnak egyetlen olyan verses-kötete, amelyben jelentős számban (mintegy 60% arányban) előfordulnak igazi szimultán versek (a többi vers monoritmikus ütemhangsúlyos a kö-tetben). Igazi szimultán verssel Weöres egyéb kötetiben is igen ritkán ta-lálkozunk. Ennek magyarázata a ciklus magyar népzenei fogantatásában keresendő. Ismeretes, hogy a *Magyar etűdök* első kéziratának tartalom-jegyzékében Weöres a versek többségéhez (100 közül 60 vershez) odaírta: „Kodály-dallamra”, néhány továbbihoz „magyar dallamra”, „oroszdallam-ra” stb. Kodály-szakértők talán egyik-másik vers ritmusát konkrét Kodály-dalokkal is azonosítani tudnák. Azonban ettől függetlenül is világos, hogy gyermekdalok, mondókák, magyar nóták és magyar népdalok ritmusát kö-veti e versek többsége. Utalhatunk a könyvben idézett példák némelyiké-nek ritmikai előképére: *Bolygó zápor libben táncol = Így kell járni, úgy kell járni; Arok mellett üszkös a fa dereka = Országúton hosszú a jegenyesor; Al-só végen, felső végen = Hídló végén, palló végén; Tűzben fa parazsa volnék és Armyak sora ül a réten = Mátyás, állj be katonának; Csiribiri, zabszalma = Csiribiri, csiribiri, kis patkány; Kicsi őz, fuss ide = Szereték szántani; Jön a kocsi, most érkezünk = Debrecenbe kéne menni stb.*

A versszakok szerkesztésében hol a népdalok izosztikhikus (azonos hosszúságú sorokból álló), négy soros strófaszerkezetét követik a *Magyar*

EMLÉKEZÉSEK

REJTŐ ISTVÁN

1928–1991

Elment közülünk kollégánk és barátunk Rejtő István is; eggyel megint kevesebben vagyunk. Tragikus nemzedék a miénk: ifjúságunk a háború rontotta meg, majd egymást követték a megpróbáltatások évei, nekünk csak a remény maradt meg egy szebb, emberibb világban meg az idegőrlő munka, amely felőrölte szervezetünket, testünket, lelkünket megmérgezte. Ez a sors jutott Rejtő Pistának is, utolsó lehetőleg munkálkodott kedvenc témáján, a Mikszáth-életmű kritikai sajtó alá rendezésén. Már 1950-ben, amikor az ELTE Bölcsészkarán befejezte tanulmányait a francia–magyar szakon, kitűnt szorgalmával és a tudomány iránti elhivatottságával. Először demonstrátor lett az irodalomtörténeti tanszéken, majd az Irodalmi Dokumentációs Központ, később az Irodalomtörténeti Intézet tudományos munkatársa. Innen került 1961-ben az MTA könyvtárához a kéziratárba, hogy végül a könyvtár igazgatóhelyettesi, megbízott igazgatói tisztjét töltsse be. Tévékeny munkát végzett a Textológiai Bizottságban, a Könyvtári Bizottságban és több folyóirat szerkesztőbizottságában. 1957-től munkatársa, majd társszerkesztője az akadémia tudományos folyóiratának, a Magyar Tudománynak.

Rejtő István nem tartozott azok közé, akik látványos műveket tesznek le az asztalra, legfőbb tudományos erénye a szorgalom és a filológiai pontosság volt. Igazi kutatási területe a századvég, ebbe ásta bele magát, és élete végéig hű maradt hozzá. Kandidátusi értekezését Thury Zoltánról, a méltatlanul háttérbe szorított, tragikus sorsú íróról írta, foglalkoztatta Iványi Ödön munkássága és az orosz irodalom fogadtatása Magyarországon. Élete főműve mégis a Mikszáth kritikai kiadás, a nagy palóc életművéből 27 kötetet rendezett sajtó alá, és további három kötet vár kiadásra. E tevékenysége közben érte a halál 1991. június 7-én. Munkaszeretete, kitartó szorgalma mindnyájunk számára példa.

KISPÉTER ANDRÁS

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó Igazgatója

Felelős szerkesztő: Ratzky Rita
Műszaki szerkesztő: Sándor István
Szedte az Argumentum Kft.
Budapest, 1992.
Terjedelem: 11 A/5 ív
Nyomta a László és Társa Bt. nyomdája
Felelős vezető: László András

HU ISSN 0324 4970

A kézirat nyomdába érkezett 1992. január 20.

00048101

A tartalom folytatása az első borítólapról

FORUM

MÓZES HUBA – VARGHA JENŐ LÁSZLÓ: A színek vallomása	237
KABDEBŐ LÓRÁNT: Szabó Lőrinc és szerepe a magyar avantgárd sorsában	251

A HOMÁLYBÓL

MALLER SÁNDOR – NEVILLE MASTERMAN: „Ötszáz, bizony, dalolva ment lángsírba welszi bárd”	257
LÓKÓS ISTVÁN: Modell és regényhős (Lesznai Anna–Borongay Anna Krleža: <i>Zászlókjában</i>)	290

MŰELEMZÉS

NYILASY BALÁZS: A tapintat struktúrája	299
SPIRA VERONIKA: Szilágyi Domokos: <i>Héjjasfalva felé</i> című költeményének hermeneutikai értelmezése	312

FILOLÓGIA

SZILÁGYI FERENC: A Csokonai-kiadó „Kelemföldy”, azaz Kecskeméthy Csapó Dániel	328
GERGYE LÁSZLÓ: Kazinczy és a múzsa (<i>A tanítvány</i> című óda ürügyén)	344

KÉT KRITIKA EGY KÖNYVRŐL

BARTHA ANTAL: Domokos Péter: Szkítiától Lappóniáig	355
S. SÁRDI MARGIT: Domokos Péter: Szkítiától Lappóniáig	359

SZEMLE

KLANICZAY TIBOR: Gabriel Asztrik: Magyar diákok a középkori Párizsban	364
NAGY IMRE: Jósika Miklós: „Idegen de szabad hazában”	366
SZILÁGYI MÁRTON: Vörös Imre: Természetszemlélet a felvilágosodás kori magyar irodalomban	369
NEMESKÜRTY ISTVÁN: Mindvégig (Keresztury Dezső Arany János-monográfiája)	372
KERÉNYI FERENC: Koltai Tamás: Az ember tragédiája a színpadon	377
FODOR ANDRÁS: Fülep Lajos és Kner Imre levelezése	382
VEKERDI JÓZSEF: Szepes Erika: Magyar költő – magyar vers	387

EMLÉKEZÉS

KISPÉTER ANDRÁS: Rejtő István	397
-------------------------------	-----

Ára: 120 Ft

Előfizetés egy évre: 480 Ft

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbetítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A. közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219-98636 021-02799 pénzforgalmi jelzőszámra. Példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadó *Stúdium* könyvesboltjában (Budapest V., Váci u. 22.), *Magiszter* könyvesboltjában (Budapest V., Városház u. 1.), valamint az *Írók Boltjában* (Budapest VI., Andrássy u. 45.).

Előfizetés díja egy évre: 480 Ft

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat
(H-1389 Budapest, Pf.: 149.).